ВЕРСИЯ IV

ВРЕМЕТО Е НАШЕ?

ВЕРСИЯ IV

ВРЕМЕТО Е НАШЕ?

Година IV
http://dversia.net
info@dversia.net

Редакторски колектив Рая Апостолова, Неда Генова, Станислав Додов, Калина Дренска, Анастасиа Илиева, Росица Кратункова, Камелия Ценева

Редактори на сборника Рая Апостолова, Станислав Додов, Калина Дренска, Константин Мравов

Предпечат и оформление, графичен дизайн и корица
Боряна Красимирова

Авторски права
Сборникът ползва лиценз на Creative Commons, Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0). Според него съдържанието на сборника може да се споделя, препечатва и адаптира за некомерсиални цели, стига да бъде посочен източникът. Ако съдържанието на оригинала бива променяно, то промените следва да са обозначени. Ако впоследствие променените съдържание се публикува, то трябва да е отново със същия лиценз.

ISSN 2367-8690

ДВЕРСИЯ IV

ВРЕМЕТО Е НАШЕ?

2019

Съдържание

I

11 За историите (на прехода)
13 Кратки преход(н)и
15 Show Must Go On
17 Без заглавие
23 Мамо, ти приключи прехода
25 Нагаждане към прехода
28 На море с Москвич и щайга домати
или какво помня от първите осем години
37 Преходът – големият провал на мечтите ми
39 Тотото и окултизма
42 Без заглавие
48 Къщата
55 Паметник на прехода
60 Няколко момента на Божо от 1997 г.
64 Демос и кратос
67 От общото към неработещото: дефиниции на прехода

II

107 Времето е наше?
119 Когато свободата имаше нужда от деца *Борис Буден*

141 Преходът като метафора за невъзможния път към капитализъм и демокрация *Страхил Делийски*
154 Как ги стигнахме (и застинахме)? *Станислав Додов*
171 Карл Маркс в България *Божин Трайков*
190 Икономическите кризи на прехода *Петър Пиперков*
236 Женското тяло и кризите на прехода *Рая Апостолова*
248 Идеологическите кръстоносци на постсоциализма *Божин Трайков*
269 Зимата на нашето неравенство – *Станислав Додов*
276 Тоталитаризмът в България – тогава или сега? – *Милена Статева*
300 Стената 30 години след падането на стената *Калина Дренска и Станислав Додов*
313 Радикални политики в Пустинята на прехода *Сречко Хорват и Игор Щикс*

III

337 Времето е наше

368 *Библиография*

ЧАСТ

I

За историите (на прехода)

ОТ РЕДАКТОРИТЕ

Житейските истории, поместени на следващите страници, са лишени от каквато и да е съдържателна редакция. Разказите в първия дял дойдоха след отворена покана от dВЕРСИЯ към читателите да споделят своите „истории на прехода“ в България. Помолихме и служители от различни обществени сектори да разкажат от първа ръка как са се променили здравеопазването, образованието, транспорта, социалните услуги и работата в културната сфера. Благодарим на всички за споделеното. Тези реални преживявания изграждат един сложен разказ, който трудно бихме могли сами да съчиним. Разказ за това да родиш дете в началото на промените, да бъдеш дете през 1990-те; свидетелства за престъпността и личното облагодетелстване; прояви на разочарование, индивидуална и обществена лудост; собствени разбирания за политическите промени. Разказ за това как и на кого държавата остави *водещата* роля, каква беше *реалната* приватизация и как се промениха *обществените* услуги.

Следващите текстове са една своеобразна мозайка на прехода, която има за цел да гмурне читателя в блатото на промените, трансформирали работните ни места и начините, по които създаваме (или не) обществени блага. Мозайка от анекдоти, които се съпротивляват на често писаната „отгоре“ истина за прехода и разклащат из ос-

нови разказите на властта. Историите в този сборник се боричкат една с друга, а интерпретациите, заложени в тях, ни препращат към палитра от гласове, които рефлектират върху политическото, икономическото, социалното и културното. Те са отражение на неравномерното отношение на прехода към всички нас, на създалите се йерархии и произведените разлики и множество социални субекти, чието място в историята на прехода не може да се вплете в една-единствена, „истинска“, автентична история.

Авторите на следващите текстове са избрали да разкажат историята си на неизвестен брой читатели и да признаят промените в тяхната лична и политическа цялост, както те я виждат. Написаните от тях редове, изказаните от тях думи четем като опит за активна намеса в писането на историята на прехода, като обуздаване на спомените за него и в крайна сметка – като отказ от ролята на дистанциран наблюдател. На свой ред, ние, редакторите, решихме да отворим пространство, в което неизвестен брой хора ще прочетат тези страници, ще оспорят своите „минали“ или „настоящи“ и ще погледнат напред; да отворим излаз към саморефлексията върху кризисните моменти, които прехода ни донесе. С други думи, тези истории нямат за цел да ни изведат в постполитичен рай, както често се говори за смисъла на прехода изобщо, а да ни сложат в средата на политичния ад.

Има ли автентична история на прехода? Категорично не. Историята е винаги в движение, винаги политична, винаги се състои от множество истории, а рефлексията е само в отделните гласове, застинали в отделните, откъснати страници.

Кратки, преход(н)и

СТЕЛА МИХАЙЛОВА

Нашите са в апартамента на баба ми в Люлин, когато свалят Бай Тошо от властта. Там живеят с още едно младо семейство, това на чичо ми, и в този момент имат и гости от Велико Търново. Аз съм в корема на майка ми. В едната стая се спи на походни легла в името на дружбата и „гостите“. На следващия ден се разхождат по пазара, реално нищо не се е променило, както ще е и през следващите една-две години, и все пак всички заедно заключват: „Абе, хората са по-усмихнати, то се вижда.“

***

Много валути, малко стоки. Опашките за кисело мляко и хляб се подразбират. Благодарение на колеги от Германия на баща ми аз си пипкам лакомо немска *Humana*, и даже имаме памперси, които пристигат на всеки две-три седмици със самолет. След едно поредно заминаване бащата е изправен пред решението дали да не се обади на майка ми с новината, че остава да работи за немците и ще ни дръпне и нас след някакво време. Така и не ѝ го съобщава. Връща се тук да прехождаме, както можем.

***

Люлинската панелка с номер 404 е абсолютна идилия, романтичен образ на малкото, което все пак имаш от социализма. Познавах всичките си съседи, живеехме като в малко село: някой готви, някой наглежда всички деца, мъжете майсторят и си къркат по маземата.

Малката кухня със сгъваема маса имаше за център наследеното чудо от Съюза, а именно телевизор *Шилялис-405Д*, който наричахме „пуфляка". През 1984 г. е купен и още си работи. Другият център в двустайния беше касетофонът, купен лично от нашите с долари от *Кореком Берьозка* на хотел *Москва*.

Накратко, в ранния преход износвахме предмети, дрехи и уреди, които соцът беше произвел. Като общество още износваме наследеното.

***

Може би усетих напредък в прехода в момента, в който прослушахме музика на *Technics* уредба (касетофонът още си работи също и все пак) и зазяпахме сериали на цветен *Panasonic*. Най-чакан празник беше ходенето до ЦУМ на сергиите отвън за сборни дискове. Естествено, всяко ходене беше белязано с носталгичните истории как баща ми е живял до ЦУМ, а майка ми малко по-надолу на бул. „Мария Луиза", и как времената са други, затова семейства като нашето живеят сега в Люлин. Имаше и нямаше логика.

***

Първите американски филми на цветен телевизор родиха манията у мен за самостоятелна детска стая, сякаш само ние живеехме по няколко човека в една стая. Не ми

се струваше честно, а дори не знаех къде са Щатите и Маями бийч и дали са истински.

***

Финансовото ни положение през 1990-те:

– Тате, тия вилици наши ли са?

– Не, мате, и те са на банката. Имаме вноски, но пък си нямаме шеф.

Show Must Go On

ВЕЛИСЛАВА САВОВА

Ноември 1989 г. Преди по-малко от два месеца съм навършила двайсет, а след шейсетина дни ще родя бебето си. Няколко дни преди това, сякаш на шега, чух по радиото – ех, нямаше *Фейсбук*, че да разбера „Преди всички“, – че правителството на Тодор Живков е подало оставка. Нужни ми бяха часове преди да асимилирам чутото. Даже вече се тревожех за обявилите новината – къде ли щяха да „изчезнат безследно“. И знаете ли кое ме обезпокои след това? Няма как да знаете, разбира се. Чудех се как, ако срещна някой от преподавателите ми (доскоро), ще се обърна към тях с „господине/госпожо“, след като единайсет години са били „другари“ (но не и в игрите).

Ето какво ми бяха осигурили първите две декади от живота – безпокойство за казаното, че дори и помисленото. А бебето ми риташе ли риташе, и можех спокойно да си подскачам, без никой да разбере, че радостта беше преди всичко лична, а едва след това – за всички останали.

Когато родих през януари 1990 г., осъзнах най-после истината: моето дете нямаше да се страхува от казаното. Дори не допусках, че ще се редя на опашка, с талони, за да си купя единия ден литър прясно мляко и половинка кисело, а на другия – само кисело. Вече знаех, че все по-трудно ще намирам храна за себе си, но не вярвах (и до днес отказвам да повярвам), че няма да има с какво да нахраня детето

си. Помните ли го онова мляко: „гола вода“ ви казвам, но все пак малко по-плътно от неопределената течност, течаща от чешмата. Добре че имаше режим на тока, та не ме виждаха как плача нощем. Не от глад. Не от мъка по отишлото си правителство (опазил ме Бог, та нали бях чувала историите за концлагерите от „първа ръка“). Плачех заради неясното бъдеще за моето дете. За всички деца на България. Нищо, че самата аз бях (почти) дете.

Само две години по-късно Фреди Меркюри, мъката за когото ме обзе веднага, изпя за последно *Show Must Go On*. Пак подскочих, отказвайки да повярвам на чутата новина.

Ей така, подскачайки – къде от мъка, къде обнадеждена – продължавам да пазя надеждите, че няма да има глад, няма да има „премерване“ на думите, няма да се налага да се редя на опашки, няма да бъдем нетолерантни към различните.

Дали?

***

За мен началото на прехода е свързано с нов етап в живота ми.

На 14 февруари 1990 г. се запознах с интелигентен и сърдечен млад инженер, влюбен в работата си, който обикна и мен. Семейството ми много го хареса. Излизахме по два-три пъти в седмицата, а наоколо течеше бурен политически живот. Подготвяха се първите демократични избори в България. За да се виждаме, на него му се налагаше да прекосява голяма част от София и носеше в чантата си две знаменца – червено и синьо, защото не знаеше в каква ситуация ще попадне, къде какъв митинг се провежда в този ден.

У нас покрусата след изборите беше голяма – в началото на преброяването СДС водеше, но когато започнаха да идват резултатите от Северозападна България, навярно силно манипулирани, палачинката се обърна в полза на БСП.

Зет ми седеше мълчалив пред телевизора и мислеше. И го измисли – на 27 юни 1990 г. тримата със сестра ми и племенника ми емигрираха за Германия. На 29 юни пристигнаха в ГДР, а на 1 юли осъмнаха в ГФР. Родителите ми се поболяха от мъка, особено баща ми, силно привързан към единствения си внук, кръстен на него. И аз разбрах: за да разведря родителите си, трябва да се омъжа скоро и да ги

зарадвам с внуци. Бабата на бъдещия ми съпруг също му давала зор да се жени нея година, докато е жива, а не април 1991 г., както били първоначалните му планове.

И се заженихме. Магазините бяха празни, майка ми извади от раклата плат за костюм, купуван за баща ми. Татко услужи с най-хубавата си вратовръзка. Майката на моя приятелка съдейства за мъжките обувки; една гъркиня, приятелка на свекърва ми, прати бели за мен. Така че и двамата се оженихме с неудобни обувки. Едвам намерих малко тюл, за да направя сама букета си. С общи усилия стана много хубава сватба, макар че бензинът стигна на косъм. Баща ми до последно се надяваше, че семейството на сестра ми ще се прибере за сватбата, но това не стана.

Споходи ни и друга беда – първата ми бременност се оказа патологична. Постъпих в болницата, в която свекърва ми беше завеждащ отделение. И започна едно чакане – ту единия ден да махат плода, ту другия... Накрая д-р Б., колежка на свекърва ми, ù каза: „Д-р А., ако искате снаха Ви да оживее, махнете я оттук и я закарайте в Медицинска академия, там все още имат упойка, при нас е свършила." И ме откраднa, както си бях по нощница, без документи (после ми ги донесе), с един удобен курс на линейка, придружена само от д-р Б. После започна ежемесечно ходене на изследвания, а градски транспорт почти нямаше, пътувах с каквото дойде, докъдето мога, другото вървях пеша.

Бях се дипломирала с отличие, но не ме взеха на работа в предприятието, което пет години ми беше плащало стипендия. Добре че като отличник на факултета ми предложиха следдипломна специализация в нашата катедра. Забременях отново и почти веднага легнах за задържане, първо вкъщи. Когато се изчерпа капацитета на болнични в домашни условия, постъпих в Медицинска академия, на де-

ветия етаж. Свекърва ми, опитна в тези неща, категорично ми забрани да ползвам асансьора в сградата. Всеки ден, като наближеше време да идва съпругът ми, бавно и полека слизах девет етажа по стълбите. А там беше пълно с ленивци котки и техните изпражнения. Тези животни нощем се промъкваха и в трапезарията и се качваха по масите с покривки, които се перяха рядко. Все още се чудя какъв ли е бил приносът им към лечението ни...

Родих първото си дете, постояхме пет дни в болницата и на шестия ни изписаха. Година и пет месеца по-късно родих и второто. Беше студено, нямаше парно, вятърът вееше през дограмата. Аз повивах своето, както и на другата жена в стаята „Деца“, така, че пелената да е пред устата им и да задържа топлия им дъх край тях. Тя осигури електрическа печка. Педиатърът ни каза: „Майчета, ако искате бебетата ви да не направят пневмония, по най-бързия начин се изписвайте срещу подпис.“ Завеждащата отделение се опита да ни задържи – нямаше достатъчно бебета, което означаваше, че трябва да се прави съкращаване на персонала. Разбирах я много добре, беше ми жал за акушерките, които се страхуваха за работните си места, но бях длъжна да се грижа за новороденото си дете. На четвъртия ден се изписах срещу подпис.

Бях благодарна, че имах следдипломна специализация в университета. Така си получавах редовно парите за майчинство от неговата каса. Другите майки висяха с дни по опашки в общините, докато успеят да си вземат парите.

През 1996 г. Желю Желев направи кампания за имунизиране на всички деца срещу полиомелит. Нашите също, макар че бяха имунизирани редовно. Силно ме впечатли какъв голям ресурс от време се използва за това. И се сетих какво беше през 1976 г. Тогава един човек на около трийсет годи-

ни в старозагорско се беше разболял от детски паралич. За две седмици организираха цялата държава да се имунизира! Ние бяхме на Китен, на плажа, при спасителите, по списък от почивните станции раздадоха хапчета на възрастните и капки на децата. След няколко дни отидохме на село, дядо ме взе със себе си на работа в оранжерията. Там фелдшерът му даде хапче, даде ми и на мен хапче за възрастни, въпреки че му казах за капките на Китен. След една седмица отидохме на другото ни село. Заболяха ме краката, баба викна фелдшера и той беше готов също да ми даде хапче. Майка ми му каза за капките, аз за хапчето в оранжерията, та това го спря. Много се уплаши, че са прекалили с имунизирането и ме навестяваше няколко дни подред, докато се увери, че всичко е наред. Та през 1996 г. си мислех: „Ето, тогава го направиха много бързо, но нямаше достатъчно информация кой е имунизиран, кой не. Сега има такава, но не успяват така бързо и всеобхватно да имунизират."

Децата растяха, ценните също. Много се радвах, че бях родила и второто дете, въпреки че почти всеки срещнат непознат ме спираше и ми говореше, че съм луда да раждам в тези времена. Заради това дете съпругът ми си намери втора работа, в която му плащаха в долари. Това спасяваше положението, особено във времената на хиперинфлация. В най-тежкия момент на февруари 1997 г. той се разболя и постъпи в болница. Свекърва ми, вече пенсионерка, лудна от тревога. Пак нямаше транспорт, беше решила да върви пеша в студа през целия град. Тогава майка ми и баща ми тичаха, настаниха го в отделението, купиха лекарства от болничната аптека, помолиха колежките на свекърва ми да ѝ се обадят и да я вразумят, че всичко е под контрол. За една седмица го излекуваха. Николай Добрев върна мандата и нещата се поуспокоиха.

Стефан Софиянски стана пак кмет на София и продължи да краде усилно. Няма да забравя пешеходните пътеки в квартала – изтриваха се за една седмица, защото дори от средствата за боя за улична настилка се крадеше. А Алиса Софиянска джвакаше дъвка на концерт в зала „България“ и позираше за грозния паметник в центъра на София. В детската градина записваха фиктивно деца, само и само да се задържат броя на групите и персонала. Но въпреки всичко затваряха детски заведения поради липса на деца и ги правеха административни или други сгради. Сега няма достатъчно, защото тогава много затвориха и преустроиха.

Сестра ми продължаваше да живее в Германия. Съседите ѝ даваха стари дрехи и вещи, които тя пращаше с чували тук. Ние ги раздавахме на роднини, близки, приятели. Така много хора успяваха да се облекат безплатно „от немския „Червен кръст““, както шеговито наричахме тези пратки. С майка ми изчислихме, че поне няколкостотин килограма багажи са минали през ръцете ни – сестра ми да ги събере и изпрати, ние да ги прегледаме и преценим кое на кого да дадем, много от тях и лично да занесем до домовете на бедстващи наши приятели.

Такива са спомените ми от прехода. Беше трудно, бяхме млади, всички семейства бяхме много единни и сплотени, всеки даваше най-доброто от себе си и така успяхме да се справим. Не блестящо, но не и зле.

С поздрав: Д. Н.

Мамо, ти приключи прехода

С.А.

Когато мама беше на моята възраст сега, ме стягаше за училище. В едни по-първи, по-прости и още по-бедни години на прехода тя ми купи кафяво костюмче за първия учебен ден. Домът ни беше в ремонт, и още помня как тя ми подля вода с менче през разчупената каса на вратата.

През годините се преместихме три пъти, а аз смених три училища. Мама междувременно се захвана с много и различни работи. Например на два пъти за недълго беше дребен търговец. За недълго време беше и учителка. Едва сега си давам сметка, че така и никога не съм я питал какво е станало, за да спре. Приемах за даденост, че, обратно на тати, тя може да работи повече работи и че е в реда на нещата да ги сменя.

Ремонтите се превърнаха в строежи – все всичко сами, – и преходът напредваше. Мама стоеше плътно редом до тати, когато трябваше да се бърка бетон и да се редят тухли. Беше до него и когато дойде негов ред да се научи да сменя работите. Беше и до мен, когато смених четири проекта за това какво и защо да уча (за да работя накрая нещо пето).

Междувременно дядовците и едната ми баба си отидоха твърде рано, а строежите останаха само до своите основи. Хора от телевизора обявяваха, че преходът върви към своя край.

Междувременно на бял свят се появи и растеше сестра ми, а мама отново беше там – за да я изпрати на училище, докато прави ремонт (вече на къща) и докато сменя работи. А преди да стане време сестра ми да започне да прави своите проекти за учене, мама вече беше завършила успешно два нови за себе си.

Семейството ни беше в изходна позиция, а аз поех по своя собствен път, когато едновременно започнаха да обявяват и че преходът е приключил, и че всъщност не се е състоял.

Мразя вторите, защото мама е живият пример, че преходът се състоя много пъти – с всяка нова работа, с всеки сменен дом, с всяко поредно образование и с всеки напуснал ни без време близък.

Не харесвам и първите, защото приключилият преход трябваше да ни завари другаде. А където ни завари, само хора като мама знаят цената му дотук. Израсналите наоколо можем да я гадаем, ясно виждайки само че преходът всъщност не се интересува къде ни заварва и как сме се добрали дотам.

Въпреки всичко прехождането така и не беше тема у дома. Защо и как става всичко беше по-голяма мистерия дори от това защо тати все пак трябваше да се научи да сменя работите. И защо мама беше учител за толкова кратко. Защо собственият дом струваше толкова пот и сълзи. И защо трябваше хора като мама да изнасят всичко това кротко и сами.

Да тълкуваме всичко това аз виждам като израз на грижата едни за други, която загубихме някъде в началото от страна на всички, освен от най-близките – като мама. Семейството ми беше – и продължава да бъде – в непрестанен цикъл от преходи, ехо на големите надежди от зората на „демокрацията“. Някой, дори и късно, трябваше да по-

стави темата и да я разнищи из основите, които изоставихме с омазани в бетон ръце. За да намерят спокойствие хората като мама в знанието, че тихите им, но неуморни усилия доведоха – или че могат да доведат – до нещо ново и по-добро. И за да не бъде сестра ми новата самотна надежда от следващия ред тухли на прехода.

Ето защо за юбилея ѝ аз казах на мама: „Ти приключи прехода." Не я поздравих с блудкави клишета – лично не само над трапезата и подаръците, но и в излияние като това. Пожелах ѝ здраве и кураж, защото ще ѝ трябват, и и ѝ показах, че я обичам. Не отделно от всичко, което ни отведе до навика да затваряме личното в частния дом на вечен ремонт, ами напук на него – заедно с него.

А ние, разнищвайки опита ти с благодарност, че не очакваш със строгост на тази възраст да имаме дом и деца, които да изпратим на училище, започнахме от другаде.

Нагаждане към прехода

Роден съм през 1980 г. Майка ми умира малко след това от някаква рядка гадост, която си е имала и преди раждането. С бащата не са били точно двойка, макар че заради мен са ги карали да се женят. Така и не се наложило, понеже тя умира. Нейното семейство не поиска някаква връзка с мен, повечето не ги познавам. Баба ми (на бащата майката) директно ми е казвала, че съм бил тотално непоискан и дори че, едва ли не, бащата бил изнасилил майка ми и така съм се пръкнал. Страшни гадости ми говореше дъртият изрод – ей така, от злоба – и не знам кое е истина и кое не е.

Иначе трябва да се знае, че по бащина линия съм роднина и имам голяма физическа прилика с известен български актьор, което и през соца, и след това ми е давало някакви възможности. Семейството ни като цяло беше от тези с по-добро положение, макар бащата, а после и аз, да дадохме всичко от себе си да опропастим, каквото можем.

Направих си го интересно. От много малък се научих на всякакви глупости, псувни. Бях буен, а нямаше и кой да ме контролира. Смешно е, ама в IV клас, което трябва да е 1990 г. или там някъде, вече пушех и понякога пиех с големите. Училището постепенно тотално го зарязах. Бях страшно леке, биех се, кофти дисциплина. Не носех учебници, чиновете ми целите бяха в някакви драсканици. И досега обичам да чета, но това не е свързано. Годините

бяха много откачени и не бях само аз такъв. Изключваха ме, сигурно пет училища съм сменил и бащата се чудеше накрая къде да се обажда, за да ме вземат. По някое време в гимназията съвсем отсвирих всичко, той също, щото вече почти ме нямаше вкъщи. Години по-късно завърших сменно-вечерна.

Много висях на улицата, а центърът на София не знам дали беше най-доброто място да израснеш. През 1990-те наркоманите, тарикатите и всяквите отрепки се увеличаваха прогресивно, а и сигурно заради проблемите, повечето хора имаха едно такова поведение... Всеки се спасяваше поотделно. Някои затъваха. Някаква животинска борба беше – роднини се прецакваха, най-добри приятели се изпокарваха, биеха, убиваха за няма нищо. Виждал съм двама братя от семейство с пари да се сбиват, защото единият погледнал по-така на другия момичето. Накрая единият щеше да утрепе другия. Това и сега продължава, ама тогава беше страшно. И винаги съм се чудел откъде дойде.

Аз от малък съм в далаверите и какво ли не съм правил. Взимах парите на разни деца, защото на мен ми ги бяха взимали. Май най-първото по-сериозно нещо беше, като ограбихме едно мазе. Винаги ще го помня това мазе, почти нищо нямаше вътре. Но за маземата си беше джакпот нещо ценно да нацелиш – някъде може някое колело или нещо такова да държат, ама повечето – компоти разни, сиропи, други работи в буркани. Ама кой ще ти мишкува на мазета цял живот. Ние постепенно се бяхме събрали ударна група. Имаше апартаменти, офиси, радиокасетофони. Хората първоначално нямаха модерни врати и аларми.

Помня най-първия път, когато си имах проблеми с полицията. Хванаха ни точно като чупихме прозорците на един *Форд*. Баща ми ме прибра, преби ме като куче и на-

мери начин първия път да ми се размине, ама щеше да има още много.

На мен винаги устата ми малко повече е била отворена. Били са ме, а и по-лоши неща са ми правили, но и съм си хитър и знам как в повечето случаи да излизам сух. Продавал съм валута, фалшиви пари, цигари, наркотици. Това всичко преди да стана на 20 години. И още тогава си навлякох много проблеми. После и с по-големи измами съм се захващал. Познавам много шибани хора, преди и сега. Имам и присъди.

Пробвал съм и честно. Въртял съм кафене. Внасях компютри. По едно време брокерствах апартаменти. Ама си останах схемаджия. Преди няколко години имах големи проблеми и отидох в Испания. Работих и там какво ли не, намерих си жена – също избягала българка. После се върнахме. Сега съм тук и кротувам.

Живял съм като цар. В най-голямата мизерия бях от най-отворените в София, винаги на гребена на вълната, в най-яките кръчми и дискотеки. И на чалга ходехме, и на места като *Спартакус*, после в *Червило*. Спал съм с по три момичета. Правил съм си кефа с приятелите ми по мезонети и вили. Имал съм реставриран американски *Шевролет* от 1950-те. Харчил съм толкова пари за една вечер, колкото някой клетник в БАН ще изработва десет години. Случваше се и по няколко месеца да нямам една стотинка, даже за храна, кафета и цигари, да вися на гаджета и приятели. Но винаги за кратко. В България имаше безкрайни възможности. Яд ме е, че не ги използвах по-добре.

Много се радвам, че не станах наркоман. Много хора видях да си отиват, приятели също. Хероин пуших само веднъж на фолио. Първоначално, като всички се закачиха, никой май не знаеше какви са последствията. После така

беше и с амфетамините. От много хубаво сума хора си изпилиха мозъците. Някои и полудяха. Аз и до днес си пуша коз. От тревата такива вреди няма.

Преходът не съм го свързвал с политика, защото не ми пукаше за нея. Който и да управляваше, важното беше нагаждането. През целия ми живот тука гледам сърдити, нагаждащи се хора, които правят от дреболиите си нещо важно. И ще завърша с това лично мнение.

На море с Москвич и щайга домати, или какво помня от първите осем години

ДЕНИСЛАВ СТОЙЧЕВ

Моите 1990-те са по-кратки. Родил съм се в ямболската болница в твърде студения януари на 1992 г. Така го помнят родителите ми. Моите спомени започват от около средата на десетилетието. Те са изцяло цветни. С изключение на най-първата ми снимка. Баща ми държи вързопчето пелени, из които трябва да съм и аз, между нас са майка ми и баба ми, отзад е Москвича му, спрян до родилното отделение на болницата. Следват голите ми снимки върху червени и жълти ледики или губери, бледорозовата блуза на майка ми, лилаво червило, тежки сенки, татко със зелено-кафява жилетка, странен абажур, плетена поставка за вестници, нафтова печка, стилен тапет с големи макове. И подплашените погледи на родителите ми пред обектива на професионалния фотограф. Да те снимат е било все още специален момент.

На кръщенето ми през юни 1993 г. в църквата на Кабиленския манастир е било препълнено. И тежко горещо – вижда се от потните чела на мъжете с широки бели ризи с къси ръкави, пристегнати от тънки черни кожени колани, и изнервени погледи. Имало е петнайсетина кръщавки него ден – без да е било от днешните патриотични кампании за масови кръщенета. Не мисля, че тогава всички са пристъпвали към това тайнство заради вярата. Вероятно просто суеверно са следвали църковната (умишлено не казвам

православна) мода. Но и вярвам, че от всички възможни моди, тази е най-позитивната, да ме простят либерали и атеисти. Нищо чудно повечето от тези стотици души в манастирския двор него ден за първи път да са посетили православен храм. И тогава, и днес за средностатистическия човек е добре да се вярва в Господ, но не и да се „прекалява".

„Набожните" бяха на крачка от сектите. Хороскопи, екстрасенси, врачки и езически ритуали не са в противоречие с Христовата вяра. Общо взето, това следвахме. Сектите бяха сред най-големите заплахи в детството ми през втората половина на 1990-те. Ако ме примамят от някоя секта, ще ме зомбират и ще ме накарат да се отрека от семейството си и да си дам всички пари на сектантите. Може и да ме накарат да ходя по апартаментите да набират последователи или да се самоубия, както едно момче, скочило от покрива на съседния блок. Видях одеало със стърчащи от него крака с чорапи една сутрин, докато ме водеха на училище в първи клас. Момчето било в секта. Секти бяха онези групи хора, които говорят за Бог, но не ходят на църква, а по разни зали, които наричат църкви. Още не знам откъде е тръгнал този страх от протестантските църкви. Дали е обикновеното плашене от непознатото? Нима православната ни църква да беше особено позната и почитана? Възможно е и да се свързват с немалкото религиозни култове, наоени през 20 век в САЩ, някои от които водени от психопати и завършили доста кърваво.

Другите заплахи бяха отвличанията на деца, боцкащите се по пейките и запуснатите сгради, бонбоните с наркотик, свастиките по стените. За мутри не си спомням така ясно, може би шансът да им пресека пътя е бил по-малък.

Четях *Вис-2* на много от витрините и автомобилите, но доста по-късно разбрах какво е. Снимката на Съвестин с червеното балонче и миловидния поглед по вестниците ми се е отпечатала и в паметта. Той беше едно от отвлечените и неоткрити деца през тези криви години. Спринцовката беше символ на наркоманията, не на здравеопазването. Първата ми среща с наркомани беше едно лято в Созопол. Странно облечени и шумни хора, единият със зелен гребен вместо коса, кожени остатъци от дрехи, мокреха се в шадраван, ядяха череши. Може да са били пънкари, може рейвъри, може куиъри, може и да са се боцкали преди водното представление. Хората говореха, че са наркомани и да не се доближаваме. Остана ми като смущаващ спомен.

До Созопол ходехме на еднодневна разходка при двуседмичните ни почивки в Черноморец. Отсядахме при далечни роднини, имаха в двора си стаи за летовници. Пътувахме с ръбестия, бледожълт Москвич на татко, с щайги с домати, краставици, чушки, тиквички, патладжани, праскови, дини, пъпеши и прочие в багажника. Гледка-кошмар за ърбъните с шалчета, израснали около Св. Седмочисленици, и вероятно постсоц балканска екзотика за хипстърите. Майка ми готвеше в квартирата, ресторантите бяха лукс за нас, но все пак понякога сядахме на по цаца с картофки. На заведенията с пластмасови маси и столове, сигурно и без покривки. Чувствах ги като специални моменти.

Между тях бяха караниците за пари. Тези скандали бяха не само на морето, а и във всекидневието, и още имам някаква лека травма от тях. Все нямаше пари, все едвам се „връзваха двата края“, все бяхме пред „просешка тояга“. Може би това е най-лошият спомен от ранното ми детство. Майка ми и баща ми бяха мрачни и изнервени след работа. Едва сега отчитам колко страхотни и спокойни са днес, макар

че, ако ги попиташ, пак ще се оплачат. Татко няколко пъти сменяше работа и на моменти нямаше такава. „Приватизация" се споменаваше често и навсякъде, не знаех какво е, но го свързвах с безпаричието и ограниченията ни.

Съвсем не помня един от символите на прехода, „Виденовата зима". Говореше се за Жан Виденов, някакви проблеми за възрастни, но не свързвам зимата на 1997 г. с глад и сивота. Предполагам, че това е защото по-голямата част от хранителните ни продукти идваше от селския труд на бабите и дядовците ми. Само хляб се купуваше от бакалията, другото идваше от селата. Макар хиперинфлацията да оказва влияние върху всички сфери на производството, малките частни стопанства могат да съществуват и в почти затворен цикъл. Единственият външен физически ресурс беше бензинът. А той идваше от металните туби, които татко често разнасяше... Друго не знам.

Връщам се още малко до Черноморието. Буквално никога не съм разбирал защо родителите ми го наричаха почивка, след като за мен беше жежка, безкрайна скука, винаги завършваща с повръщане, разстройство и кафяви прахчета за успокоение на стомаха. За майка ми и баща ми почивката беше готвене, пране, парични отчаяния, спорове, ходене до пощата, за да телефонират как са нещата с бабите и дядовците. Нямах търпение да свърши тази почивка, да ми мине задължителното повръщане и да ме пратят на село. Там се чувствах най-добре. Майка ми и баща ми и сега обичат морето, аз още не. Денем плажувахме, а вечер ме водеха на детските площадки по хотелите и ресторантите. Чакаха ме по пейките с другите родители, които не са клиенти. Морето беше връзката ни с чуждестранното, непознатото. Една вечер за първи път видях червен лазер-играчка (после станаха дос-

та популярни). Тогава още не знаехме каква е тази червена бягаща точка, а хората наблизо говореха, че са някакви топчета, „нещо руско“.

През 1998 г. за един ден се случиха два катаклизма. Сутринта в морето видяхме хобот, излизащ от облаците и вършеещ из водата. Помня този воден смерч като почти апокалиптично явление за детската ми психика. Следобед се заговори, че Тодор Живков е починал. Само се говореше, а майка ми допусна, че може да е фалшива новина. Ако в началото на тези дълги 1990-те хората все още са вярвали на екрана (мистификацията на *Ку-Ку* с аварията в АЕЦ „Козлодуй“, например) и печата, то в края им вече бил налице здравословният скептицизъм. Взехме вестник *Труд* или *24 часа* на следващия ден, помня (може и да е измамен спомен, трябва да се провери) първата му страница с две чела. Отгоре беше новината за деноминацията на лева, нещо от сорта на „Догодина махаме трите нули“, а отдолу – „Живков си отиде“. И през 1989 г., и през 1998 г. хората не вярват, че Живков си е отишъл.

Не мога да забравя и цъкането по „западните коли“. Отидем ли на море, задължително се чудеха как хората са се напълнили с пари и си купили западни автомобили (пък макар и на старо, 10-20-годишни бракми). Вероятно са на бизнесмени, така отсъждаха. Бизнесмен идваше с негативна конотация. Срамувах се от Москвича ни с ръждата на задния калник, без дистанционно и аларма и с радио, което не ми позволяваха да пускам, защото щял да се изтощи акумулаторът. Още не съм сигурен дали наистина акумулаторът се изтощаваше или просто родителите ми не обичаха шума.

Все пак имахме приятна колекция от касетки. Предимно евроденс, диско и поп компилации, пиратски. Израснах с

Бони М, Диджей Бобо, Модърн Токин, Куин, а малко по-късно ме срещнаха и с *Бийтълс, Юрая Хийп, Дийп Пърпъл*. Всичко това не предотврати рап периода ми, но той не трая дълго. Чалга никога не се е слушало вкъщи и може би точно затова днес не съм толкова крайно критичен към тази култура като източник на всичко зло, за разлика от бивши чалгари, които днес се изявяват като дълбоки авангардни културтрегери. Двукасетъчният ни черен *Интернационал* беше без съмнение любимата ми вещ от детството. Въпреки многогодишното ми насилие върху него, той и днес работи.

Обожавах да чета и препрочитам списание *Мики Маус*. Освен чудесните комикси и разнообразните знания, първо от страниците му научих за *МакДоналдс*, *Дисниленд, Нестле Крънч*... Шарените реклами за *МакДоналдс* ме изкушаваха по особен начин – не с фалшиво изглеждащите бургери, а с играчките в детските менюта. Онова желание да притежаваш дадената вещ не заради самата нея, а заради марката, защото е от *МакДоналдс*, нещо за мен съвременно, ново и желано. Така този символ на капитализма и глобализацията ме спечели. В Ямбол нямаше ресторант от тази верига, но когато майка ми и баща ми ходеха до по-голям град, се чувстваха длъжни да ми носят детското меню. Не заради храната, само картофките ядях, а заради играчката, опаковката... Дори салфетките пазех като ценен артефакт.

Сред салфетки, ароматни картинки (децата на 90-те трябва да си ги спомнят – разменяхме си ухаещи листи от тефтерчета или ги оставяхме като подарък в лексиконите), стикери от дъвки, рекламни дипляни, имах и една изрезка от местен вестник. Пишеше за интернет страници и електронни пощи, как това било нужно за бизнеса, с разни неясни, но вълнуващи технически означения като http://, www., символът @ и т.н. В *Мики Маус* също за-

почваха да се появяват такива www-неща. По гаражите с видеоигри по-отраканите батковци сядаха и на новите компютри. На запад *dot com* балонът вече се е издувал до пръсване, докато у мен тепърва се надигаше компютърната страст. Но в нашия свят домашни компютри имаха само програмистите, а за мен това беше скъпа и далечна мечта. Осъществи се след петилетка. А за *Y2K* проблема помня единствено новините в навечерието на 2000-ната година. Излъчиха кадри от информационен център, в който премиерът Костов щял да прекара вечерта с компютърни експерти, следящи за проблеми. Много по-късно разбрах за какъв проблем са се тревожили, а нея вечер аз се разтревожих как може да има хора, които не са със семействата си в новогодишната нощ. И тъкмо в тази специална нощ преди новия век.

Връщам се няколко месеца, до лятото на 1999 г., което свързвам с поне четири неща. Слънчевото затъмнение, за което тръпнех. Не ми купиха рекламираните черни очила, с които можело да се гледа слънцето, а дядо ми опуши на огън едно парче стъкло и гледах през него. Бях разочарован, тогава още не знаехме за късогледството ми. През това лято най-после ми позволиха да нося простичкия ни семеен фотоапарат *Skina* и на село, като вече по-голям и отговорен. Дотогава с него се снимаше само с повод, на морето, при някаква специална разходка, пред нацъфтелите мушката на терасата и т.н. Страховете не бяха, че ще повредя апарата, а че ще изснимам филмите по-бързо, отколкото можехме да си позволим да купуваме. Това беше проблемът. Трябваше да се „пази лента за морето“.

Татко купи едно бижу. Така представи малкия черен телевизор *Самсунг*, с дистанционно и телетекст. После се оказа, че няма телетекст, но нищо. Преместихме дотога-

вашния ни обемен телевизор *Велико Търново* в спалнята, а в хола инсталирахме корейското бижу. „Кристално ясната картина“ от магазина не изгря и вкъщи със стайната антена, което си дойде като идеален повод за дядо да разкритикува новия телевизор и ненужния харч. *Велико Търново*-то си работеше с антената, монтирана на терасата. Младите да си блъскат главите с новите недоизкусурени технологии, а старите си карат с изпитаното работещо.

Така бяхме за известно време. Един следобед през юли (още е 1999 г.), когато баба ми и дядо ми бяха на безопасно разстояние на село, майка ми ме грабна и отидохме да поръчваме кабелна телевизия. Дотогава не даваха – скъпо е, детето ще прекарва много време пред екрана, *Канал 1* и *Ефир 2* не са ли достатъчни, ще трябва да се пробиват стените за кабела... Отидохме в гаражен офис, върнахме се с техници, пробиха стените, инфотейнмънт чудото на петдесетте канала влезе у дома. За да излизам по-трудно от там. И за да дам почивка на *Интернационала* и да се захвана със записи и презаписи на видеокасети с клипове от телевизия *ММ*. А майка ми и баба ми бързо научиха по кои канали са препоръчаните латиноамерикански сериали.

Него лято се готвех за първи клас. Страхувах се, че ще ми е трудно, а не беше. Имам доста снимки от първия учебен ден, пет или шест. Баба ми и дядо ми се преместиха да живеят в една гарсониера, за да дадат въздух на мен, майка ми и баща ми, да имам най-после нещо като своя стая. Но всеки следобед един от тях идваше да ме посреща от училище, да помага с домашните, да се грижи за възпитанието. Така, с навлизането в новия век, патриархалният модел на съжителството ни през 1990-те бе прекратен. Двете семейства сме заживели заедно заради икономии през онази студена зима на 1992 г., после роди-

телите ми решили да поостанат още. Петима души от три поколения в 65 кв.м. Поне не е панелка.

Колкото по-малък е човек, толкова по-бавно тече времето. После започва да свисти и не можеш да го яхнеш, само го гониш. Доста скучаех като дете, не ми достигаха заниманията, помня го ясно. Животът (ми) беше спокоен. Често се говореше за криза, за приватизация, за капиталисти, за инфлация, но не съм ги усещал пряко, а само като някакви разговори на възрастните и поводи за техни оплаквания. Не съм имал база за сравнение и съм вярвал, че повечето семейства са като нашето. Със съветски автомобил, със скандали за пари, нафтова печка и ходене на ресторант само по важен повод. Защитен в семейната си среда от нестабилния свят навън, вихрушката на прехода ме е пощадила.

Преходът – големият провал на мечтите ми

ГЕНОВЕВА СОТИРОВА

Родена съм през 1981 г. Нямам кой знае какви спомени, освен за близките ми, които вече са мъртви. Спокойно мога да кажа, че съм дете на прехода.

За мен този период след промените е период на болка и борба. Спомням си през 1996 г., когато бях в десети клас, не можех да ходя на училище и бях прекъснала един месец. Но се намериха добри хора да ми помогнат и директорът на училището ми подаде ръка, и успях да завърша средното си образование. Целият ми живот е белязан от бедност и борба с расистки стереотипи.

Мисля, че големите потърпевши от прехода са родителите ми, които наистина се бореха, за да завърша. Успях да се дипломирам по право през 2006 г. Но на много висока цена.

През годините от 2006 до 2012 г., докато работех в държавни структури, се мъчех да помагам на семейството си като всички хора, но системата на социалното подпомагане ги смазваше. Успоредно с това се борех с расистки стереотипи на работното си място, съчетани със сексуален тормоз, но се радвам искрено, че се махнах от там. На майка ми, като пример, редовно ѝ се отказваха социални помощи под различни предлози. Жената е болна от шизофрения, не знаеше как да отстоява правата си и мизерстваше. Баща ми също беше болен и не му даваха

и лев социални помощи. Пардон, десет лева транспортни. Радвам се, че след като се махнах от системата и обърнах внимание, успях да се преборя за правата поне на майка си.

Но аз съм само пример за това. Предполагам, че много хора от моето поколение са в подобна ситуация.

През годините се борех за ромската интеграция и все още го правя, но доста поизтрезняла. Видях как много хора забогатяха на мой гръб, колко пари се наляха и се изпраха и от българи, и от роми, но няма кой знае каква социална промяна.

Ако ме попитате защо, веднага ще ви кажа. Леля ми, Геновева Димитрова, умря от диабетно стъпало, като накрая по краката ѝ лазеха червеи. Години наред не успяхме да ѝ намерим личен лекар. Тя не получи и лев социална помощ, нито съдействие от така наречените здравни медиатори.

Целият период на прехода за мен е една голяма лъжа. Аз самата сега боледувам от хепатит и не мога да получа адекватно лечение от години, защото живея на село и няма как да си позволя да вляза в болница. Не ми пука кой е на власт, но съм разярена, защото хора – и българи, и роми – умират от мизерия и от социално изключване. Била съм доброволец на няколко места, но там съм изхабила малко енергия. Мисля, че цялата концепция за интеграция и социално включване на инвалиди, роми и всякакви маргинални групи не работи. Мисля, че реално в страната няма кой знае каква промяна, даже си мисля, че има регрес.

Относно времето преди 1989 г., съм била дете. Ако ми липсва нещо, това са починалите близки – друго не ми липсва.

Това, което очаквам от господата управляващи – все едно кои са – е внимателно отношение към малкия човек, адекватна администрация и много силна социална политика.

Оценката ми за прехода е много на минус.

Тотото и окултизмът

Пенсионирах се по болест. Държавата ми даде 208 лева, сега от 1 юли ще ги увеличи с 10 лева. Какво да ги направя тия 10 лева, ако не работя?

Работих в международния транспорт. Работила съм при Делян Пеевски и Ирена Кръстева в тотото. Работила съм и в *Рудметал*. Завършила съм полиграфия, транспортът няма нищо общо.

За мене България потъва и то много тенденциозно. Има манипулация на подсъзнанието. Аз се занимавам с окултизъм повече от 20 години.

Преди 10 месеца си носих всичките пари в мене, бях насъбрала две хиляди и нещо. И един сто пъти вика „Даниелче, прибери си портмонето, щото ще го откраднат! Даниелче, прибери си портмонето!“ Главата ми стана ей такава от него. Стана 12 часа, качих се на тролей петица, и не мога да ти кажа – сигурно с поглед крадат. Портмонето ми изчезва, с две бинки и малко. Оставам с 0 лева в мен, без лична карта, визитни картички... Минавам оттука и отсреща стои един кльощав пич, минава 50-така, работи за полицията. И му викам – „Къде да отида да искам документ, с който да се докаже, че взимам пенсия и да мога да си я взема, преди да си изкарам лична карта?“ „Ама ние не сме паспортна служба!“ Добре че при моя, дето работя, имах едни 30 лева, и той вика „От мен мога

да ти дам 100 лева, докато вземеш някой лев.“ Ставаше въпрос за 20 дена.

Може ли да ми вдигнат пенсията с 10 лева, а този, дето е работил като миньор и летец – вярно, техният труд е много по-добре платен, – да им вдигнат пенсията с 290 лева?! 290 ле-ва! Хората живеят с 200 лева.

Знаете ли Делян Пеевски откъде тръгна? Точно от Спортния тотализатор! Майка му беше изпълнителен директор, Делян Пеевски беше под крилото на мама, защото Ирена е висока 1,90, слаба, пие по един литър уиски. Четох една статия как щял да държи сметка на олигарсите. Защо не го попитат той откъде тръгна и Ирена Кръстева откъде тръгна? Обраха тотото. Оттам тръгнаха.

Прост народ сме, не си търсим правата, възмущаваме се и не правим нищо! Ни-що!

Освен Бойко Борисов. Знаете ли кой го ебе? Не знам точно, ама знам, че е турчин. Говорихме с една там, дето работя, за Веселин Маринов. Четох във вестника. Веселин Маринов е под крилото на Цветан Цветанов и сега му треперят мартинките на Цветанов и Веселин Маринов пак увисва, обаче има четири апартамента. За какво говорим?

Много обширна тема. Аз до утре мога да си говоря с вас. Знаете ли каква е целта? Аз наистина съм се занимавала с окултизъм 20 години, завършила съм хуманитарна йога в чужбина. Тук я продължих, но се отказах, защото методът е много скъп. Преди 20 години съм чула, че България след не знам си коя година ще е наполовина. Борят се (срещу нас), защото България е като седмата чакра на Европа. Седмата чакра е Пътеводителят, тя се намира на върха на главата и е връзка с космоса. Друго, което наистина е така – правих си експерименти в реално време, преди 10 дена. Идва един мъж и си отваря кафе машината. Аз не

съм за 50 стотинки. Не отивам да му кажа „Дай 50 стотинки!“ Стоя и го гледам и си викам на акъла „Абе, подари ми едно кафе". И моя след малко – так, и ми носи едно кафе. Е, това става в България. Манипулация.

Какво правят тука йеховистите? Отивам на Лъвов мост и застанали едни от представителството на Йехова. Какво правите в България бе? Те са от много години тука! Първо тръгнаха едни такива, не масоните, ами едни руси момчета в костюми. Ходеха по апартаментите, да манипулират. Това беше ехе-е, била съм на 30 и нещо. И аз ги питам „Какво правите в България?“ Тя си гледа в краката. Три пъти я питах, не отговаря. „Знаете ли какво правите в България? Манипулирате българския народ. Защото човек, който е финансово зле, е лесно манипулируем.“

Записано в солидарната кухня на колектива
Храна, не война *до Женския пазар*

***

След като в края на 1989 г. неочаквано започна преходът, едно от първите неща, които си спомням, беше как постепенно по улиците на Силистра започнаха да се появяват западни автомобили. Вероятно повечето не са били нещо особено като марка и модел, но на фона на Ладите, Москвичите и Трабантчетата, които пълнеха улиците дотогава, си беше страхотна новост. За първи път много от хората можеха да видят „западна стока“ на живо, защото дотогава единствено партийните другари и семействата им имаха достъп до пътувания в западни държави. Дори до страните от бившия Източен блок на екскурзии се ходеше трудно, обикновено като награда за някакво постижение. Привилегировани в това отношение бяха и тираджиите и моряците, но дори за такава една професия се искаха връзки и чисто партийно минало на семейството. Във всеки окръжен град имаше магазини за вносни стоки *Corecom*. Там можеше да се пазарува само с чужда валута, която хората си набавяха обикновено от виетнамци, работещи по „братска линия“ в много български предприятия.

Силистра, вероятно защото е на границата, беше един от градовете, където автоджамбазкият бизнес разцъфтя най-рано. Ден след ден чувахме как и този, и онзи са се върнали от Германия и са си взели западен автомобил. Новодокараните коли се паркираха демонстративно в центъра на

града, „на мегдана“, и около тях вечно имаше скупчени групи мъже, които обикаляха около колата, разглеждаха, надничаха през прозорците да видят оборудването вътре и цъкаха възторжено с език. Гордите собственици често скоро след това продаваха колата и отиваха „на екскурзия“ за нова – това просто се превърна в бизнес. Имаше няколко бригади в града, които прехранваха семействата си по този начин. Тогава още не им викаха „мутри“, а „играчи“ или „тарикати“. Обикновено в една такава бригада имаше двама-трима шофьори, един, който знае как да разбие с минимум щети вратата на набелязания за крадене автомобил и да го подкара без ключ, а понякога имаха и шлосер или човек, който да „пренабие“ нови номера на двигателя на откраднатата кола. В интерес на истината, в един по-късен етап мисля, че започнаха да купуват колите, а не да ги крадат. Тръгваха четири-пет човека с една кола и се връщаха с още една или две западни коли. Как са се справяли с документацията и номерата на тези коли – те си знаят. Друг нововъзникнал „бизнес“ бяха кражбите – както от частни домове, така и от складовете на магазини или предприятия. Откраднатата стока после се продаваше в нововъзникналите частни магазини на други „играчи“, и така. С появата на първите частни заведения в града се появи и още един бизнес – охранител. Бодигардове им казвахме тогава. Тази прослойка разцъфна измежду хората, завършили спортно училище, но имаше и много, които тепърва бяха започнали да се занимават със спорт. Преди 1989 г., поне в Силистра, не беше разрешено да има официално зали по карате например. Джудо и бокс имаше къде да се тренира, но единственият в града тогава, който провеждаше карате тренировки, всъщност даваше уроци по СРБ (специализиран ръкопашен бой – Бел. ред.) в милицията и по някое време започна да

провежда полулегални тренировки във физкултурния салон на едно от училищата. Появиха се и първите фитнес зали, доста семпло оборудвани с железария, често заварявана в нечий двор. Имаше известно очарование в тези самоделни уреди. Тогава още не се зовяхме „бодибилдъри“, а „културисти“. Тепърва започнаха да се издават и книги за карате, културизъм, йога и подобни екзотични практики, каквито по времето на соца нямаше или се разпространяваха апокрифно, напечатани на машина, с много катове индиго и едва се четеше текстът. Та, от бившите спортни среди и от средите на каратистите и културистите се пръкна тази нова прослойка „бодигардове“. По някакъв начин те бяха също част от „играчите“, защото макар и да не движеха отделни „далавери“, бригадите от крадци и автоджамбази често имаха нужда от услугите им.

Извън средите на тарикатите градът обедняваше все повече – в началото на 90-те едно след друго се закриха почти всички големи предприятия, които даваха прехрана на хората – *Сердика, Родопа,* а по някое време и *Винпром*, че даже и консервната фабрика. Народът масово се насочи към по-големите градове в търсене на препитание. Без работа останаха хора, които по 20-30 години бяха работили на едно и също място и спешно трябваше да се преквалифицират в движение. Някъде по него време започна периодът, в който лекари и учители масово ставаха шофьори на таксита, защото бяха твърде почтени, за да участват в „далавери“ или пък е нямало кой да им предложи – не знам.

Така разказано човек би си казал, че времето на соца наистина е било време на стабилност и подем – много предприятия, образование и работа за всеки. Лично аз не смятам, че има за какво да се съжалява от онова време – всички бяхме униформено еднакви и ако някой се осмелеше да се откроява

и да стърчи над другите по какъвто и да било начин – много бързо биваше поставян на място. Понеже годините до 1989 г. ги прекарах в училище, мога смело да кажа, че да имаш индивидуалност не се подстрекаваше много и поставяше нащрек родители и възпитатели. Ходехме униформени на училище, със светлосини ризи и тъмносини панталони, момичетата – с престилки. Беше задължително да имаш отличителен знак на ръкава с емблемата на училището. Сутрин на входа на училището проверяваха дали си изряден – мен редовно ме връщаха все за нещо. Я за това, че съм с маратонки, а не с обувки, прическата ми не била комсомолска, с бежово яке не може, емблемата ми не била зашита, а сложена със секретна игла – винаги намираха нещо да се заядат. Събирания на ученици извън училищните занимания и кръжоци беше укоримо занимание, освен ако не е инцидентно празнуване на рожден ден, например. Аз се събирах с една групичка метълисти и често някой съсед се обаждаше, където трябва, макар че не вдигахме кой знае какъв шум (просто с наличните тогава магнетофони и касетофони нямаше и как). Влачеха ни по Детски педагогически стаи да даваме обяснения защо сме се събрали, за какво се пее в тази „империалистическа“ музика и защо ходим със прокъсани дънки. В стремежа си да ни изплашат веднъж дори ни пратиха при някакъв майор от Отдел „Западна пропаганда“. Намаляваха поведение, пращаха в Трудово-възпитателни училища (нещо като детски затвор) и веднъж с петно в характеристиката – това се отразяваше доживот на отношението към теб. Разбира се, имаше овчици, които много добре се нагаждаха към Системата и липсата на свобода даже не им правеше впечатление – не изпитваха вътрешна потребност от такава, явно. Може би това са хората, на които онези времена им липсват и искат да се върнат.

Дори и това, че тогава всичко имало по магазините, не е вярно – имаше ограничени разновидности стоки и далеч не всеки можеше да си позволи да пазарува каквото и колкото си иска. Заплатите към края бяха 140-160 лв., а кило шпеков салам беше 5,60 лв., луканката – 12 лв/кг., и ако семейството е от един родител, се живееше доста оскъдно. На разводите се гледаше с лошо око и „нормалните“ семейства често държаха децата си настрана от децата на разведени родители. На самите разведени пък се гледаше с укор или снизхождение, като на некадърници и пропаднали. За сексуално образование в училищата и дума не можеше да става, а родителите също почти никога не засягаха тази тема пред децата си. И понеже нямаше и интернет – просто нямаше откъде да се осведомиш. Кондоми не се продаваха свободно. В резултат – още от IX-X клас започнаха разни съученички да се омъжват, защото бяха забременели. Необговарянето на нещо не кара проблема да изчезне. По телевизията се излъчваха предимно руски, чешки и унгарски филми, имаше само два канала, но и те бяха до към 00:15-00:30 ч. Всеки петък гледахме вечерните новини на руски език и задължително руски филм след това, обикновено посветен на самоотвержените хора от героичния Съветски съюз. Беше задължително да си абониран за руски вестник или списание, отделно децата трябваше да се абонираме за *Комсомольская правда, Мурзилка* или *Огонек*, както и беше препоръчително да си пишем със съветско другарче.

Понякога се чудя – какво точно му харесваха на онова време?! Сещам се за няколко позитиви, свързани с липсата на (краен) расизъм, но не мисля, че на това е посветена носталгията на сънародниците, тъгуващи за живота по време на соца. Вярно е, че „работа имаше за всички“, но създаването на изкуствени длъжности и допълнител-

ни работни места няма как да е икономически ефективна стратегия. Хубаво беше, че ромите не бяха сегрегирани в отделни училища, а учеха редом с другите. Е, не мисля, че останалите деца се скъсваха да дружат с тях, но нямам спомен да сме ги избягвали или обиждали. Расовата дискриминация по онова време беше по-скоро мишена на подигравки от страна на учителите, защото ни я представяха като типично „капиталистически недъг“. Спомням си дори как учителят по география с ирония и пренебрежение ни обясняваше, че американците явно са твърде наивни, щом смятат, че е възможно някой човек да е по-глупав, просто защото е с тъмна кожа.

За други позитиви от времето на соца не се сещам – всичко беше сиво и монотонно. Всичко – от цветовете на сградите, до пластмасовите изделия и дрехите – варираще в някакви неконкретни, бозави цветове. Целият живот беше безличен и безнадежден. Лично мнение, разбира се.

Къщата

МАРТА РАДЕВА

А кой е моят ближен?
Лука 10:29

– Тая къща беше голяма атракция, като я построихме. Хората идваха да я гледат. Те затуй я и взеха за ТКЗС-то. А старата аз съм я запомнил, с едни стъпала отвън. Навремето в нея било училището.

Баща ми, техник по професия и изобретател по призвание, си беше мълчаливец. Но в последните години сякаш бързаше да ни разкаже за нещата, доскоро грижливо пазени от външния свят. И неволно изпускаше някоя от думичките, които телевизорът му беше „вкарал“ в речника.

Преди десетина години вуйчо ми Никола написа история на селото, но нямах спомени да съм прочела там, че нашата къща е била училище.

– Значи затова цял живот съм там! – не сдържах изненадата си. Като бях малка, плачех да ходя на училище, а не да не ходя. И се случи така, че оттогава не съм го напускала.

– Ти си живяла до четиригодишна в стаята, където една учителка на татко ти е била на квартира. Там си и заченатата – обади се мама.

– Вяра Кирова – продължи татко. Кръстихме те на Марта – сестрата на мъжа ѝ.

И друг път са ми разказвали това. Татко е бил дете, когато у тях е живяла красивата млада Марта. Трепереля по време на окупацията – да не разберат немците, че е полякиня. После дошли руснаците. Марта си заминала за Полша. Но в петнайсетте години преди да се роди другата Марта, т.е. аз, баща ми и неговите родители трябвало да изпият много горчиви чаши.

Когато и руснаците си заминали и си останали само свои, прогонили татко, чичо, баба, дядо и възрастните дядови родители от дома им. Най-хубавата къща в селото трябвало да стане канцелария на кооператива.

– Дядо пратиха в Белене – продължи татко. – Не толкова за това, че бил кмет в правителството на Цанков, колкото че псуваше комунистите. Напиваше се след девети и ги псуваше в кръчмата. Даже си спомням като дете, че веднъж счупиха прозореца вкъщи с камък, на който имаше вързана бележка със заплаха към него. Беше преди да го осъдят. И къщата, дето ни изселиха, една сутрин осъмна със заплашителни надписи. Наричаха ни кулаци, експлоататори, врагове.

Тук той замълча и се загледа през прозореца към пъстреещите листа на асмата.

– Какви експлоататори?!

Татко се усмихваше със стеснителната си усмивка, която помнех от моето детство.

– Дядо ти така яко работеше, даже и на седемдесет години, че ние с брат ми не можехме да го стигнем, като копаеше или ореше. Е, имали сме и ратаи навремето, но то беше, като влезе баща ми в казармата. Как се гледат иначе седемдесет овце и се орат толкова декара земя?

А аз си спомних как в трети клас, въодушевена от книжката „Бедни хора“, която четяхме тогава с учителката ни, попитах самодоволно майка: „Ами някогашните богати

какво правят сега?“ Мама замълча, а после каза: „Каквото правим ние...“ Тогава аз извиках: „Не-е-е!“ Исках да призная, че се е пошегувала, да се засмее и да ме плесне лекичко по бузата, както обичаше да прави: „Не се тревожи!“ Но тя не каза нищо повече, за да ме успокои. И разбрах, че аз, примерното дете, което понякога сънуваше, че е партизанче, преследвано от лошите фашисти, съм потомка на ония лоши хора, които нямат друг избор, освен да се срамуват. В свободната ни и щастлива страна.

– А кога върнаха къщата? – попитах аз сега.

– След казармата. Написах писмо до Вълко Червенков*.

– В казармата... – повтори като ехо мама. – Сигурно съм била в шести клас, ходехме да лазаруваме. Чичо ти беше известен, личен момък, много момичета го харесваха и си спомням как излезе усмихнат на стъпалата, а ние го припяхме, като се червяхме, смеехме в шепи и се криехме една зад друга. Тогава баба ти каза: „Аз имам и още едно момче. То е в казармата. Припейте и него!“ Спогледахме се. Да е някой в казармата ни се виждаше да е много голям. Аз бях най-високата от всички. Припяха го за мене.

– Ама наистина ли?! – И това чувах за първи път. В тази мека есен, когато и пред мен, и пред престарелите ми родители оставаха много по-малко години, отколкото отминалите, тайните изплуваха сякаш от само себе си от привидно спокойната повърхност на миналото. Мълчаливо сядаха до нас около кръглата маса в просторната Голяма стая с трите прозореца: на север, на изток и на юг. От запад долиташе кротият звън на църковната камбана, само през две улици от нашата къща.

* Вълко Червенков – български политик, лидер на Българската комунистическа партия от 1949 до 1954 г., министър-председател на НРБ от 1950 до 1956 г. – Бел. авт.

– То една казарма беше... – продължи татко. – По-скоро лагер. Три години ни тормозиха, унижаваха ни, викаха ни народни врагове, фашисти. Караха ни да чукаме камъни, спяхме по четири-пет часа на нощ. И пак съм благодарен, че не ме пратиха в мините... В урановата мина – там спасение нямаше.

Знаех, че татко е бил трудовак и се върнал от казармата без гъстата си тъмна коса. Отишъл там на осемнайсет, четири години след „Деветосептемврийската победа“. Какво ли е сва́рило да прегреши едно четиринайсетгодишно момче, живяло при другия строй?!

Казваха ми, че приличам на него, и на два пъти, докато бях съвсем мъничка, ме подстригваха „нула номер“ – да върнат на моята глава косата, изгубена от него някъде там, в каменоломните на Добруджа. Не успяха: русолявата ми косица си знаеше своето – растеше си все така тънка и права. Нашите не успяваха да охладят и пионерския ми ентусиазъм да поглъщам жадно книги за деца герои и да мечтая за „такъв живот и такава смърт“.

И когато станах комсомолка, не поумнях особено. Докато четях „Млада гвардия“, виждах в Иво от нашия клас Олег Кошевой, в Анатолий – Серьожка Тюленин, а аз, естествено, бях Уляна Громова, която, рано или късно, щеше да увенчае незначителния си живот с подвиг.

Но война така и не се отваряше. И как да се отвори?! В часовете по руски език в гимназията възторжено пеехме „Хотят ли русские войны?“* Красивите и тъжни стихове на Евтушенко едновременно ме трогваха и категорично ме пращаха да търся друго поприще за героичната си пуберска

* „Хотят ли русские войны?“ – „Искат ли руснаците война“ – популярна в социалистическия лагер песен по стиховете на талантливия руски поет Евгений Евтушенко. Музика: Эдуард Колмановский. – Бел. авт.

мания. И в края на краищата го намерих. Нали имаше комсомолски бригади и девизът им беше „Строим за родината!“... Докато съучениците ми планираха екскурзии в чужбина (най-често в Съветския съюз, разбира се) и правеха всичко възможно да се освободят от летните и есенните бригади, аз отидох в окръжния бригадирски щаб и заявих, че искам да ме пратят на национална бригада.

Спомням си, че тогава нашите се опитаха да ме спрат. Татко работил – отново по принуда – след казармата, на Прохода на републиката (роден е в същата година, в която и певецът на бригадирското движение Пеньо Пенев). Обещали му, че ако отиде на бригада, ще забравят миналото на неговото семейство и ще може да сбъдне мечтата си: да учи за инженер. Та точно татко казал на майка ми за моите бригадирски мечти: „Като се върне, всички ще казват, че е била на национална бригада, и ще я имат за пропаднала! Виждал съм какво става с момичетата по бригадите...“

Но аз четях спомените за Пеньо Пенев, бях влюбена в стиховете му, сърцето ми се преобръщаше от „Дни на проверка“. И никой не успя да пребори овнешката ми решителност. После още веднъж – вече като студентка, отидох на национална бригада – на строежа на силистренския Лесотехнически комбинат. Не „пропаднах“ и тогава, но си отнесох хроничен бронхит от стоте процента изпълнение на нормата... по премитане на прашните помещения в току-що построените цехове. Вечер след вечер бях при знамето и дори ми съобщаваха името по телевизията – като ударничка. Но наградата – екскурзия в Москва, получих не аз, а друго момиче, флегматично и лениво. И заедно с горчивите, тайно изплакани сълзи получих един от важните си уроци в живота: не всичко се решава на сцената, докато се радваш на аплодисментите на зрителите.

Днес вече знам, че моето несвъртане е от дядо ми: желанието да живееш според максимата „Залудо работи, залудо не стой!“. Следвам я и в професията си – в училище, и в дома си – като майка.

От прадядо ми, кмета, и от другия ми дядо (който се палел от комунистическите идеи преди Девети, но върло намразил комунистите, след като без никакви обяснения му взели кончето и го повели по улицата, пеейки „Хранил си, мамо, гледал си, но вече няма да имаш“) ми е навикът да бъда вечна опозиция. Две години преди Промяната, на една първомайска манифестация, се опитах да убедя единайсетокласниците си да викат „Къде са идеалите на Ботев?!“, докато преминаваме покрай трибуната с големците на града. Не се получи. И то не защото тия момчета, които учеха за шофьори и автомонтьори, бяха страхливи, а защото бяха невинни. Запротестираха, че няма да скандират нещо, което предварително не са репетирали. На барикадите излязох още в началото на деветдесетте години: за да върнат имената на българските турци. После организирах митинги против бомбардировките на Сърбия и срещу войната в Ирак в малкия град, където тия събития ме свариха.

От майка си имам мистичното упование в мъдростта на Живота, който, рано или късно, дава всекиму своето. „Животът е училище“, обичаше да повтаря тя, като бяхме малки със сестра ми и братчето ни.

Вече във влака, докато тичаха край прозореца ми високоствolите делиормански гори, се мъчех да подредя спомените, думите и мислите от моя топъл есенен ден в нашата къща. Как помирих в себе си своите бригадири, младогвардейци и партизани с раните на „разкулачените“ си предци? Немците с поляците, руснаците, украинците,

американците? Демократите (каквито родителите ми тутакси станаха след десети ноември) с безпаричните, честни комунисти идеалисти, каквито родителите на съпруга ми си останаха и след Промените, колкото и непрестижно и дори срамно да изглеждаше в очите на хората. Представих си топлите лица на приятелите и роднините си от Щатите (където създаде семейство дъщеря ни); от Украйна (където преподавах на децата по време на Майдана); от Русия (където така и не се сбъдна мечтата ми да отида); от Полша, Чехия, Германия, Израел, Палестина... И разбрах: с любов.

Помирих ги с любов. Сърцето ми е като братската могила в Испания, която събира сълзите и възторзите на всички ония, които с вяра, надежда и любов са се борели за идеалите си или са ги бранели от посегателството на хората без идеали. Да, в неспокойните, размирни времена вероятно е било неизбежно невръстните момчета и момичета да се учат „силно да любят и мразят“, ако мечтаят за подвиг.

Днес подвиг е да лекуваш омразата с любов.

Земята е една голяма топла къща, в която всеки ти е ближен. И стреляш ли по някого с куршум, дума или мисъл, улучваш свой брат или сестра...

Паметник на прехода

НИНА ГЕОРГИЕВА

Ми ми фа сол сол фа ми ре

В тази къща имаше пиано. До тогава бях виждала пиано само по телевизията. Не разбрах кога го докараха, един ден просто се появи. Аз прекарвах много време в тая къща. Това беше детската библиотека в квартала. Беше много тихо вътре. Нямаше много деца. Често бяхме само аз и библиотекарката.

– Искаш ли да се запишеш на уроци по пиано? – ме попита тя.

– Искам! – бързо отговорих аз.

Толкова бях развълнувана.

Тази къща беше срещу РУМ Изгрев. От едната ѝ страна беше детската градина „Искрица“, където работеше баба ми, а от другата страна в една редица бяха подредени фризьорски салон, химическо чистене и магазин за домашни потреби.

Къщата приличаше много на къщите на село. Червено-кафяви тухли, на два етажа, с външни стълби, сигурно имаше ниска ограда – някак си оставаше незабележима сред многобройните бели блокове, оранжевата кутия на РУМ-а и оживените детски площадки.

– Ти как си ги въобразяваш тия работи бе, дете? Пиано?! Къде ще го сложим това пиано? То за нас няма място тук, ти пиано искаш!

– Ами-и-и... Аз може само на уроци да ходя...

– Ама защо? Какъв е смисълът да ходиш веднъж в седмицата на уроци по пиано, ако нямаш пиано? Иди на уроци по английски! Всички учат английски сега.

Ние живеехме на осмия етаж на един от високите блокове до детската библиотека. Едностаен апартамент за баба, дядо, мама, тати, брат ми и мен. Наистина нямаше място за нас, камо ли за пиано. Почувствах се виновна, че даже попитах.

Но пианото си стоеше в библиотеката и аз все дрънках по малко. Библиотекарката ме научи на тази мелодия, която много харесвах... Европейският химн... Ми ми фа сол сол фа ми ре. До до ре ми. ми. ре...

Печени пилета, цигари и рок-енд-рол

Библиотекарката я съкратиха. Прекалено много библиотеки имало в квартала, затова преместиха книгите в другата библиотека, която беше малко по-далеч от нас.

Библиотекарката и книгите вече ги нямаше, но пианото остана. Беше се раздрънкало обаче. И нямаше кой да го оправи. Затова го затвориха в една от по-малките стаи и вече не разрешаваха „да си играем“ на него .

Вторият етаж все още беше отворен за обществено ползване. Беше нещо като читалня, но без книги. Използваше се, за да има къде да се събират пенсионери – за игри на карти и такива неща. Даже ни разрешаваха да го ползваме за концерти на квартални рокери и металяги.

Долният етаж обаче го използваха къде-къде по-успешно за процъфтяващо предприемачество. Направиха „Нон-стоп 24 часа“. Продаваха цигари, алкохол и списания с голи жени.

Даже започнаха да продават и задължителни застраховки за коли, с бонус безплатно печено пиле.

Скарата омирисваше целия квартал и винаги привличаше гладните погледи на изморени съквартлаци. Алъш-веришът вървеше много добре за известно време.

Тука има, тука няма

Обаче е трудно да поддържаш денонощен бизнес за продаване на цигари и алкохол в жилищен квартал. Конкуренцията много бързо стана жестока. Появиха се магазинчета на всеки ъгъл, на всеки блок. Беше много удобно за онези, които търсеха да си купят цигари, алкохол или списание с голи жени, но собствениците не забогатяваха толкова бързо, колкото им се искаше.

За да продължава да цъфти бизнесът в бившата библиотека, трябваше да измислят и нещо друго да продават на хората.

Затова на втория етаж на „нон-стоп“-а отвориха магазин за мечти. Казино с две покер машини и една маса за жива игра. За охрана назначиха двама от дядовците, които преди това играеха карти там.

Обаче и тази схема работеше само за известно време. Друг вид конкуренция се появи на хоризонта. Най-накрая се материализира желания инвеститор, който да купи с години празния РУМ Изгрев. Отвориха фабрика за шивачки. Водеха по няколко рейса с жени от Асеновград и ги вкарваха в огромната оранжева кутия всеки делничен и почивен ден. Вратите на високата ограда, която бяха построили, се отваряха само на влизане, на излизане и по време на обедната почивка.

За тези обедни почивки отвориха бърза закуска с кафемашина, за да има къде да ядат жените. Нон-стопът с казиното се превърна в стопанското кафене на фабриката.

Обаче и шивашкия бизнес май фалира. Никой не ни даде отчет как и защо, но спряха да водят жени в оранжевата кутия и оградата остана затворена завинаги.

Тук нищо няма. Само едни хора без дом.

Къщата остана празна. Вече не помня дали някога имаше ограда там, но след като остана празна, забелязах, че около нея има поне няколко реда с тухли. Точно височината на един стол. Много удобни за сядане.

Може би за това там все седеше едно ромско семейство с поне пет деца. Не мисля че спяха пред къщата, но и не мисля, че си имаха тяхно си жилище. Нощно време сигурно ходеха да спят под някой навес в Столипиново. През деня работеха неуморно пред бившата библиотека. Работеха за някой мафиот с полицейска охрана. Продаваха наркотици и други неща. Продаваха от каквото имат нужда хората – евтина свирка или просто възможността да се погавриш с някое невръстно ромско момченце или момиченце. Предполагам, че благодарение на тези услуги, походката на голямото им дете показваше, че вече не може да си събере краката.

Този бизнес най-дълго се задържа. Даже се изненадах, когато миналата година баща ми каза, че са бутнали къщата.

– И защо са я бутнали бе, татко? Защо не са я дали на някого да живее там?

– Не знам. Може защото са много наследници. Не са се разбрали сигурно. Тази къща я е направил на Надя дядо ѝ. Ти нали знаеш?

Дядото на Надя бил един от първите, който напуснал нашето село и отишъл в града. Това било малко преди чертожниците да начертаят жилищните проекти на квартал „Изгрев“. Къщата, която дядото на Надя бил построил, станала част от Пловдив едва след като повечето хора от село били преместени в града, за да работят във фабриките на държавния капитализъм. Взели им къщата на първите заселници от село и в замяна им дали да си купят два апартамента на четвъртия етаж в нашия блок.

Сега вече само ниската ограда е останала от къщата. Огражда няколко по-големи камъка и нахвърлени пластмасови чаши, фасове, празни бутилки, смачкани списания, спринцовки и непечелившо тото билетчета.

Сега, като е празно това място, ми е по-лесно да си представя къщата като тези на село. С външна мивка, с изтъркана мушама на масата под асмата и с разхвърляни играчки до розовите храсти.

Сега, като е разрушена тая къща, ми е по-лесно да си представя как лъчите на слънцето, шума на листата и песента на гугутките будят Надежда, с която израснах като дете.

Няколко момента на Божо от 1997 г.

БОЖИДАР ЕМАНУИЛОВ

10 януари 1997 г., пети час на VII[А] клас (музика), 38 ОУ в София. Бях натрупал бая отсъствия и се наложи да остана. Султанова обясняваше нещо за хармонията в музиката, някой дъвчеше дъвка и започна скандал. Сложих слушалките и почнах да цъкам по радиата. Имаше протести и ми беше по-интересно какво се случва от някакъв скандал за дъвка. Стигнах до *Дарик* и там – лудница! Тълпата щурмува парламента, ще се променя властта, държавата и историята. Грабвам раницата и излитам по „Шипка“ към Народното събрание. По пътя се готвя и аз да съм един от тълпата, мисля за дедите си, за майка ми и за бъдещето си.

На източния вход намирам Косьо (наш герой, който впоследствие даваха по *Euronews* как се бие с полицаите на вратата на парламента, беше почти вътре) и започваме да скачаме върху един *Мерцедес*, чийто таван е на метър от земята, смазан до неузнаваемост от разгневената тълпа. Множеството се състоеше от абсолютно всички социални и възрастови групи. Имаше ученици, студенти, работници, учители, доктори, шофьори, професори, пенсионери, видях десетки съседи и приятели. Всички обединени от ненавист към една самозабравила се некадърна върхушка, която ни докара до такова отчаяние, каквото може да видите само в гладуващ човек. Заплатите бяха по 10 – 20 щатски долара, а пенсиите – до 10 на месец.

С Косьо бяхме на трети и четвърти ред от протестиращите, в група от студенти, мъже и жени, а пред нас – замръзнал кордон от полицаи с щитове, каски и палки. В един момент над каските мина фуражка. Крещейки даваше заповеди, които не се чуваха добре от тътена на тълпата:

КОЙ НЕ СКАЧА Е ЧЕРВЕН!
Сега... Тяхната... Наред... Периметър!
КОЙ НЕ СКАЧА Е ЧЕРВЕН!

И кордона се взриви, полицаите започнаха да блъскат множеството с щитовете си, хората от първите редици искаха да бягат, но нямаше къде, тълпата назад даже не разбираше какво става.

КОЙ НЕ СКАЧА Е ЧЕРВЕН!

Озовах се на първата линия пред побеснял полицай. Агресията, която бяха отприщили в него, беше превърнала очите му във вулкани от омраза към всеки, изпречил се на пътя му. В един момент мислите ми влезнаха в забавен каданс, времето сякаш се забави до неузнаваемост. Вулканите бяха насочени към мен и ме обливаха с лавата на омразата към човешкото, палката в дясната ръка на ченгето летеше към мен, на 50 см от лицето ми усетих как Косьо ме хваща за блузата и ме издърпва. Палката премина на сантиметри от мен и отдалечавайки се, видях как се стоварва в гърба на бягаща студентка, която се строполи като чувал с картофи.

Отидохме до *БСД* (квартално заведение), да се видим с другите. Там се разбрахме да се облечем по-добре, да се съберем пред кафето и да се върнем на площада. По пътя

събирахме камъни, с които пълнихме джобове и раници. Нямаше да се дадем лесно!

Към 20:00 ч. хората се бяха поразредили, като доста от нас говореха на най-близкия полицай от кордона. Пред мен се отличаваха двама тотално противоположни човека-полицаи. Единият беше добре сложен, спретнат, с поддържан мустак и благ, леко несигурен поглед; съседът му беше пълен, развлечен, с мазна кожа и ехидна усмивка. След мятането на няколко камъка по кордона, реших, че това не е смислено, мога да нараня някой невинен. Заех се с пропагандна атака над полицая с поддържания мустак – стори ми се читав човек. Питах го, не го ли е срам да бъде еничарин и за 20 долара да смазва хората, които са му съседи, които са децата му, приятелите му, майка му и баща му. Питах го защо го прави, на това ли е възпитаван от родителите си, това ли възпитава в децата си. И изведнъж язовир от отчаяние се отприщи в очите му и той заплака тихо, смирено и напоително. В този момент бруталната реалност на ситуацията се намеси и колегата му се развика, че такива малки всезнайковци като мен са му „любими“ и като дадат заповедта, ще ме смаже.

На 4 февруари бях на барикадата на театър „София“. Вече печелехме, само трябваше да сме търпеливи.

Един джип с мутри се опита да мине. Грешка! За секунди колата беше наобиколена от петдесетина човека с пръчки и камъни. „Смелчагите“ дадоха на заден и избягаха. През барикадите минавахме само в по-евтини коли, окичени с трибагреници и сини знамена, с надънена музиката на *Каналето*.

Хората от съседните барикади се познавахме и си помагахме. Топлихме се около огъня на моста, преди малко ни бяха донесли чай и сандвичи. През тези дни хората бяха

много солидарни помежду си, всеки правеше, каквото може, за общата кауза – младите и мъжете бяха по барикадите, а болните, възрастните и повечето жени правеха храна и чайове и ги разнасяха по близките им барикади, и това се случваше в цялата страна.

Бяхме се пробудили от дълъг сън и се борихме за достойнство, демокрация и човечност. След обяд мина една Лада, от която ни казаха, че са от централата на СДС и че след 22:00 ч. не могат да гарантират сигурността ни. Също и че се говори, че правителството ще вкара военните да разчистят улиците. Ние задружно извикахме, че оставаме. Колата с незнайните пратеници продължи към следващата барикада.

Привечер БСП върнаха мандата за съставяне на правителство.

Демос и кратос

На 39 години съм. 40 без малко. 80-ти набор.

Бил съм в дом „Майка и дете“, без родители. До осми клас бях в село Роман. От дете работя. Сам съм си изкарвал храната. Ходех по къщите, помагах на бабите, помагах и на един, Бог да го прости, бизнесмен. Той ми даваше парички. Даже като завърших осми клас, нали се прави прощална вечер. С моите пари, които бях събрал, 6000 лева, платих ресторанта и музиката за двата класа. Платих пълен куверт. Поканихме класните, учителите.

Отидох във Враца. Видях, че няма работа, заводите закрити. Беше една зима. Отидох до социалната служба. Имах нужда от обувки, скъсали се бяха. В социалните грижи попаднах на добър директор, Жана, тя ми отпусна пари. Оттам дойдох в София. И тук започнах – хем средното образование, хем следобед на автомивката. Миех колите и ги зареждах с бензин. Стана скандал за едни 70 стотинки. Шефът, който трябваше да ми плаща, ми каза, че съм ги откраднал. Съблекох се, хвърлих си дрехите и си тръгнах.

Работил съм всякакви професии – чистач, мияч в кухня, в строителството. В училище работих 18 години. Там бях първо чистач, после портиер, после заместващ учители по Философия и Етика. Това в 101 СОУ „Бачо Киро“ в „Надеж-

да“. Там смених доста директори и една дойде с нейния си екип. Подмени персонала. Доколкото знам, сега не вървят нещата. Мен ме боли, защото все пак 20 години бях на работа там. Някой път, като ми стане мъчно, ида до там и се разходя. От 19 февруари 2001 г. работих 18 години в училището. На 19 юни ще стане една година, откакто не съм на работа там. Намирам препитание къде от клуба, къде от пазара, като събирам кашони.

Като работих в училището, обиколих доста държави – Гърция и островите ѝ, Словения, Хърватска, Италия, Франция. Това ми е хубавото през тези години. Сдобих се и с едно общинско жилище, което чаках 12 години. Една стая. Сега се мъча с тея кашони да си плащам сметките. Един човек, който идва в клуба, ми плати тока. Даде ми и дрехи, за което му благодаря.

Този клуб е създаден реално да се помага на хората. Понякога не стига храната. Веднъж дойде една жена с патерици последна, вече нямаше храна. Дадох ѝ моята. Но има и проблеми. Днес дойде един пиян. Обиждаше всички, блъскаше. Съблече си дрехите и ги хвърли отпред. Полиция се намеси.

Имаме нужда от промяна, спешно. Най-вече за народа. Хора, които са работили 40 години, получават по 135, 200 лева най-много. Тия хора се лишават от отопление, дори от дрехи. В същото време някои станаха милионери, други станахме бедни. Не ми е много приятно да гледам лъскави коли, как си пазарят. Ние с 50 лева изкарваме цяла седмица, той ги няма за нищо. В демокрацията не ми харесва, че има много частници, капиталисти. По-малко държавни предприятия останаха. Капиталистите се гаврят с народа и труда му. Работиш за 30 лева на ден.

Гледа да те хване, че нещо не си свършил и може и да не ти плати. Повечето са така. Това е днешната демокрация, където я искахме. На гръцки – *демос* и *кратос* – народна власт.

Записано в солидарната кухня на колектива Храна, не война *до Женския пазар (клуба)*

От общо към неработещо: дефиниции на прехода

ОТ РЕДАКТОРИТЕ

Следващите пет лични разказа се отличават от предишните. Поискахме ги целенасочено и потърсихме петима души, които през прехода са работили в определени обществени сектори – здравеопазване, образование, транспорт, културна и социална сфера. Искахме да проследим отраженията на прехода в тези сфери, които дори в най-развитите капиталистически страни рядко биват изцяло или преобладаващо приватизирани. От тяхното състояние зависи общия „уровен“, каквато остаряла дума сполучливо употреби наш събеседник. Ето защо включването на тези разкази и интерпретации е опит да съберем и представим още живи свидетелства за трънливия път на българския преход и за борячкащите се разбирания за промените в публичния сектор.

Някои от проявленията на прехода, за които интервюираните ни разказаха, са добре известни, други – не толкова; някои са отвратителни и плашещи, а за съжаление, много малко са обнадеждаващи за когото и да е. Здравни работници и учители са се превърнали в „работещи бедняци“, докато на тях продължава да се разчита да ни поддържат живи и адекватни на света. Големите музеи и галерии нямат средства за обновяване на колекциите си. Включването на изключените чрез социална политика зависи не от дългосрочни държавни визии, а от периодичните партийни подмени в администрациите. Понякога се оказва,

че дори неолибералните кредитиращи институции имат по-социални разбирания от българските правителства. И така нататък.

Струва ни се, че противоречията на прехода и конкуриращите се интерпретации на случващото се са осезаеми както в отношенията между интервютата, така и понякога в собствените отговори на събеседниците ни. Какво трябва да ни каже фактът, че както в много други случаи, и тук именно прекаризираните работници са тези, които си позволяват най-категорична критика на системата? Защо е възможно приватизацията на публичните сектори да продължава да е желана от хора, които отлично назовават катастрофалните ѝ последствия? Да започнем ли да мислим публичните сектори като наистина публични (вместо публично-частни или изцяло частни)?

За много хора положителното значение на промените е завръщането на отнета през социализма свобода – на действие, движение, изразяване, мислене, избор. Но в същото време друга свобода се материализира далеч по-отчетливо: тази на бизнес-политическия елит да превръща обществените сектори на първо място в източник на печалба за сметка на общото, а после и в паметник на общото занемаряване. Колкото до работещите хора и служителите в различни сектори – те са свободни да дефинират модела на прехода, но рядко – да му се противопоставят.

Представяне

Надежда Маргенова е 42-годишна медицинска сестра, работеща в Сливен. В професията е от 1999 г., като преживява въвеждането и циментирането на пазарно-ориентирания

модел в държавното здравеопазване. Неколкократно спира да работи в сферата поради разочарованието си, а в един момент е в парадоксалната ситуация на български здравен работник, на който се налага да търси лечение в чужбина. Впоследствие се завръща в страната, както и към постоянното си призвание. Сега оглавява стачния комитет на сестрите в областната болница „Д-р Иван Селимински", които протестират за по-добро заплащане и условия на труд. Изучава активно немски с нагласата да работи в Австрия или Германия.

Инж. Красимир Ангелов е роден през 1956 г. в София. Живее близо до Сточна гара. В мазето му там витае духът на различни епохи чрез снимки, документи и артефакти. Те символизират живота на Ангелов, предопределен от три страсти – железницата, фотографията и музиката. Трудовият му стаж преминава през цялата система на държавната железница – от стрелочник до експерт в централното управление, където протича кариерата му по време на прехода.

Владислав Георгиев е 60-годишен потомствен учител, започнал работа в началото на 1980-те и наскоро пенсионирал се по болест. В момента живее във Великобритания. През трудовия си стаж преподава френски и английски в три столични училища, паралелно работи като преводач, а в един момент и в кол-център.

Надя Шабани е юрист и директор на една от най-старите и познати неправителствени организации – Български център за нестопанско право. Преди 20 години започва работата си там като стажант и преминава по цялата стълбица – „от момичето, което тича с папките до съда, до директор". В продължение на повече от две години е в „другия лагер" – ръководи Държавната агенция за закрила на детето.

Валентин Старчев е един от най-изявените скулптори в България, може би най-познат с вече несъществуващия паметник *1300 години България* в парка пред Националния дворец на културата в София. Преподавател по моделиране в архитектурния факултет на Университета по архитектура, строителство и геодезия. Творческият път на Старчев е пряко свързан с монументалната пластика и той е автор на множество паметници в страната и чужбина.

Социализъм

Владислав Георгиев: Започнах да преподавам през 1983 г. Имаше трудни моменти в работата по времето на социализма, но учителите бяха материално осигурени. И като техническа база осигуряваха каквото пожелаем – грамофони, магнетофони. Тогава още нямаше проектори и компютри, но кабинетите ги оборудваха според възможностите. В това отношение беше лесно да се работи. Лошо беше, че имаше униформи. Това не е добро нещо. Между учителите пък имаше буквояди, особено дружинните ръководители. Бяха възпитаници на руската школа, по макаренковски строги. Беше ненужно. Училището обаче си беше училище.

Най-добрият министър, който съм имал, беше Илчо Димитров*. На него дължим програмата за преквалификация за учители по английски, на която и аз съм плод. Завърших английска филология за три години, защото ми признаха общите изпити от предишното образование (френска филология). Беше широкоскроен човек, имаше визия.

* Министър на народната просвета през 1986 и 1987 г. – Бел. ред.

На мен Държавна сигурност не гледаше с добро око, тъй като сестра ми беше невъзвръщенка. Гледаха на мен с недоверие, но това им беше работата на хората. 1987 г. спечелих конкурс за квалификация във Франция. Трябваше ми характеристика, но тогавашната директорка не ми даде добра такава. Всяко второ изречение беше, че сестра ми е емигрант, сякаш в ДС не знаеха. Казаха ми, че с тази характеристика и във Враца не мога да отида. Направиха ми анекс към характеристиката и ме пуснаха.

Красимир Ангелов: Още докато учех, често пътувах и снимах влакове. Започнах и да карам влакове. Машинистите усещат и насърчават бъдещите железничари, а пък и децата винаги имат хъс към железниците. Не ме приеха за машинист, защото не съм добре с очите, но това ме амбицира много. Приеха ме във ВМЕИ*. Издържах се, работейки като фотограф и най-различни професии, включително в железниците. Най-напред започнах в софийския Железопътен завод като общ работник през 1978 г. През 1981 г. бях стрелочник, от тези, които разкачват и прекачват вагоните – една тежка работа – на гара Подуяне-разпределителна. От 1984 г. бях ръководител движение на гара Своге. На следващата година се дипломирах с хубава работа, актуална и в момента, отнасяща се до компютърни разписания на влаковете.

Тъй като не бях женен, нямах връзки и не бях партиен член, за мен нямаше работа в София. Длъжностите от т.нар. номенклатурни списъци не бяха (и не са) за такива като мен. Отидох в провинцията и повече от три години живях в Тулово, в средата на България, до Казанлък. Това бе

* Учи машинно инженерство и железопътна експлоатация. – Бел. ред.

малко село, хиляда човека, но голям железопътен възел. Там окончателно се оформих като експлоатационен инженер, след като бях минал през повечето професии в железниците. Там открих и бъдещата си съпруга, както се казва, влакът я докара.

В края на 1988 г. напуснах Тулово, бях един месец безработен и беше страшно. Това, което приказват, че през социализма нямало безработица – не и ако нямаш връзки и имаш претенции какво да работиш. Аз имах претенции да работя в железницата и то по нещата, за които съм учил. В провинцията се намираше повече работа по гарите. След 1988 г. станаха много катастрофи и се отвориха места за инженери. След Илиянската катастрофа* на 14 септември 1988 г. започнах работа на гара Илиянци от 1 януари 1989 г. Само след осем месеца ми предложиха да започна в Генерална дирекция, където също им трябваха работари – не само да имат памет, но и да познават работата. Така на 1 септември 1989 г. започнах работа в Централното управление, на „Иван Вазов“ и „Раковска“. Всички протести в края на режима ставаха наблизо.

Валентин Старчев: Като ученик много рисувах. Имах един учител, той беше живописец и скулптор, той ме насочи към Художествената академия, подготви ме в известна степен. Първоначално мислех да следвам живопис, но влязох във втората написана специалност – скулптура. От това съм много доволен, защото ми допадна като усещане, като боравене с пространството. Живописта е едноплановa, човек борави илюзорно с пространството, скулпту-

* При сблъсък между експресен влак и маневрен състав загиват 11 души. – Бел. ред.

рата боравя с елементите в пространството. Завършил съм скулптура при проф. Марко Марков – той е направил статуята на Патриарх Евтимий на „Попа“. Изключително интересен творец, с много портрети на артисти и писатели. Той беше един от основните ми преподаватели, заедно с големия скулптор Любомир Далчев.

Като студент бях спортист. В продължение на шест години бях рекордьор на България по бягане на 400 метра. Спортът ми донесе много. Веднъж като усещае, тонус, енергия, дисциплина, амбиция. Втори път – като част от националния отбор на България аз можах да изляза и да видя много държави, което беше много трудно в годините на моето следване между 1953 и 1959 г. Знаете какъв беше режимът. Чрез спорта можах да отида в Париж, Рим, Атина, Истанбул, Варшава, Прага, Букурещ, Дрезден, Лайпциг. Първата ми работа след състезание беше да отида в музеите. Така още като студент посетих Лувъра, Акропола, Дрезденската галерия, което имаше голямо значение за моето изграждане като художник, скулптор. Добих посока в пътя си като творец – какво да взема от различни автори, как да го комбинирам. Човек си изгражда своя стратегия как да се развива.

До днес съм минал през няколко периода – първият беше академичното обучение, базирано на социалистическия реализъм. После започнах да работя с други материали, по друг начин да правя произведенията си. Интересувах се какво правят по света в областта на скулптурата. Това ме доведе до едни високи оценки, а от друга страна – до критики. Имах работи, които бяха изхвърлени. Веднъж бях отхвърлен от три изложби подред, защото показвах мои нови виждания, които не се позволяваха тогава. Имах и други работи, които получиха награди, като композицията Борци,

която е в галерията в Русе. По-късно станах лауреат на Димитровска награда.

След 1975 – 1980 г. ъгълът на отношението към изобразителното изкуство се промени. Дечко Узунов стана председател на Съюза на художниците, след него – Светлин Русев. Със Светлин Русев бяхме в един курс и се познавахме добре. Неговият възглед беше да привлече интересни неща – нови автори, чужди автори, с нови виждания. Да се разкърши тази закостенялост на социалистическия реализъм. Тогава имаше и политически личности, които възприеха този нов възглед – Людмила Живкова гледаше другояче на нещата, както и Александър Лилов, Георги Йорданов. Те дадоха възможности на много автори да направят модерни, съвременни работи. Някои от тях са в чужбина. По това време дойдоха няколко колекционери от Запад. Купиха от тогавашните съвременни автори много неща, включително и от мен. Български работи отидоха на Запад, въпреки изолацията. Със Светлин Русев направихме едно сериозно участие – българска скулптура на Есенния салон в Париж. Направихме и едно участие–изложба в Брюксел. Оттам купиха две неща – Реката на Величко Минеков, и една моя – *Леяр*. Купи я Музеят за съвременно изкуство Миделхайм в Антверпен.

Съюзът на художниците имаше много възможности и средства. Той реализираше това изкуство. Имаше едно постановление, че всяка обществена сграда – банка, партиен дом, хотел, театър – 1,5% от стойността на сградата, на базата на синтеза на пластичните изкуства с архитектурата, трябваше да се дадат за пластично изкуство.

Лично аз имам около 20 изложби през живота си, но преди всичко се насочих към монументалната скулптура и направих няколко паметника. Те имат посоките да разчу-

пят стария вид паметници, които се правеха. Като моя паметник на Съпротивата в Бургас*, в Морската градина – това не е пиедестал и отгоре фигури, не е като Братската могила или Паметника на Съветската армия. Архитектура и скулптура са едно – заедно изграждат идеята.

Да започнеш през прехода

Надя Шабани: Аз винаги съм си мечтала да съм юрист, макар да няма юрист в семейството, защото гледах много филми като дете за интересни адвокати, които защитават много хора със страхотни речи. Като завърших Право в България, се разочаровах, защото нашият процес не е подобен. Но работата ми в Центъра, особено в социалната сфера, ми даде перспектива като юрист да развия компетенции, които ми сбъднаха мечтата да защитавам и да предизвиквам системите, да мисля как да ги подобря. Да се развиеш като такъв юрист в България е огромен шанс.

Социалната сфера е всичко, което по някакъв начин подкрепя хората да стигнат до общи сфери като здравеопазване, образование, заетост. Ако се разглежда много широко, тя включва и неща като програми за жилищно устрояване, културни мероприятия. В България исторически се гледа по-тясно на понятието. Има опити да се разшири спектъра, но става трудно.

Преди двайсет години под социална сфера се разбираше само социални помощи. Постепенно се включиха понятия като социални услуги или пък социално предприемачество, за които сега е много модерно да се говори.

* Т.нар. Пантеон – Бел. ред.

Красимир Ангелов: Започнах в дирекция „Движение“, където се занимавах с всички въпроси на влаковата и маневрена работа, организация в гарите и прочие. Тогава беше доста централизирана структура, включително по отношение на безопасността – там се извършваха анализи на катастрофи, правилници. Към края на 1991 г. дойде правителството на Филип Димитров и за пръв път накара БДЖ чрез транспортното министерство да извърши някакви промени, да излъчи хора, да се подготвят езиково и да започнат да партнират на западни консултанти. Аз бях такъв човек от „Движението“, имаше и колеги от другите дирекциии. Отидох на специализация във Франция, където от соц-инженер станах нормален инженер, който да не гледа само технологиите, а винаги да взима предвид икономическата обосновка, приходите и разходите. Имах късмет в живота да посетя Страсбург по една програма на Митеран. Видях и двете национални концепции – на френските и на немските железници. Преди да замина, си бях записал 2000 въпроса, на които в България не можех да получа отговор. След това съм бил на стажове и в японските, и в немските железници.

Исках промени, защото вече си задавах и отговарях на въпросите. Видях, че в маркетингово отношение сме много зле в България. Хората и досега нямат правилни разбирания какво означава конкуренция, какво означават пазарните механизми и че тези неща са добре за всички. Успях да разбия стереотипите у себе си. Завърших и второ, икономическо образование. Ден и нощ четях, учех и се занимавах с железниците, докато другите ядяха и пиеха.

И така от 1992 г. като експерт се занимавах двайсет години с проекти в рамките на БДЖ – европейски, с европейските банки, Световната банка, японски и други фондове, програми и проекти.

За съжаление, още 1996 – 1997 г. започна да става ясно, че железницата у нас е сложена в глуха линия. Тя е обществен транспорт, но това понятие е напълно съвместимо с транспортния пазар. Като кажеш „транспортен пазар“ звучи някак си „дясно“, а пък „обществен транспорт“ звучи „ляво“. А те са едно и също нещо. А железницата е и енергоспестяваща. Тя намалява нуждата да внасяш енергия и поради това развитието ѝ е европейски приоритет. Влаковете намаляват продажбите на горива. Когато няма железница, за превоз се ползват коли и камиони, строителният бизнес изгражда магистрали. А на самия държавен бюджет в България по такъв начин се формира приходната му част, че значителен дял от нея са приходите от акцизите на горивата. За да имат пари в бюджета, политиците трябва да подкрепят продажбата, а не пестенето на горива.

Надежда Маргенова: Избрах професията, защото в моите очи лекарите и медицинските сестри бяха модел за подражание, Божии покровители на живота и здравето на хората. Исках да бъда една от тях. Това решение обаче взех през 1995 г., когато в страната имаше друг модел на здравеопазване и друг морал сред здравните работници. Все още беше водещо удовлетворението от работата. Когато започвах обаче, бяха решили, че сестрите са прекалено много за новия модел на здравеопазване и имаше много съкращения. Новозавършващите трудно си намираха работа. Намерих работа в онзи дом, който не беше привлекателен, в отдалечен район. Започнах обаче с ентусиазъм – без лекар, без колежка, с деца със специални нужди. Нямах опит. Мечтата ми беше да бъда сестра в болница. Като започнах в белодробната в Сливен, се сблъсках с много трудни условия на работа. Болницата не просъществува заради лошия

сграден фонд. Никой не се погрижи за сградата, въпреки че и досега е паметник на културата. Работили сме при условия, в които дъждът спира навън, но вътре не спира. Висят кабели, минават плъхове и хлебарки. Филм на ужасите. Но работехме и давахме всичко от себе си. Въпреки че съм здравен работник и бях осигурена, в един момент нямах пари за собственото си лечение. Затова отидох в Италия. Слава богу, издържах целия стрес, върнах се.

Неслучили се и случили се промени

Владислав Георгиев: И аз бях за промяната. Зарадвах се, когато Живков падна и си мислех, че всичко ще се промени. Но се промени към лошо.

В училищата всичко си е като едно време. Дъските от черни станаха бели, смениха дограмата, чиновете. Останалото си е същото. Даже турските тоалетни* още са там. Отношенията си останаха същите – „Клас, стани“, „Клас, мирно“. Отсъствията, дневници, бележки – абсолютно ненужно нещо. Оценъчната система... Ако някой открие начина да премери разликата между 5.50 и 6.00, ще получи Нобелова награда. Сега виждам моите деца в Англия колко са щастливи, когато нямат текущи оценки, а срочни изпити. Няма това напрежение и съсипване на детската психика. У нас някои родители бият детето при четворка, искат петици и шестици. Детето се разтреперва и иска оценка по милост, и аз винаги съм я давал. Не ми е съвестно, но системата ме принуждава да го направя. Също безполезно е ставането за изпитване в час. Ученикът може да има

* Т.нар. „клекала“. – Бел. ред.

проблеми вкъщи, някакви емоционални проблеми, които да задълбочиш с изправянето пред класа. В обучението няма проектност, практическа насоченост. До IV – V клас нещо се прави, после е ужас. Останаха и родителските срещи, които са тотална загуба на време за родителите. След време престават да идват, защото се говорят глупости. Тук* консултациите са индивидуални.

Самото образование поне по чужд език стана по-недостъпно. Цената на учебниците по западен език започва от 35 лева.

С времето учителите се умориха. Хората мой набор, пред пенсия, са кански уморени и износени психически. Системата ни съсипа. Сменихме един обществен строй с друг, минахме през държавен фалит и заплати от три долара, през невъзможността да си оправиш зъбите. Имаше колеги, които нямат пари да си оправят зъбите, устата им смърди и учениците странят от тях. Не ходят на театри и на кино, купуват си дрехи втора употреба. Аз никога не разчитах само на заплатата, правих много преводи. Не съм останал без пари и съм разполагал с достатъчно.

В един момент ни назначаваха на временни договори, само за учебната година. Станахме сезонни работници, за да си спестят заплатите ни през летните месеци. Това беше противозаконно. В 127-мо бях на изпитателен срок, който като минеше, трябваше да стане безсрочен договорът. Преди да е минал, на 30 юни ми казаха, че ми прекратяват договора с официалната причина, че сливат паралелки, нямат нужда от повече кадри и т.н. После в началото на учебната година те назначават пак, но лятото оставаш без пари. Написах във *Facebook*, намери ме една жур-

* Във Великобритания – Бел. ред.

налистка от БНТ. В резултат от репортажа се прекрати практиката със срочните договори. С мен се свързаха от училището и освен че ми продължиха договора, ми предложиха и пари за още два месеца. Прибрах си парите. По-натам обаче ми се наложи да си търся още работа, и като разберат, че ти си „моя“... В 37-мо им трябваше учител по френски, но не ме взеха, защото не искаха някой, който си търси правата. Много учители не смеят да си надигнат главата поради тази причина. Няма как те да възпитат и деца, които си търсят правата.

Надя Шабани: В първите десет години след приемането на новата конституция развитието в социалната сфера беше по-слабо. Конституцията преобърна представите ни за права, защото въведе по нов начин личните права и започна да предизвиква някои неща. Преди трийсет години основното, както казах, бяха помощите и домовете – за такива, които ни е малко срам от тях, като хората с увреждания, основно ментални, или за някои други по-неудобни случаи. Или в болница, или в дом, и то в малки населени места. Около 1995 – 1996 г. започнаха първите пилотни услуги на граждански организации. Първите дневни центрове бяха през 1995 г. Дневният център е място, където уменията на хора със затруднения могат да бъдат развивани, а вечер те да се приберат при семейството си. Те бяха дело на организации на родители на хора с интелектуални затруднения.

Държавата започна да се отваря и да мисли в посока на това, че не трябва да работи сама в тази сфера. Това беше огромна врата, която позволи многообразието в интересите на хората да бъде поставено на масата. Голямата промяна започна през 2001 г. със Закона за закрила на детето – нов, модерен закон за възприемането на грижата за децата.

После 2002, 2003, 2004 г. и новият Закон за социално подпомагане. След първоначалното натрупване през първото десетилетие на прехода, в началото на новия век се даде нужната правна рамка в социалната сфера. Политиката сега е в посока на намаляване на помощите и увеличаване на ветрилото с услугите. Има няколко причини. Да държиш хора на помощи не е ефективно, създава зависимости и в крайна сметка не им дава възможност да стигнат до там, до където са пропуснали да стигнат. Услугите много по-добре адресират техните проблеми.

Тази година според мен достигнахме втория пик. Това е новият Закон за социалните услуги. Той прави заявка за следващо стъпало на модерност в политиката в социалната сфера. Услугите вече не са съсредоточени в центрове, а започва да се говори за нужните детайлни дейности при всеки човек. Негово право е да получи социална услуга, и ако не я получи, може да си търси правата. А не, както досега, „тея ще обслужваме, тея няма". Това е голяма крачка, много модерна. Прави сериозна заявка по отношение на превенцията, защото всички си даваме сметка, че предвид демографската картина положението е страшно и ако не започнем да правим социална политика, която използва всички налични инструменти, за да върнем възможно най-много хора на пазара на труда и в образованието, сме загубени.

Красимир Ангелов: През 1990 г. бяхме 90 000 железничари. По-късно трябваше задължително да се намалят хората и трябваше да предложим някаква работа и курсове. Бях направил програма за преквалификация и социално подпомагане, по която можеше да се оползотворят 30 млн. долара от Световната банка. Показахме я пред генералния директор на железниците и транспортния министър по

Виденово време*. Казват – „Няма нужда“. Обяснихме, че много хора ще бъдат съкратени и през тази програма ще могат две години да получават 80% от заплатата си, докато се преквалифицират. Намерих ниши като охранителните фирми, които тепърва се развиваха и в които можеха да бъдат наети излизащите от железницата с малка преквалификация, курсове и разрешително за оръжие и т.н. Запазвайки хората, не за да ги развиваме в охранителния бизнес, а защото са с квалификация в железниците, доказани железничари с познания. Според мен имаше и проблем със силовите структури в охранителния бизнес, както и с това, че щеше да се увеличи охраната на държавната собственост. Лесно е да се посочват някои, които са откраднали нещо дребно, а цели сгради и предприятия бяха изнасяни и нарязвани съвсем законно.

Аз бях силно развълнуван, след като шефовете от соцпартията казаха на капиталистите от Световната банка, че няма нужда от такава програма и просто ще съкратят персонала. Накрая взеха само един от предвидените 30 млн. за преквалификация и „социален чадър“. Бил съм свидетел на десетки такива случаи в железницата.

На управленско ниво винаги са слагани хора, които да слушат какво ще каже министърът на транспорта. Той пък е най-слабият министър и в крайна сметка командите раздава финансовият министър, който пък винаги е зависим от формирането на бюджета. Заради това и на железницата винаги се е гледало само като на разходна част – субсидии и т.н.

Като консултант работих съвместно с чужденци от много отрано през прехода. Никога не възприех приказките

* Транспортен министър е Стамен Стаменов. – Бел. ред.

на шефовете, тиражирани и в медии, че западняците били някакви лоши хора, които идват да ни разтурят железниците. Българските правителства разтуриха железниците и съм готов с двете си ръце да се подпиша под това. Консултантите винаги държаха да има добра и конкурентна обществена железница. Това противоречеше на проенергийните, антипазарни приоритети. Железницата винаги е била в услуга на обществото чрез пътническите и сточни превози – на едни относително ниски цени човек да може да си позволи да пътува и да си спедира стоката. Поне допреди съсипването на товарните превози. В рамките на пазарната икономика на железницата винаги трябва се гледа като на обществена услуга – нещо, което не се създава с цел непосредствена печалба, и заради това тя е общинска или държавна. Кое е основното неудобство и причина за упадъка в ползването на влаковете? Независимо дали за превоз на пътници или товари, на човек му е нужна услуга „от врата до врата“. Не ни трябва да пътуваме от гарата в София до гарата в Бургас, а от дома ни в София до хотела в Слънчев бряг. Цялостна услуга, при това по-бързо и по-евтино. Това е мобилността като услуга.

Японците дойдоха през 1996 г. и до 1998 г. работихме по дългосрочен план за развитие на железницата до 2020 г. Те направиха препоръки за товарните и за пътническите превози. Пресметнаха, че София–Пловдив има потенциал като линия за експлоатация на супербързи влакове със скорост 320 км/ч, така че да са конкурентни на пътя. Това ще рече да може да се вземе жп-разстоянието за под един час, защото с кола го взимаш за час и половина от врата до врата. Това знание остана у мен, защото БДЖ така и не организира силна маркетингова структура. Японците казаха, че с тогавашна инвестиция от 650 млн. долара може

да се организира тази линия. Това включваше подвижния състав с високоскоростните влакове. Това беше предложението им през 1998 г. Върнаха се и през 2000 г., но маркетинговите ми проучвания вече показваха, че дори влакът да стигне за една минута от София до Пловдив, липсата на довеждащ транспорт между кварталите и гарите обезсмисля услугата. Времената в градовете за достигане до гарите нарастваха заради недобрата организация на градския транспорт. И до ден-днешен така и не се промени тази политика на дезинтегриране на градския от железопътния транспорт.

Сега имаме доминация на индивидуалния автомобилен транспорт, който формира 95% от пропътуваните пътник километри в България. Държавната железница трябва да бъде координирана с градския превоз по места, за да се получава конкурентна услуга „от врата до врата".

Надя Шабани: В България няма нужда да чакаме сто години, за да открием сами някои неща. Можем да видим къде работят добре, да ги изучим и да се опитаме да ги адаптираме тук. Нищо в социалната сфера не можеш да вземеш отнякъде и да изкопираш дословно – хората са различни, системите са различни. Но можеш да адаптираш някои неща и да ти се получи добре.

Кое движи промените в социалната сфера? Това е комбинация от няколко неща. Трябва да имаш лидери, които да кажат, че една тема е интересна и важна, да ù станат активни застъпници. След това да накарат държавата да отвори един застъпнически прозорец, да ги покани и да го задвижи. Много често се приема първо рамката и после всичко се развива.

Например към първите дневни центрове имаше големи подозрения: „и какво, те сега отиват, после се връщат при

семействата, това е загуба на време...“ Обаче след това държавата видя колко по-резултатно е това за хората и колко по-евтино е за нея.

Спомням си как беше и деинституционализацията – закриването на домовете най-напред за деца, а сега и за възрастни, отварянето на центрове от семеен тип – „Оле, мале, как ще стане, много страшно!“ След това, като се видя ефектът...

Трябва да имаш лидерите и хора на политическо ниво, които са готови да предприемат реформи, чийто ефект се простира отвъд мандатите им. Това не са неща, чиито лентички прерязваш. Трябва да ти стиска да имаш подългосрочен план.

Некомпетентност или...?

Надя Шабани: По-скоро има липса на воля да се предприемат ефективни политики. Не трябва да се оправдаваме с липсата на средства, защото ЕС отделя огромни ресурси през Европейския социален фонд. Има некомпетентност и нежелание за подобрения, свързано с политизацията на администрацията. Правителствата започнаха да имат много кратки мандати, а в тази сфера не можеш за една година да скъсаш лентата, трябва да гледаш дългосрочно, и не е интересно. Много сме ходили по чужбина с представители на държавата – виждаме някакви неща, хайде да ги вкараме тук, „А, не, много е сложно“. Защо да е сложно? Не сме по-тъпи от англичаните.

Сутринта обсъждахме политиката за хората с деменция. Говорих им за Закона за лицата и семейството, който създава запрещение и е от 1949 г., преписан е от съветски

закон от 1920-те години. Питаха ме защо не е променян. Ами, защото не е интересен. Наказателният кодекс и Законът за обществените поръчки се променят всяка година.

Владислав Георгиев: Реформата на ГЕРБ не е реформа.* Делегираните бюджети** връзват ръцете на учителите и училищата. Как някое дете да дойде на училище, без само да иска? Защо няма дуално обучение до осми клас? Ние си оставаме печатница на дипломи.

Дори с увеличенията, основната заплата в момента е 920 лева. В кол-център, със същата езикова квалификация, взимаш 2200 лева. А увеличението в учителските заплати съобразено ли е с инфлацията?

Затова пък бюрокрацията се увеличи ужасно. Занимаваш се с какви ли не документи. Колегите нямат време да говорят с децата. Намразват училището и учениците. Директорите са феодали, защото няма мандатност на постовете им. Тези хора трябва да са мениджъри, не педагози. Те трябва да имат перспективен план за развитие за седем или десет години и ако не го изпълнят – смяна. Особено в София те са директори до живот. Става директор на 25 години и започва да дерибейства.

Надежда Маргенова: През 2000 г. моделът на държавно финансиране за здравеопазването се промени. Настъпи приватизация на дейността и частните болници получиха зелена светлина да ползват обществения ресурс. Този модел доведе до промяна в отношението към пациента, което пък реф-

* Увеличаването на учителските заплати, опитите за връщане в училище на отпаднали от образователната система деца. – Бел. ред.

** Действащата система, при която финансирането на едно училище зависи от броя на учениците. – Бел. ред.

лектира в неговата оценка за работата на медиците. На болния започна да се гледа като на касичка – парите следват пациента. В обект на грижа се превърна клиничната пътека, а не болният. И до ден-днешен основната работа в болниците е да се следи до последната точка и запетайка изрядността на документацията, която здравната каса иска, за да плати клиничната пътека – приходът на болницата, който обезщетява разходите за заплати. Ако пациентът не е излекуван в рамките на пътеката, той може да продължи да се лекува, но вече за сметка на болницата. Иначе трябва да се премести в друга болница, трийсет дни след изписването. Или да си плати. В противен случай се изписва домашно лечение и два контролни прегледа за трийсет дни. С основание хората негодуват, че понякога излизат от болниците без резултат от лечението си. Те се сърдят на нас, на системата, натрупва се напрежение, което води до физическа и вербална агресия.

Агресията идва и от начина на живот, в който самото всекидневно оцеляване е свързано с нарастващ стрес. В много сфери заплатите са необосновано ниски, хората изгарят в борбата да оцеляват и търсейки медицинска помощ, се сблъскват с неразбиране от страна на системата – спазване на срокове, това и онова не може по здравната каса, доплащане за качествено лечение.

От друга страна, има недостиг на кадри в системата. Наличният медицински персонал работи две или три единици работа, която трябва да се свърши. Това води до физическо и психическо изнемощяване. Работи се на две-три места. Никой не прави сметка, че много сестри и лекари работят без прекъсване, от едно на друго място. Ние сме хора, имаме нужда да се храним и да спим. Когато нормалните функции са нарушени, това няма как да не рефлектира

и понякога води до грозно отношение към пациента. Като получавам 600 лева чист доход, взимам една след друга дванайсетчасови смени на две места, как да бъда усмихната? Да не говорим за грешките, които могат да се случат.

Валентин Старчев: Държавата все още е фактор в културата. Тя провежда известни мероприятия – прави паметници, има различни програми – субсидира участието в биеналето във Венеция и т.н. Но самостоятелността на авторите е решаваща. Те са оставени сами да решават проблемите си в живота, изкуството и своето представяне. Има Съюз на художниците, който едно време се поддържаше много от държавата, а сега е възможност за изява с две галерии, но не осигурява нищо материално – нито покупки, нито условия за работа. Творецът е сам. Сам търси своя път, сам се бори с развитието, с творчеството на колегите си, за своята изява. Имаме пълната свобода да работим и няма контрол какво искаш и какво излагаш, както преди – всяка изложба имаше жури, което коригираше, преглеждаше всички работи и казваше – това „Да“, това – „Не“. Авторът сам определя и цените – дали ще ги свали, за да бъдат консумативни, или ще ги вдигне, с риск да не бъдат купени нещата му. По този начин той също така може да изравни нивото на своите работи и тези в чужбина, ако смята, че го е достигнал. От една страна, всичко това е по-добре от преди. Авторът има пълната свобода да реагира на живота, съвремието, политическите проблеми. Да може да поставя творбите си в чужбина, да ги изнесе. От друга страна, едно време имаше държавни субсидии за попълване на музеите. Сега музеите почти нямат средства и почти нищо не купуват. За последните двайсет години само веднъж е имало акция за купуване на

творчество на авторите. Те се надяват на колекционери, на отделни откупки, на фирми, които строят нещо, да попълнят интериора си с тях. Така е устроен и светът, но по света се борави с огромни средства за изобразително и пластично изкуство. Тук имаме малко средства. Рисковете вече са на гърба на авторите – те купуват, те плащат, мъчат се нещо да продадат.

Сега имаме пълната свобода, която обаче изисква възможности и средства, за да стане изява.

Свободата на частната инициатива

Владислав Георгиев: Не можеш да спреш частната инициатива. Няма как един учител да обърне персонално внимание на 25 деца в клас. Езиковата подготовка не е добра. В последното ми училище учителите не можеха да говорят езика. Преподаваха на български и се учудиха, когато влязох в час и преподавах на езика, превключвайки само като има нещо неясно и не ме разбират. Или че не представях граматиката като граматика, че пуснах филмчета от *YouTube*.

Хубаво е да има частни възможности. Децата могат да имат нужда от допълнителна помощ, а нашето образование е силово. Наливане на факти, факти, факти, с които децата не могат да се справят.

От друга страна, да, това отнема възможността за равен старт. Един езиков курс струва минимум 150 лева. Държавата трябва да осигури възможност за тези, които я нямат. Но къде е държавата? В днешно време учебният процес в училище може да се оптимизира така, че да е по-пълноценен. Аз лично използвах *Google Classroom*, за да давам допълнителни материали, вместо децата да ходят

по езикови школи. Можеха вътре да правят тестове, да гледат клипове. Трябва обаче и учителят да е финансово заинтересуван. Аз бях ентусиазиран, но не може да се работи постоянно. Затова и учителите трябва да бъдат стимулирани да работят с децата, които имат нужда от допълнително внимание.

Валентин Старчев: Частната инициатива изиграе положителна роля, в смисъл на свободата, личното развитие, личното мислене, на отделния творчески път.

Но тези, които дават оценките... Невинаги частният инвеститор е на ниво, което му позволява да оцени високата стойност в изкуството. Другото е липсата на критика. Днес всички правят изложби. Всеки, който рисува, има възможност да направи изложба, има много изложбени зали. Всеки се мъчи да продаде. Оценките обаче са много условни. Критиците хвалят всичко. Няма стойностна преценка.

В сегашната ситуация за творците е трудно. Аз имах възможност да работя като преподавател и вече бях изявен. Имах няколко паметника, изложби. Мои работи се търсеха, говореше се. Аз съм в групата на изявени автори, чиито работи присъстват в много галерии. Оцелявам, благодарение на направени и оценени неща.

За започващите колеги е трудно. Те имат пълна свобода, но проблем с това да намерят кой да им възложи работа. Съществува и опасността от комерсиализация за сметка на по-високите цели в изкуството.

Аз лично се мъча да контактувам с хора, които имат възможности. Те купуват изкуство, дават пари, колекционери. Техните колекции са в полза на България, защото съхраняват едни от най-добрите произведения на изкуството. Правят се и изложби на тази основа. Имам неща в такива

колекции. Тези хора дават много пари за изобразително изкуство. Това, че купуват изкуство, мога само да адмирирам. Има лекари, инженери, обществици със сериозни колекции. Това показва, че има хора с отношение и амбиции да подкрепят културния живот.

Надя Шабани: На сто процента частната инициатива е по-важна от държавата. През две посоки. Всички иновации в социалната сфера в България са започнати от частни инициативи, най-вече от граждански организации. Бизнесът не може да има големи печалби от такива инициативи, остават гражданските организации и мисиите им. Частната инициатива разви някои неща, които предложи на държавата. От друга страна, още през 2003 – 2004 г. в България имаше възможност за децентрализация на услугите от централно ниво към местна власт, а впоследствие към частни доставчици. Спомням си как обучавахме първите кметове да дават услуги с публично финансиране на частни доставчици. Беше голям страх. Но община, тръгнала по този път, не се връща. Какво значи една община да предоставя услуга? Държавата трябва да регулира и контролира, и да дава парите. Тя не е добра в услугите и трябва да ги децентрализира. Да кажем, че говорим за един център за подкрепа на деца за 50 деца, който общината възлага на НПО. За организацията е важно качеството и тя може да намери съпътстващо финансиране, да увеличи обема и да работи със 100 деца.

Възможността за злоупотреби и корупция в този механизъм, както и като цяло в социалните услуги и обществените поръчки в България, е нещо отделно, с което трябва да се борим. Не съм чула да спрат обществените поръчки, защото при някои е имало корупция. Трябва да се опра-

вят механизмите за контрол. Ако те се прилагат добре, то няма как да има корупция при социалните услуги. Един доставчик го контролира веднъж Агенцията за социално подпомагане, а сега и новата агенция за качество, втори път Агенцията за закрила на детето, след това Агенция за финансов надзор, НАП, Сметна палата. Частният доставчик е по-контролиран, отколкото ако общината пряко предоставя услугата.

В България има уклон, когато има проблем, да не го решаваме, където възниква, а махаме цялото нещо. Преди години сравнявахме Германия, Холандия, държави от Централна Европа и България. Когато питахме холандците кои социални услуги се предоставят от общината и кои от НПО, те не можаха да разберат въпроса. „Как кои? Всички." Общините не се занимават с услугите, те контролират, определят, регулират, но не се занимават с такъв тип неща. Във Великобритания, САЩ, цялата функция на държавата в социалната сфера е делегирана на външни доставчици, които гонят резултати и търсят бързи и добри решения, притесняват се от проверки. Сега тук имаме проблеми в Агенцията за социално подпомагане. Как шефът на АСП да бъде наказан от свой служител? Затова децентрализацията на тези услуги е крачка в правилната посока.

Надежда Маргенова: Работила съм в частна болница, това беше друг вид кошмар. Видях пряко източването на здравната каса чрез събиране на болни за щяло и нещяло, само да отчиташ дейност. На кого помагаш? На здравната каса ли, или пък на НОИ, който също източваш чрез даване на болнични? Ако не отидеш при личния си лекар, на който да платиш за „отпуска", отиваш при доктор Х, който те приема „да лежиш" пет дена по клинична пътека и още десет

дни вкъщи. После няма пари за заплати, за пенсии. Лъжем и сами себе си.

Моето мнение е, че частните болници трябва да се конкурират помежду си за платежоспособни пациенти, а не да имат толкова голям достъп до обществения ресурс, който да източват с фиктивна дейност. Истинската медицинска дейност се изнася от обществените болници. Частната инициатива не облагодетелства нито пациента, нито работещите. Увеличава се броят на лечебните заведения и броят на хоспитализациите. Ако по същия начин заплатите на пожарникарите зависят от броя пожари, то те сами ще ги предизвикват.

По света има много модели на здравеопазване, съобразени със съответния брой на населението, средна възраст, заболяваемост. Не знам кой е най-подходящ за нас. Със сигурност този Франкенщайн, наш патент, трябва да изчезне. Нужен е контрол върху изразходването на средства от ръководството на държавните болници. Сигурна съм, че частните болници не трябва да имат такъв достъп до обществен ресурс и трябва да се конкурират помежду си. Сигурна съм, че общинските и държавните болници трябва да могат да разчитат на средства за диагностика, лечение и рехабилитация на пациента от здравните му вноски, а не тези пари да отиват за заплати на персонала. Държавата трябва да осигурява заплатите в болниците, както е при учители, полицаи и военни и всички други нейни служители. Трябва да се гарантира достойното заплащане в рамките на лечебното заведение. Нужно е да се включи и доброволно здравно осигуряване, но не на солидарен принцип, а в индивидуални партиди, които пациентът сам да има право да насочва за собственото си лечение в частна или обществена болница. От държавата зависят мерки за стимулиране

на обучението на лекари, сестри и други медицински кадри, които задължително за определен срок да работят в обществените болници.

Здравеопазването е скъпа дейност. В България тя е евтина само за сметка на евтиния труд на специалистите. Тези пари отиват в печалбата на частните болници и дълговете на обществените. Доходът не може да е пряко обвързан с брой пациенти, защото се злоупотребява с хоспитализацията с цел печалба.

9 млрд. лева се въртят в системата на здравеопазването. Става въпрос за огромни интереси. Ние, обикновени медицински сестри, сме решили да се борим с тази система, която не е от полза нито за работещите, нито за пациентите.

Валентин Старчев: Би било добре да има повече държавни средства. Културата е водеща. На базата на културата се правят инженерни, архитектурни, медицински, технически открития. Тези открития се правят от културни хора, на чието внимание са тези проблеми. Потребността на човек от музика, да гледа изложби, да чете, обогатява възможността той да задълбае в своята професия и да допринесе за общото развитие. Културата е онова вътрешно осъзнато усещане за познаване на света и амбицията да твориш. Потребността на един инженер да сътворява ракети е въпрос на култура. В този смисъл, обществото трябва да се грижи неговият общ културен уровен да се повдига. Държавата трябва много да се занимава с този проблем. Процентът от бюджета, отделян за култура, трябва да бъде много по-висок. Високият процент за култура ще се прояви в издигането на всички други области.

Свободата на злоупотреби

Надежда Маргенова: Бих разделила злоупотребите на две нива. Първото е именно това на частната болница – хора с мениджърски нюх и подкрепа от силните на деня използват правото на частната болница да се финансира от здравната каса. Ще кажем пак – какво лошо има? Пациентът трябва да има право на избор къде да се лекува с внесените от него пари. Но частните болници не играят по правилата. Пациентите се подбират, така че да нямат голям разход спрямо генерираната печалба от лечението. Избират дейности, които са много печеливши, като инвазивната кардиология, съдова хирургия. Не приемат тежки случаи и хора без осигуровки. Затова и няма частна болница с дългове. Пациентите им се осигуряват от лекарските кабинети. В частните възможността за амбулаторно лечение е тотално пренебрегната, обратното – прилага се свръххоспитализация, която е максимално и законово източване на здравната каса. В началото лекарите бяха принудени да правят малки компромиси с подценяване или надценяване на случаите, в зависимост кое е по-печеливше. Докато се усетят, за да съществуват, те вече трябваше да мамят. Стигна се дотам, че вече може да се фалшифицира всичко – от резултат на изследване, което е основание за приемане, до имитация на лечение. Всичко е документално изпипано и касата плаща.

Недостигът на кадри води до друга злоупотреба. Лекари са на фиктивни трудови договори, които официално присъстват в графика, но на практика не работят. Дават си дипломата под наем. Същото правят и медицински сестри и други специалисти. Според нас има картел за договаряне на ниски заплати на медицинските сестри, които да са

принудени да работят на две или три места. Иначе тази огромна система от болници, ДКЦ, кабинети в детски градини и училища, социални заведения просто ще рухне заради липсата на лекари и сестри. В момента има места за 60 000 сестри. Ние сме 30 000. Това води до свръхнатоварване на работещите, но поради същата причина не е и изгодно да се изготвят стандарти за брой пациенти, които може да обслужва една медицинска сестра.

Другото ниво на злоупотреби, породено от модела, е на ниво държавни и общински болници. Те също залагат на свръххоспитализации, но този приход им трябва, за да не фалират. Далаверата е на ниво управление. Причината за големите дългове на държавните болници към доставчици и банки е умишленият лош мениджмънт. Сключват се неизгодни сделки за услуги и доставки. Неизгодни за болницата, но изгодни за ръководството. То си взима полагаемото за избор на фирма доставчик, било то за лекарства, ремонт или апаратура.

Крайният резултат е, че кой както може, граби от здравната каса. Частните болници по един начин, държавните чрез лошото управление. Обществеият ресурс се ограбва, а за лечение на децата им в чужбина хората разчитат на благотворителни кампании във *Facebook* или пък по магазини и заведения. Вече почти навсякъде, където влезеш, има кутия за дарения. Жертвите на тази приватизация не са си избрали да се разболеят от печеливша клинична пътека.

Владислав Георгиев: Първо, има мафия с учебниците. Тя е на ниво министерство. Разпределят се квоти, раздават се пари. После в училище – това са директорите. Например в 137-мо (в София), където децата учат в мазе с двайсетсантиметрови прозорци, се похарчиха една камара пари за

турникети за пропускане. Поради каква причина? Харчат се пари, ей така. Един друг пример е изборът на фирми за училищните екскурзии. Директорът казва, че ще ползват само тази фирма. Защо? Някой получава комисионна.

Красимир Ангелов: Законово фирмите приватизираха печеливши компоненти чрез обществени поръчки*. Това, че някой бил гепил две туби нафта, звучи несериозно. Не казвам, че го няма, но една сериозна железница винаги може да си организира подобаващо контролните функции. Ако искаха да организират такъв контрол, това можеше да стане. Обвиняването на дребния е бой по самия имидж на БДЖ. А големият номенклатурен началник и неговата разхитителна пасивност?

Реалната, огромната кражба е тази на бъдещето на железницата. Иначе железницата е относително прозрачна система. Директното облагодетелстване и кражби са трудни. Когато това става, то е по пътя на обществените поръчки. При европейските проекти всичко е доста по-ясно разписано и заради това се взимат ограничени средства от тях – защото не могат да ги крадат.

Надя Шабани: Зависи какво разбираме под корупция. Понякога в социалната сфера се дават пари за някакви неща, за които няма оценка как се извършват. Както беше с институциите – трябваше да стане голям скандал с филм на

* Само един такъв пример е демонстриран в разследването на Светослав Метанов от OFFNews – „БДЖ готвят нов подарък от 4 милиона лева за наши хора“, в което се разказва как на частна фирма, свързана с високопоставен служител в железниците, е платено за ремонт на вагони, който в крайна сметка се извършва в халетата и от служителите на БДЖ. – Бел. ред.

BBC[*], за да разбере държавата, че услугата е некачествена.

Със сигурност различните видове помощи трябва да се обследват. Не съм виждала списъци на лица, които получават помощи неправомерно, но сме наблюдавали липса на контролиране на това раздаване. Чух нещо, за което трябва да питате НОИ. Как български граждани отиват в Германия, работят шест месеца, спират, получават право на обезщетение за безработица, връщат се в България и започват да получават немското обезщетение за безработица, източвайки нашата осигурителна система. Не знам дали това може да се дефинира като корупция.

Не знам също дали е корупция или недалновидност да дават проекти на общините, но трябва да се мисли за резултата върху самите хора. Защо миналата година протестираха родителите на хора с увреждания? Когато пътеката не е направена добре, хората накрая мятат домати.

Да бъдеш държавата

Надя Шабани: Преди да отида в държавната администрация, като човек от гражданския сектор винаги съм подхождала към нея с критика. Това ни е работата на гражданските организации – да критикуваме и подобряваме. Мислех си, че нивото не е много сериозно. Вътре открих, че има най-различни хора, включително такива, които много могат и знаят. За мен най-сериозният проблем е, че на тях не се дава достатъчно пространство, за

[*] Става въпрос за филма Изоставените деца на България на BBC от 2007 г. Филмът предизвика мащабна обществена реакция за условията, при които живеят деца с увреждания в дома „Св. Петка“ в село Могилино. – Бел. ред.

да развият нужните политики, така че всички в България да живеят по-добре.

Самата администрация е много политизирана и за това са отговорни всички политически партии, всичките управления. Това подменя експертния състав на институциите. В последните години по работните групи, като защитавам някаква позиция, експертите тайно ме подкрепят и ме насърчават – „Давайте, г-жо Шабани!“ А защо не го правите самите вие? Тях ги е страх да не би някой нещо да им каже за това, че защитават определена гледна точка. За администрацията е важно да имаме добре работещи институции, които да не зависят от назначенията на редуващите се лидери на днешния ден – министри, зам.-министри.

Аз съм свикнала да работя по проекти. Това нещо много се стигматизира – проекти, грантове и т.н. Но проектното мислене не е лошо – то те учи да гониш цели и да постигаш резултат.

Като отидох в държавната администрация, реших, че трябва да си поставя някакви конкретни задачи, които да гоня. Да имам нещо дългосрочно, освен ежедневните задачи. Тези две години и четири месеца бяха много тежки за мен и оставката си я написах още в първата седмица и я сложих в чекмеджето. От сегашна гледна точка се гордея с това време, макар че допуснах и грешки. От списъка ми с 10 цели, накрая изпълних 2. Но пък знам, че бяха важни. Едното беше програмата за деинституционализацията на децата, която стана национална. Независимо от някои грешки в изпълнението, все още мисля, че държавата трябва да е толкова амбициозна.

Частният случай с един паметник

Валентин Старчев: *1300 години България* не беше елементарен паметник. Беше комбинация от архитектура и скулптура, в която архитектурата не е просто пиедестал на скулптурата. Със своята форма и пространствено развитие архитектурата участваше като цялостно извеждане, заедно със скулптурата. Ставаше въпрос за развитие – минало, настояще и бъдеще. Беше посветен на България. Нямаше политически композиции.

Попадна в едно мъгливо време след 1989 г., в което нямаше средства за грижа, поддръжка. Тогава се ограби, а и всеки започна да говори срещу произведенията от времето на режима, без да се дава ясна оценка какво са те, какво представляват, каква стойност имат, преходни или вечни са като присъствие. Даде се възможност за ограбване и разрушаване. След 10 ноември спряха да го пазят. В пространството долу, което имаше едни релефи и определено значение за цялата композиция, влязоха клошари, наркомани, стана мръсотия. Започна ограбване на металите. Така лека-полека се стигна до положението, в което народът вече не го възприемаше като паметник.

Използва се този момент, че народът не го иска, а не се погледнаха композициите, които съществуваха в него. Тяхната посока беше *1300 години България*, а не политическите моменти и режими. Имаше девизите на Левски, Ботев и Вазов. Нямаше БКП. Имаше само едно привнесено „1944“, заедно с 681 и 1981. Това беше единствен момент, на който авторите не можахме да се възпротивим. А самите композиции бяха Симеон и книжовниците, Пиета (образът на скърбящата майка)... Прототипът ѝ е в Националната галерия и аз станах лауреат на Димитровска награда с нея.

Сега се намира зад Хилтън, в двора на Музея за съвременно изкуство. Третата композиция е Съзидателят – той символизира Човекът, на умствения и физическия труд, който въпреки всички превратности в България, не е спирал да гради и заради него тя е жива и до днес.

Другият момент беше паметника на Първи и Шести полк – трите стени, от които само една стоеше абсолютно цяла. С постепенното разрушаване на моя паметник се започна една акция там да бъде върнат старият монумент. Да върнем нашата бойна слава... Добре, но мястото му вече не е там. Това пространство има друг характер. Дворецът е масивна и мащабна сграда, паркът следва неговата линия, от която беше част и скулптурният ансамбъл.

Казахме „Народът не го харесва“. Народът е много сложна думичка. Какво представлява народът? Какво е нивото на културата му и какво трябва да направим, за да разбира проблеми, като тези, заложени в този паметник, и да ги оценява? Нашата цел трябва да е на този народ да се повдигне материалното състояние, така да се повдигне и културното му състояние, и тогава да могат да се дават такива оценки по отношение на културни прояви.

А знаете ли, че когато беше здрав паметникът всички, които сключваха граждански брак, идваха на него и се заклеваха във вярност? Сега ходят на гроба на Незнайния войн, тогава него го нямаше. Идваха при *1300 години България*.

Аз правих опити да го спася. Ходих при Бойко Борисов, докато още беше кмет. Бях и при Вежди Рашидов, като министър на културата. Той го защити. Но общината взе решението, и така нататък. Имаше няколко обсъждания и жалкото е, че имаше и културни хора, които се обявиха

срещу него. Не им правеше чест, защото погледнаха от политическа гледна точка, без да са му направили задълбочен професионален анализ.

Но както и да е. Няма го вече. Празно място в нашата монументална пластическа култура и история.

Като в песен на Пинк Флойд

Владислав Георгиев: В 137-мо имах една практика. Училището се намира в един от лошите райони на Люлин. Исках да покажа на тези деца стойностни хора, които не могат да срещнат там. По време на напрежението в Катуница поканих в час една високоплатена банкова служителка, която е от турски произход. Помолих я да не казва името си, а само да разкаже историята си – как е тръгнала от село, изучила се е, какво работи. Тя им разказа, беше много интересно, купих една кутия бонбони, които децата ѝ подариха. След като си тръгна, питах нацистчетата в моя клас, там във всеки клас има нацистчета, „Тази госпожа добре ли говори български език?“. Те ме гледат. „Туркиня е. Нали искате да я правите на сапун?“

В един много проблемен X клас поканих един човек, бивш военен, който най-напред е бил съкратен, после продава домати, после започва работа в частната сфера, а в момента е медиатор на високо ниво в министерството на правосъдието. Исках да им покажа превратностите на съдбата. Директорът го нямаше, беше по чужбина. Като се върна някой му каза, че съм поканил човек, който е осъждан. Направиха ме луд заради този слух и не можех да ги убедя, че осъждан човек трудно може да работи на такова ниво в Министерството на правосъдието.

Исках с такива неща да разчупя системата, но вместо това вдигнах кръвно. Точно се бях върнал от лечение в Германия и реших да не продължавам в Люлин. Не съм получил подкрепа заради здравословните си проблеми, точно обратното. Мачкат те повече. Не можах да обясня дори, че не мога да стоя прав и да посрещам учениците.

След като заминах, една колежка ми изпрати снимка от тоалетните на училището ни, в които бяха написани разни неща с изпражнения. Изпратих я на директорката. И вместо да ми каже „Благодаря, ще вземем мерки", тя ми казва: „Не е добре да караш хората да правят такива снимки". Имах ученичка с проблеми. С мюсюлманско име, нямаше баща. След като дойдох в Англия, си писахме в *Messenger*, *Instagram*. Явно в България не получаваше нужната помощ и се самоуби. Самоуби се през март. Още не мога да се съвзема. В 137-мо психологът е с измислена диплома от не знам какъв си университет. Това е пример колко е нечовешко всичко, но никой не смее да го каже. Образованието ни е месомелачка, като в песен на Пинк Флойд.

В крайна сметка

Надежда Маргенова: Започнах 1999 г., сега сме 2019 г., но стажът ми е само петнайсет години. Прекъсвах, защото ми падаше пердето и казвах, че не искам да работя при тези условия. Връщах се, защото си казвах, че за това съм учила и това ми е призванието. Така и се включих в протеста и давам нервите си – за да се промени системата. 600 лева чист доход – това пари ли са за човек, който иска за трудната си работа да има елементарен стандарт на живот? Затова нямаме колежки. Когато отговарям за 24

пациенти по време на смяна, как да осигуря вниманието, което всеки изисква?

Честно да ви кажа, не помня период, в който съм била удовлетворена от работата си. Изключвам моментите, в които пациентите изразяват благодарност с блага дума или символична почерпка. С избора на професията си аз се обрекох да бъда работеща беднячка. Дори като работя на две-три места, финансовото ми състояние не е добро. Натоварването, недоспиването се отразяват на качеството и на живот, и на работа. Лишавам близките си от присъствието си. Не мога пълноценно да възпитавам детето си. Превръщам се в страничен наблюдател, защото буквално живея на работното си място. По-добре всичко това да се случва за повече пари в Германия или Австрия.

ЧАСТ
II

Времето е наше?

ОТ РЕДАКТОРИТЕ

Следващият дял на настоящия сборник е отреден на историците на историята, които като че ли се опитват да укротят прехода през аналитичните инструменти на своите школи – политикономия, политология, история, културна критика. Включването на тези текстове е необходимо не за да се съгласят читателите непременно с техните тези, не и като опит за установяване на консенсусен прочит върху историята на прехода, и още по-малко за да бъдат противопоставени личните разкази от предните страници на теоретичното производство, поставяйки последното в привилегирована позиция. По-скоро искаме, като впрягаме тези разнообразни научни апарати, да разберем практическите измерения на прехода – като режим и като метафора на политическата промяна – и така да изградим база, от която да погледнем към бъдещето.

Що е преход?

Въпреки надвисналия оптимизъм на Запад през 1990-те години за идването на „края на историята“ – идеята, че човечеството е достигнало свършекът на идеологическата си еволюция, повсеместно преминавайки, най-накрая, към

либерална демокрация – политическото въображение в България по това време не се подчинява на този телеологичен прочит. Исканията за политическа промяна не се градят единствено върху „истината“ на пазарната икономика и либерална демокрация, а върху множество политически и идеологически платформи: социалдемокрация, неолиберализъм, държавно регулиран пазар и не на последно място, демократичен социализъм. Окачествявайки исканията за преминаване към демократичен социализъм като поредната машинация на Българската комунистическа партия (БКП), Съюзът на демократичните сили (СДС) излиза със своя програма през 1990 г. Премахване на идеологическия монопол, права на човешкия индивид, ненакърнимост на границите, сплотяване на националната общност, разпускане на Варшавския договор, преминаване към пазарна икономика, равноправие между частната, общинската и държавната собственост, реформи в здравеопазването и пенсионната система, признаването на труда на жената-майка като най-високополезен обществен труд са част от приоритетите, които Съюзът си поставя.

> *Възникна едно репресивно общество [...] Партийно организираната държава се градеше на монопола върху властта от страна на една малобройна политическа олигархия [...]. Успяваха в живота онези, които най-малко даваха на обществото. [...] Идеята за равенство бе практически сведена до равенство в бедността и невежеството.*

Това е част от началото на програмата, озаглавена „45 години стигат. Времето е наше.“[*] Днес изглежда немислимо

[*] Достъпна на omda.bg.

СДС и техните идейни продължители вдясно да изразяват такава загриженост за неравенствата. Но техният възход в България идва под натиск, движен от тъкмо такава загриженост, така че те не са слепи и глухи за нея. Из лозунгите на първите протести в края на 1989 г. четем например „Свобода и народовластие“, „Болници вместо резиденции“, „Парите на милионерите да бъдат внесени в държавния бюджет“, „Намалете цените на бензина, увеличете заплатите!“, „А какво е направено за децата, инвалидите и бедните“, „Народният съд има думата“, „Пролетарии от всички страни, извинете!“*

Така е огласено започването на българския преход. Но 30 години по-късно изглежда трудно да бъдат поставени ясни времеви граници на преходните процеси. За начало едни посочват 10 ноември 1989 г. (свалянето на Тодор Живков от власт на пленум на ЦК на БКП), други – отмяната на чл. 1 от действащата дотогава Конституция на Народна република България (за ръководната роля на партията), а трети свързват прехода с перестроечните икономически трансформации. С напредването на времето задачата по определяне на край на прехода става още по-трудна от установяването на началото му до степен, в която днес е неясно дали това трябва да е временен период (както е заложено в началото) или собствена историческа епоха (както се усеща днес). Според едни, като президента Желю Желев, той приключи с приемането на България в клуба на либералните демокрации (през 2007 г. с присъединяването към Европейския съюз и дори три години преди това

* Достъпни на omda.bg, *Първият митинг. Вж. също Медаров, Г. (2017, 2 септември). Загубени в противоречията на прехода*. Извлечено от https://bit.ly/2zbVo1H (20.08.2019)

с влизането в НАТО).[*] Според други това се случва още по-рано, когато през 2002 г. Европейската комисия обявява в свой доклад, че в страната вече е налична функционираща пазарна икономика.[**] Според трети като Кънчо Стойчев и Андрей Райчев преходът приключи през 2004 г. и за това може да се съди не толкова по някакви формални критерии, а по това, че заложените и търсени социално-икономически отношения на управление и собственост са станали факт.[***] Според четвърти преходът така и още не е приключил. Сред тях е и Иван Костов, една от най-знаковите фигури на последните десетилетия и автор на популярната сега книга „Свидетелства за прехода 1989 – 1999“. Тази година той заяви, че „преходът ще приключи, когато в България се установи върховенство на закона. [...] И най-вече когато българските граждани станат истински защитници на демокрацията в своето Отечество.“[****]

За последно и с особена сила преходът, неговите управленски измерения и политически ефекти, бяха подложени на критика през 2013 г. по време на протестната вълна – главно при протести за цените на тока, т.нар. *#ДАНСwithme* и окупацията на Софийски университет, – тоест когато явно и масово българските граждани излязоха по улиците като защитници на демокрацията. Много от действията тогава бяха мотивирани през реторика за

[*] Рудникова И. (2009, 17 октомври). *Преходът приключи отдавна. Днес не ни достига духът на общите каузи*. capital.bg. Извлечено от https://bit.ly/2KsfdIG (12.08.2019).

[**] Regular report on Bulgaria's progress towards accession (2002), Comission of the European Communities, Brussels, 9.10.2002, SEC(2002) 1400.

[***] Райчев А., К. Стойчев (2008) *Какво се случи? Разказ за прехода в България и малко след него*. София: Труд.

[****] Георгиев, Е. (2019). *Иван Костов: Аз съм абсолютно свободен!* ploshtadslaveikov.com. Извлечено от https://bit.ly/2yR5VPX (12.08.2019).

прехода и по-точно през неговото отричане.[*] Но интерпретациите са различни. За едни преходът е неуспешен, заради окупирането на властта от олигархията и ширещата се корупция. За други преходът – успешен или не – е като цяло нелегитимен, тъй като е довел до твърде много страдание. „Наказателна отговорност за всички крадци, съсипали българската държава и народ от 1989 до 2013 г." – казва протестираща жена във вечерта на 18 февруари 2013 г.[**] И се връщаме там, откъдето започнахме...

Времето е наше?

Ако се върнем към заглавието на платформата на СДС от 1990 г. и може би най-популярния лозунг от зората на промените – „Времето е наше", – откриваме в него едно безспорно силно политическо послание. „Времето", т.е. духът на времето от ноември 1989 г., е този на победителите от Студената война. Той е категоричен: със социалистическия ред е свършено; двуполюсният модел е прекършен; дойде господството на пазарната демокрация; краят на идеологиите, краят на историята е тук. Времето „ни се е отдало" като шанс да се впишем в световната история точно в нейния край. Трябваше да грабнем този шанс, и тъкмо в този фа-

[*] Например един от централните лозунги на студентите през септември 2013 г. беше „Не ви признаваме прехода. Не ви признаваме властта. Не ви признаваме собствеността". Виж *Риск от сблъсък на площад "Независимост"* (2013, 27 септември). Vesti.bg. Извлечено от https://bit.ly/2OYCRAG (16.08.2019)

[**] Марчев Г. (2013, 18 февруари) *Излъгани от прехода, или 2000 души в София протестират срещу всичко*. dnevnik.bg. Извлечено от https://bit.ly/2YKMNT2 (12.08.2019).

тализъм се състои голяма част от силата на посланието. В есхатологическата* природа на прехода, и то тъкмо в неговия най-ранен етап, най-силно се чувства, че моментът е сега или никога, всичко или нищо. Едва преди няколко години Емил Кошлуков заяви, че авторските права над лозунга всъщност принадлежали на Ванга.** С това мистицизмът, поддържал като патерица политическите надежди от зората на промените, добива съвсем завършен вид.

Но 30 години по-късно нито пророчици, нито дори експерти успяха да ни обяснят защо предсказанията за по-добър живот не се сбъднаха. Към днешна дата сякаш и протестната вълна от 2013 г. не се е състояла – остана само горчивият вкус в устата. Развитията на политическата сцена дори само през последните две години дават предостатъчно и крайно тревожни доказателства и на тези, които обявяват прехода за неуспешен, и на тези, които го смятат за нелегитимен и донесъл твърде много страдание. Трудно може да се спори за това дали в страната са налице капиталистическите отношения и демократични институции, желани в началото на 1990-те (някой може да не одобрява функционирането им, но трудно ще отрече съществуването им изобщо), обаче разкъсването на социалната тъкан от неравенства и отчуждение, извели първоначално хората на улицата и фактически сринали предишния ред, също не подлежи на съмнение. Дори Европейската комисия като стожер на свободния пазар, обявил преди 17 години, че в страната преходът е приключил, днес оценява, че положението с неравенствата в България е критично; по брой на хората в риск от бедност и социално изключва-

* Есхатология: теологични възгледи за края на света. – Бел. ред.

** *Лозунгът "Времето е наше" бил на пророчицата Ванга* (2013, 21 януари). dariknews.bg. Извлечено от https://bit.ly/2GYNltu (12.08.2019).

не и по неравенствата в разпределението на благата страната остава абсолютен „шампион“ в Европа.[*] Същевременно Комисията призовава България да обърне внимание на нискокачествените и недостъпни публични инфраструктури (например железопътните участъци), високите нива на замърсеност на въздуха, високият ръст на депониране на битови отпадъци, пречистването на отпадъчните води. Паралелно с това непрестанно се влошават условията на труд и масово се нарушава трудовото законодателство, каквито данни през 2018 г. изнесоха от КНСБ[**] и Колектив за обществени интервенции.[***]

Парадоксалното пророчество се сбъдна – историята си стои там, където свърши. Или поне, като всяко добро пророчество, с известни отклонения. Просто формата на институциите и отношенията се реализира, докато прогресивното съдържание и надежди, влагани в тях – не. „Сега или никога, всичко или нищо“ се оказа крайно неравно разпределено – сега и всичко за малцина, нищо и никога за мнозинството – независимо от интерпретациите. Недоволството остава, но лозунгите вдясно носят отпечатъка на своето време. Те са все по-консервативни, все по-реакционни и все повече класово фрагментирани. От едната страна е смаляващата се средна класа, която иска да накаже тези от другата – „опърпаните“, които настояват за

[*] Драганов, Н. (2019, 28 март). *Брюксел оценява като критично неравенството в България*. baricada.org. Извлечено от https://bit.ly/2ONpBib (12.08.2019).

[**] Драганов, Н. (2019, 11 юни). *200 000 нарушения на трудовото законодателство отчитат от КНСБ*. baricada.org. Извлечено от https://bit.ly/2KFO8Ax (12.08.2019).

[***] Медаров, Г., Ж. Цонева, М. Николова (2018) *Експлоатация и съпротива: трудът в три подизпълнителски браншa*. София: Колектив за обществени интервенции.

социална държава – чрез орязване на социалната система. Едните искат справедливост през народен съд,* други са все още вярващите във „върховенството на закона“.

Нещо повече, след тези години самото политическо въображение се оказа в капана на прехождането. От една страна, на местна почва всяко действие или бездействие беше и продължава да бъде обяснявано чрез покровителствените, ако не и колониални термини на транзитологията (т.е. науката за прехода на държавите към пазарна демокрация) – твърде много социалистическо наследство, грешно мислене, лошо израстване, недостатъчно жертвеност, готовност за приемане на кризите; от друга страна и в глобален план неолиберализмът окончателно мутира в това, което Марк Фишър нарича капиталистически реализъм: „широко приетото усещане, че капитализмът е не просто единствената жизнеспособна политическа и икономическа система, но и че е вече невъзможно дори да си представим ясно негова алтернатива.“** Оказа се, че след като България изпълни всички формални критерии, заложени в началото от институции като Световната банка и Международния валутен фонд, отвъд тях няма нищо повече. Може би 2013 г. беше ключова тъкмо като окончателно разомагьосване и като реакция на осъзнаването, че няма да има нищо повече. Уви, в публичното пространство тази реакция сякаш само още повече сля началната точка и желаната дестинация, потенциално бетонирайки абстракциите на прехождането в ежедневно преживявавана, мазо-

* По време на протестите срещу умъртвяването на овце през 2018 г. например протестиращи издигат плакат: „В името на народа, заслужавате разстрел!“.

** Fisher, M. (2009) Capitalist Realism. Is there no alternative? Zero Books, стр. 2, превод наш.

хистична участ. Но протестите, които ежедневно наблюдаваме – на медицинските сестри, на „жълтите жилетки“, на животновъдите, на жителите на квартал „Младост“ в София и град Шумен, които се борят за правото им на достъпни инфраструктури, и още много други примери на борби за по-добър живот – подсказват, че „улицата“ е будна и роптае срещу социалните несправедливости, които като че ли ни задушават всекидневно.

Така, уморени от пророци, експерти, а дори и от протести не по-малко от мнозинството български граждани, ние смятаме, че изходът може да бъде единствено и само радикално политически, т.е. настояващ, че историята продължава и че обществото търси своя нов хоризонт, който да е лишен от заложените в прехода неравенства и нищета. Ето защо поставяме въпросителната – времето е наше? Чие беше и чие *е* времето? Било ли е въобще някога времето „наше“, тоест на народа, който викна „Болници вместо резиденции“? Ще бъде ли някога времето „наше“? При какви условия? Какво искаме от него?

Като списание dВЕРСИЯ ние се чувстваме отговорни и способни да поставим тези въпроси. Дълго преди да се занимаваме с теория и публицистика, наблюдавайки ефектите на прехода в нашите семейства и приятелски кръгове, много от нас вече чувстваха, че настъпилите промени не са за добро. Видяхме и продължаваме да живеем цената им през нашите близки и връстници и през нас самите. Несигурността и лишенията на детските и юношеските ни години за много от нас продължиха и в нашата младост, в нашата зрялост. Липсата на достоен живот и перспектива и търсенето им в миграция станаха наши спътници, каквато по различни начини е съдбата на милиони хора. Като студенти, изследователи, активисти се заехме да ги

разберем не като се задоволяваме с човъркане по грешките в системата (както правят много други), а като назоваваме грешната система и търсим нейни алтернативи. Като политически ангажирани хора искаме да увлечем други в това разбиране и заедно да търсим възможните бъдеща. Като израснали и живеещи в „прехода" създадохме настоящия сборник – съвкупност от всичко това.

В едни твърде груби щрихи далеч не сме първите, които предлагат ревизия на прехода (често срещан израз) като условие за път напред. Самите ние като списание не го правим за пръв път – осмият ни брой *Как стигнахме дотук?* също търсеше подобна линия. Но с този том се надяваме да допринесем в три аспекта от проблема за прехода.

Първо, искаме да упражним и вплетем в публицистиката и теорията, с които боравим, определена демократична практика. Почерпихме вдъхновение за това от дейността на феминистката група *ЛевФем*. Правим това чрез житейските истории и интервютата, представени в първия дял на сборника, както и чрез визиите за бъдещето от третия дял на сборника. През годините хорът от говорещи глави и дистанцирани анализатори на демокрацията стана толкова оглушителен и същевременно монотонен, че от една страна, мнозина се отвратиха изобщо да слушат, а от друга, не могат да се чуят гласовете на разноликия жив опит на хората. Свикнахме с парадокса обясняващите (не)напредъка на демокрацията, поради твърде шумното си и често наставническо присъствие, да вредят на демокрацията. Ще ни се да вярваме, че даваме трибуна, макар скромните ни възможности, на повече и не непременно привилегировани гласове; гласове, с чиито често противоречащи си прочити на изминалите години може да погледнем напред и сега.

Второ, опитваме да разплетем огромния възел от митове и идеологеми на прехода, да покажем как функционират и влияят на живота ни заедно доминиращите идеологически апарати, като ги оголим до тяхната социална и политическа реалност. Чрез ключови метафори на последните десетилетия (сред които и самото понятие „преход“) авторите търсят следи към противоречия между казваното и живяното, както и непоследователности вътре в познатите до втръсване дискурси.

В този смисъл не правим нищо ново, доколкото деконструкцията е наш основен инструмент по принцип. Използваме го с презумпцията, че не можем да разберем нещо, без да се вгледаме в неговата противоположност. И след като преходът не ни отведе към нещо истински друго (както изложеното по-горе показа най-общо и както мнозина усещат с телата си); след като дихотомии като Запада срещу Изтока и комунизма срещу демокрацията (не капитализма!) изчерпаха своя смисъл и убедителност още в миналия век, значи нямаме противоположност. Все още – може би по-болезнено от всякога – търсим „другото“. Защото инструментализирането на внушението, че преходът е тъждествен на края на историята е все още силно, докато за огромната част от хората, живеещи в България, последните30 години са източник на ежедневни несправедливости. Значи трябва, обратно, да кажем, че историята продължава, както и че негацията на прехода може да премине единствено през целенасочено мислене на едно по-справедливо бъдеще. На този трети аспект не само отделяме цял дял от сборника, но и сме го пръснали като подсказки и провокации тук и там из неговите страници.

Дългата, тъмна нощ в края на историята трябва да бъде сграбчена като огромна възможност. Самата способност на капиталистическия реализъм да потиска, проникващи навсякъде, означава, че дори слабите проблясъци на възможност за политически и икономически алтернативи може да имат извънмерно голям ефект. И най-малкото събитие може да пробие дупка в сивата завеса на реакцията, която го доведе след себе си. Внезапно, в ситуация, в която нищо не може да се случи, всичко отново става възможно.[*]

[*] Fisher, M. (2009) Capitalist Realism. Is there no alternative? Zero Books, стр. 80-81, превод наш.

Когато свободата имаше нужда от деца*

БОРИС БУДЕН

Жаргонът на посткомунистическата трансформация е белязан от странна метафоричност: възпитание в демокрация, изпити по демокрация, училище по демокрация, демокрация, която е в пелени, която расте и узрява и може би е още дете, която едва прохожда или демокрация, която страда от детски болести.** Така самият език на посткомунизма вече издава един парадокс, който насочва вниманието към най-големия скандал в най-новата история: **точно хората, които доказаха политическата си зрялост в демократичните революции през 1989-1990 г., са станали за една нощ деца!** Вчера успяха да съборят тоталитарните режими, в чиято устойчивост и дори непоклатимост е бил убеден до последно така наречените свободен демократичен свят и от чиято власт той се е страхувал като от извънземно чудовище. В борбата срещу комунистическата заплаха са били мобилизирани всички по-

* Настоящият текст представлява глава от книгата на автора, преведена на български у нас през 2016 г. (Буден, Б. (2016). *Зона на прехода (за края на посткомунизма)*. (Светла Маринова преводач). София: Критика и хуманизъм). Публикуваме го с изричното разрешение на издателството и преводачката.

** Идеята за тази метафора с детето дължа на Деян Йович (от неговия доклад на тема Проблеми на предугаждащата теория на прехода: от преход от... към преход към..., изнесен на конференцията Концепцията за прехода, организирана от хърватския Институт Отворено общество в Загреб на 22-23 април 2000 г.). – Бел. авт.

литически, идеологически и военни сили, големи държавници и генерали, философи и учени, пропагандатори и шпиони, без да успеят да сплашат сериозно тоталитарното чудовище. И въпреки това точно онези, които успяват да го прогонят с голи ръце, са наречени деца. Вчера те успяха да вдигнат световната история от нейния смъртен одър и след толкова дълго време да ѝ помогнат отново да стъпи на краката си, а днес самите те трябва да учат първите си стъпки. Вчера дадоха на целия свят исторически урок по смелост, политическа автономия и историческа зрялост, а днес вече трябва да се доказват като послушни питомци на своите самозвани възпитатели. Вчера бяха животоспасяващо лекарство за смъртно болни общества, а днес вече самите те страдат от детски болести, които трябва да преболедуват, за да станат изобщо жизнеспособни. Що за чудо се е случило през тази нощ, що за магьосник е успял да превърне зрели хора в непълнолетни деца?

Това, разбира се, е била политиката. Детето в зрелия човек не е нито етап от развитието, на което човек е останал, нито психопатологично явление, примерно един вид инфантилна регресия, а политическо същество, *zoon politikon par excellence*.

Една идеология на име транзитология

Човекът като политическо дете е идеалният субект на едно демократично ново начало. Необременен от миналото и изцяло ориентиран към бъдещето, той е изпълнен с енергия и фантазия, възприемчив и изпълнителен. Той излъчва свобода, сякаш е нейното чисто въплъщение, но в действителност изобщо не е свободен. Той е несамостоятелен

и трябва да бъде ръководен, съответно поставен под попечителството на възрастните. Именно това го прави толкова подходящ да служи за основа на едно зараждащо се ново общество. Той снема в себе си всички противоречия, които внезапното избухване на свободата предизвиква в обществото, но най-вече противоречието между господстващи и подчинени. **Няма по-саморазбиращо се отношение на господство от това между едно дете и неговия попечител, няма по-безобидно и легитимно подчиняване от това на непълнолетни деца. На тях не им се отнема свободата, а само временно се суспендира, отлага се, така да се каже, до второ нареждане.** Така едно държано под попечителство дете, разбирано като политическо същество, „се радва“ на една отложена свобода. И ако някой ден обещанието за свобода се окаже измамно, то остава оправданието, че и бездруго това е било само детска приказка.

Репресивната инфантилизация на освобождаващите се от комунизма общества е основният политически белег на така наречената посткомунистическа ситуация. Тя се разкрива най-ясно в идеологията за посткомунистическата трансформация, една странна теоретична конструкция, която има намерение да разбере и обясни посткомунистическия преход към демокрация (*transition to democracy*). Тук цинизмът се превръща в (политико)научно мислене.

От политологическа перспектива посткомунизмът се схваща преди всичко като преходна фаза, респективно като процес на промяна, в хода на който реалното социалистическо общество се превръща в капиталистическо-демократическо*. Политическата наука дори не вижда причина да

* По-долу се позовавам основно на доклада на Деян Йович. Бих искал да благодаря на автора за това, че ми предостави този свой важен за мен текст. – Бел. авт.

концептуализира този преход като определена историческа епоха. На него му липсват основните белези на идентичност, примерно един специфичен посткомунистически политически субект или специфична посткомунистическа система, специфичен посткомунистически начин на производство или специфична форма на собственост и т.н. Затова и политическата наука изобщо не се нуждае от понятието за посткомунизъм. Вместо него тя предпочита вече споменатата концепция за *transition to democracy*[*] и дори в рамките на тази концепция развива самостоятелна дисциплина, която изследва „научно“ този процес, така наречената транзитология (*Transitology*). Тя се основава на циничната идея, че хората, които сами са извоювали своята свобода, първо трябва да се научат правилно да ѝ се наслаждават. Значението на този парадокс надхвърля далеч историческата ситуация, в която са се намирали източноевропейските посткомунистически общества след 1989 г.

Понятието преход (*Transition*) е въведено в края на 60-те и началото на 70-те години на XX век, за да обясни различни случаи на смяна на политическия режим, главно в страните от Южна Америка и Южна Европа. Следователно първоначално понятието „преход“ не означава нищо друго, освен „интервал между два различни политически режима“, както гласи една минималистична дефиниция от 1986 г. (O'Donnell и др., 1986: 3). Този преход е бил „преход от...“, примерно „от едно авторитарно общество“, както се казва още в заглавието на книгата на О'Донъл и Шмитер.

По принцип политическата наука по онова време рефлектира върху феномена на смяна на политическия режим ви-

[*] Тук преднамерено използвам английския израз, защото това е езикът, на който се конструира посткомунистическата теория, което отразява нейния хегемонен характер. – Бел. авт.

наги ретроспективно. Тоест тя в последствие се опитва да извлече поука от историческия опит. При това без да се интересува особено от бъдещето, защото изходът на разбрания по такъв начин преход е по принцип отворен. По това време той в никакъв случай не е трябвало задължително да завърши с демокрация; напълно е допустимо един авторитарен режим да се трансформира дори в по-лоша форма на авторитарно господство. По онова време е било напълно възможно една южноамериканска военна диктатура да бъде заменена с една марксистка, дори маоистка диктатура, ако не избере съвсем други форми на трансформация. Чилийците например въз основа на едно демократично решение избраха с Алиенде пътя на „социалистическата демокрация“, но бяха принудени от военната хунта да променят посоката.

По онова време светът все още беше доста сложен. Не само двете конкуриращи се идеологическо-политически системи и военни блокове, но и редица антиколониални движения в Третия свят допринасяха за неопределеността на политическото. По онова време все още изглеждаше сякаш има избор, сякаш историята е все още отворена към различни опции.

В края на 80-те години някои неща започнаха да се променят. От този момент и транзитологията започва да схваща предмета си по различен начин. Сега политическият процес на промяна е предопределен. Неговата цел е фиксирана. И тя е приемането на западната либерална демокрация в глобалната капиталистическа система. Отсега нататък понятието *transition* вече ще се използва почти само за така наречените посткомунистически общества и ще обозначава техния преход към демокрация, започнал с промяната от 1989/90 г. и продължаващ с повече или по-малко успех основно в Източна Европа.

На практика това положение е добре известно на „децата на комунизма“. Те са израснали в логиката на историческия детерминизъм. По онова време обаче класовата борба беше онази движеща сила, за която се смяташе, че тласка обществото към по-добро, безкласово бъдеще. Да си свободен означаваше да познаваш железните закони на историята и да им се подчиняваш. Пътят към по-доброто комунистическо бъдеще беше не само добре маркиран, но и неизбежен.

Сега те отново трябва да преживеят нещо подобно. Само че сега това, на което трябва да се подчинят безусловно, е *The General Law of History*.[*] **Целта е формулирана ясно и недвусмислено, а постигането ѝ – гарантирано. Според новата идеология на прехода само трябва да се следват достатъчно стриктно обективните външни фактори – икономически, културни, институционални, за да се стигне до демокрацията.** Понякога е достатъчно само географското положение: „*...geography is indeed the single reason to hope that East European countries will follow the path to democracy and prosperity*“[**] Той схваща политиката само като борба за контрола върху тези обективни, външни фактори: „*if we really control economic growth and the institutional setting, it is very likely that democracy will occur*“[***]. (Przeworski, 1991: c. ix)

Други отиват още една стъпка по-далеч. Пътят към демокрацията е определен от природата: става дума за „*а*

[*] англ. – всеобщият закон на историята. – Бел. Ред.

[**] англ. – ...географията е наистина единствената причина да се надяваме, че страните от Източна Европа ще тръгнат по пътя на демокрацията и просперитета ...– Бел. Ред.

[***] англ. – ако наистина контролираме икономическия ръст и институционалната среда, е много вероятно демокрацията да се получи. – Бел. Ред.

natural tendency and therefore not difficult to achieve"* (Mueller, 1996: с. 117). Самата политика е основана на теорията за естествения отбор на Чарлз Дарвин (Vanhanen, 1990: с. vii). Авторът на тази дарвинистка теория за демократизацията Тату Ванханен вярва също така, че тя може да бъде измерена с универсални критерии. Той въвежда така наречения индекс на демократизацията (ID), който трябва да ни покаже на кое стъпало на демокрацията се намира съответното общество. Като логична последица от това той конструира и ранглиста на демократичните общества. В този списък, който той съставя непосредствено преди краха на комунизма, той класифицира 61 страни като демокрации, 5 – като полудемокрации (*semidemocracies*) и 81 – като недемокрации. Само страни, които имат над 5 ID-точки, са класирани като истински демократични. Тези с под 5 точки са авторитарни (*authoritarian*).

Двата полюса: авторитаризъм (*authoritarian rule*) и реално съществуваща свобода (*liberal democracy*) не определят следователно ясна историческа линия на развитието: от авторитаризъм към демокрация. Преходът е детерминиран телеологично, с оглед на крайната точка, и се състои в изкачването на по скалата на демократизацията до нейния връх, а именно състоянието на осъществена свобода в системата на либералната демокрация. Просто трябва да се следва природния закон.

Авторитетът, от една страна, и свободата, респективно автономията – от друга: тези два полюса определят идеала на освободеното от предразсъдъци, модерно възпитание. Под това се разбира развитието на едно зави-

* англ. – естествена склонност, и съответно нетрудно да бъде постигната. – Бел. Ред.

симо от авторитета, непълнолетно дете и превръщането му в автономен, пълнолетен гражданин на едно свободно общество. Паралелът е очевиден. Така според Ванханен най-важните фактори, които влияят върху неговия индекс на демократизация (ID), са конкуренцията и участието във вземането на решения. Неговата формула е съвсем елементарна: колкото по-демократична е системата, толкова по-висока е степента на участие във вземането на решения и в конкуренцията. Конкуренцията е израз на множествеността на политическите възможности, накратко на плурализма на интересите, т.е. на политическите и идеологическите опции. Под участие във вземане на решения се разбира доброволното участие на гражданите във вземането на политически решения. Една зряла демокрация изисква зрели, автономно мислещи и действащи демократи.

Възпитание в непълнолетие

При тези концептуални предпоставки процесът на посткомунистическата трансформация изглежда като един вид процес на възпитание, който следва идеала на възпитанието в пълнолетие. Във всеки случай той също така отразява всички противоречия на тази стара просветителска концепция.

Както е известно, аналогията между историческото развитие на човечеството и естественото узряване на детето или неговото съзнателно насочвано възпитание е „изобретение“ на Просвещението (Sommer, 1988: с. 122). По същество Просвещението не е нищо друго, освен преходът от непълнолетието към пълнолетието, или както се казва при Кант в първите изречения на известната му статия от 1784 г., „изходът на човека от неговото самопричинено

непълнолетие“, което той дефинира като „неспособността да се ползваш от разсъдъка си без ръководството на някой друг“ (Kant, 35)*. Така, както непълнолетието е самопричинено, така и пълнолетието трябва да се постигне като резултат от собствено действие. Човек не става пълнолетен пасивно в смисъл на освобождаване от някаква опека, било то природа, бог или някакъв господар, примерно монарх, което всъщност е и изначалното значение на понятието за еманципация като освобождаване. Просветителската идея за прехода към пълнолетие има по-скоро значението на еманципация в рефлексивен смисъл – като самоосвобождаване. Въпреки това този преход не бива в никакъв случай да се бърка с революция. Кантовото понятие за Просвещение имплицира еманципация, която не се осъществява като революционен скок, а като „реформа в начина на мислене“, като непрекъснат напредък, който единствен е в състояние да гарантира идентичността на своя субект като субект на Просвещението (Sommer, 1988: с. 123).

В историческото развитие след Кант просветителският идеал на пълнолетието, а с него и представата за еманципацията като дългосрочен процес с отворен край все повече се измества на заден план. На негово място идва друга идея за еманципацията. Сега вече тя се разбира като акт на освобождаването от едно несправедливо наложено отношение на господство. Целта на еманципацията вече не е един пълнолетен човек, а едно свободно от власт общество. С това „пълнолетието“ губи първостепенното си значение на еманципация.

* Годината на изданието на немския източник не е посочена в оригинала. По: Кант, И. (1997). *Отговор на въпроса: Що е Просвещение?*, във: Фуко, М., *Просвещение и критика*, сб., съст. Д. Деянов., ИК КХ – Критика и Хуманизъм, прев. Денков, Д., с. 9, цит. с изм. – Бел. ред.

Важно е да се отбележи, че интересът към това понятие се пробужда отново едва след 1945 г. Както е известно, това е времето на един исторически преход: от фашистката диктатура към демокрацията. Непосредственият исторически опит на цели маси от хора, които сляпо са последвали своите водачи в катастрофата, прави отново привлекателна идеята за автономния, за пълнолетния човек. Сега „пълнолетието“ се схваща като предпоставка на демокрацията (пак там: с. 130 и сл.). След като дълго време са били разделени, двете идеи – за „пълнолетието“ и „еманципацията“ – отново се срещат, за което допринася и философската рефлексия от следвоенния период. Така например Хабермас свързва еманципаторския интерес към познание с интереса към пълнолетието.

По същото време и педагогиката открива понятието „пълнолетие“; то се превръща в цел на възпитанието и образованието, съответно – в принцип на една еманципаторска наука за възпитанието. Така постфашистката трансформация следва идеала за пълнолетния гражданин като причина и цел на демократичното общество, което трябва да се изгради.

Нищо чудно, че и посткомунистическият процес на трансформация се оказва подвластен на същия идеал. В крайна сметка и новата ситуация се схваща като посттоталитарна – като историческо състояние, което в еднаква степен се разграничава идеологически и се отдалечава исторически от двете предходни форми на тоталитаризма – фашизма и комунизма.*

* Това включва и идеологемата за по-късното отъждествяване на двете безмилостно воюващи в историческата реалност идеологии и политически движения, което означава и представата за едно общество, освобождаващо се от така наречената двойна – фашистка

Никъде другаде посткомунистическият идеал за пълнолетния гражданин не намира толкова ясно приложение, колкото в една от най-важните задачи, които *transition to democracy* си поставя за цел, а именно в развитието на така нареченото гражданско общество. То е истинският субект на демократичния живот, социалният субстрат на всички демократични ценности, на справедливостта, на функциониращата публичност, на човешките права и т.н. И тъкмо това гражданско общество е прекалено слабо в освободените от комунизма общества от Източна Европа, да не кажем „още в пелени", поради което то тепърва трябва да бъде възпитавано, изграждано, укрепвано*. **Удивително е как на никого не му хрумва да си зададе въпроса: кой събори Бившия режим, ако не точно гражданските общества в Източна Европа?** Какво друго беше Солидарност, ако не парадигма на самото съпротивляващо се, борещо се, радикално променящо света и обществото гражданско общество? Как така изведнъж то е станало слабо, след като довчера е било способно да доведе до падането на комунизма? Кой и с какъв интерес „обу пелените" на полските работници, които инициираха демократичната революция, устояха на най-бруталната репресия на контрареволюция-

и комунистическа – окупация. Виж още: Траверсо, Е. (2017) *Новият антикомунизъм: препрочитане на двайсети век*. Преведено по Traverso, E. (2007) *The New Anti-communism: Rereading the Twentieth Century* в *History and Revolution Refuting Revisionism* Haynes, M., Wolfreys, J. (ed.) Verso – Бел. ред.

* Всеки, който през 90-те години се ангажираше с различни каузи в Източна Европа и за това търсеше финансова подкрепа от Западна Европа, просто нямаше как да заобиколи във формулярите фразата development of civil society [развитие на гражданското общество; бел. пр.]. Тя беше нещо като универсален ключ, който отваряше дарителските каси на „свободния и демократичен свят". – Бел. авт.

та и в буквалния смисъл на думата изнесоха на собствените си рамене окончателната победа на демокрацията? Кой „обу пеленките“ на тези хора, кой ги определи като непълнолетни, кой искаше да ги лекува от детските им болести и ги пращаше на изпити в училище?

Циничните идеолози на прехода, както можем да наречем идеолозите на посткомунистическата трансформация. Техният цинизъм обаче следва определена логика: логиката на господството. Когато „възпитанието в пълнолетие“ се пропагандира в служба на един властови интерес и при това се превърне в безкраен процес, чийто възможен край се определя единствено от самите възпитатели, то позоваването на „пълнолетието“ вече не служи на това, както пише Роберт Шпееман, „да се разшири кръгът на пълнолетните, а по-скоро да се разшири кръгът на тези, които предварително са били обявени за непълнолетни“ (Spaemann, 1971: с. 94-102, тук 96. Цит. по: Sommer, 1988: 133). Така типичната за жаргона на посткомунистическата трансформация метафоричност се оказва симптом за едно ново отношение на господство. Тя сигнализира недвусмислено насилственото поставяне под опека на истинския субект на „демократичната промяна“, неговото по-късно десубективиране. Това е констелация, за която продължават да са валидни думите на Адорно от неговото интервю за радиото, фокусирано върху „възпитанието в пълнолетие“, а именно, че „в един свят като днешния апелът към пълнолетие може да прикрива общото усилие да се поддържа състоянието на непълнолетие“ (Adorno, 1970: с. 143. Срв. също: Sommer, пак там).

В чий интерес се случва всичко това? Кой поставя под опека актьорите на историческата промяна, кой им отнема статуса на субекти? Въпросът е толкова стар, колкото

и просветителското понятие за пълнолетие. Още Хаман го задава директно на Кант: „Кой е... досадният опекун?“ (Hamann, 1955 и сл.: с. 289-292. Срв.: Sommer, 125) И го вижда в самия Кант, или по-точно – във фигурата на просветителя. Днес това са западните зрители, които не са участвали в демократичните революции през 1989/90 г. Далеч от това да посрещнат делата на източноевропейските актьори с онова ентусиазирано „участие според желанието“, с което пасивните наблюдатели на Кант някога са приветствали Френската революция, те реагират на падането на комунизма с едно цинично „участие“ според властовия си интерес. Подобно на зрителите на Кант, които виждат в събарянето на феодалния абсолютизъм през 1789 г. „напредък към по-добро“ в смисъл на една „тенденция на човешкия род като цяло“, и днешните западни зрители виждат аналогична тенденция в това историческо събитие, но същевременно за тях тази тенденция отдавна е реализирана в собствената им реалност и по този начин – хегелиански казано – исторически снета. **„Искате по-доброто, но по-доброто сме ние“, е отговорът на западните зрители на демократичните революции в Източна Европа.** По това те безкрайно се различават от всички онези, които през 1789 г. са изпадали във възторг от новините, идващи от Париж. Докато последните са виждали в революционната действителност на другите своята собствена мечта, то 200 години по-късно първите виждат в революционната мечта на другите единствено своята собствена действителност.

Последиците от тази разлика не биха могли да бъдат по-радикални, отколкото са в действителност. Хора, които са излезли от битката за свобода като победители, са били превърнати за една нощ в победени. Това не е резултат от магия, а от хегемония. Тя е тази, която превръща западните

зрители в същинските победители не само над комунизма, но и над актьорите на революцията, довели до падането на комунизма. Да чуем обяснението за победата на неговия оригинален език – на родния език на самата хегемония:

> *The armies of the winners did not, it is true, occupy the territory of the losers. Still, given the nature of the conflict and the way it ended, it was logical for the losers to adopt the institutions and beliefs of the winners. It was logical in particular because the outcome represented a victory of the West's methods of political and economic organization rather than a triumph of its arms.*[*] *(Mandelbaum, 1996: с. 1-21, тук 3)*

Неслучайно Майкъл Манделбаум, авторът на тези изречения, както и неговият колега, политологът Джон Мюлър, говорят експлицитно за имитацията като възможно най-добрия път към демокрацията[**].

По-лошо не може и да бъде: **актьорите на демократичните революции не само са лишени от победата си и превърнати в победени. Те същевременно са поставени под**

[*] *„Вярно е, че армията на победителите не окупира територията на загубилите. Все пак, имайки предвид естеството на конфликта и начина, по който той свършва, беше логично загубилите да приемат институциите и убежденията на победителите. Беше логично по-точно защото резултатът беше по-скоро победа на западните методи на политическа и икономическа организация, отколкото триумф на неговите оръжия."* – Бел. прев.

[**] Манделбаум: „[W]here intense competition is the rule, [imitation] is the best formula for survival" [Където интензивната конкуренция е правило, (имитацията) е най-добрата формула за оцеляване. – Бел. прев.], пак там, 30. Относно източноевропейския процес на трансформация Мюлър отбелязва следното: „Imitation and competition are likely to help in all this."[Вероятно е имитацията и конкуренцията да помогнат във всичко това. – Бел. прев.], Mueller, J. „Democracy, Capitalism, and the End of Transition", пак там, 102-167, тук 138.

опека и обречени на сляпо подражание на своя опекун, което е съпроводено с наивната вяра, че по този начин те ще бъдат възпитани в автономия. В това се отразява не просто произволът на новите господари, а преди всичко логиката на тяхното господство.

Възпитание в глупост

Изразът „деца на комунизма“ следователно не е просто метафора. Той по-скоро обозначава фигурата на подчиняването, произтичаща от една нова форма на така наречената историческа необходимост, която поставя началото на процеса на посткомунистическия преход и го държи под контрол. При тази предпоставка *transition to democracy* се осъществява като радикална реконструкция от нищото. С оглед на това Източна Европа след 1989 г. прилича на историческа развалина, населявана от деца, от непълнолетни хора, които са неспособни да организират живота си демократично, без да бъдат направлявани от други. Те не възприемат себе си нито като субекти, нито като автори на една демокрация, която на практика сами са извоювали и дори създали. Тя им е била отнета именно чрез идеята и практиката на посткомунистическата трансформация, за да им бъде върната след това отвън като нещо чуждо, което те отново трябва да усвоят в дълъг, мъчителен, често болезнен процес. **В странния свят на посткомунизма демокрацията е едновременно желана цел и загубена кауза. Така за „децата на комунизма“ изгледът към едно по-добро бъдеще се разкрива само от една меланхолична перспектива.** Това не е чудно, тъй като в един важен момент тяхното посткомунистиче-

ско настояще и бездруго е поразително сходно с комунистическото им минало. То не им оставя свободен избор. По този начин „децата на комунизма“ си остават това, което вече някога са били, а именно марионетки в един независещ от тяхната воля исторически процес, който е трябвало да ги изведе до едно по-добро бъдеще. Тази странна форма на обществения живот, която се нарича „преход“, им е до болка позната. Както е известно, така наречените реален социализъм, не е бил нищо друго освен един вид преходно общество от капитализъм към комунизъм. Което означава, че една преходна фаза се сменя с друга преходна фаза. Както абсолютната сигурност, така и предопределената необходимост на историческото развитие са останали непроменливи величини на прехода.

В посткомунизма въпросът за бъдещето се смята за решен. А въпросът за миналото вече е лишен от смисъл. Никой не очаква от „децата на комунизма“ да имат напълно узряло съзнание за комунистическото минало. Именно затова са били превърнати в деца, за да не могат да си спомнят за миналото. Като деца те нямат минало. По парадоксален начин едва при посткомунизма се създава проблематичното впечатление, че всъщност комунизмът никога не е съществувал. Така още през 1991 г. Жан-Люк Нанси говори за гнева, от който човек бива обзет, когато се сети за всички тези приказки за „края на комунизма“ (Nancy, 1994: с. 167-205, тук 172 и сл.). Според него убеждението, че с марксизма и комунизма окончателно е приключено, е просто смешно: „Сякаш историята, нашата история е непостоянна, само екот и пушек, мираж, който 150 години замъглява погледа ни и изведнъж, в един миг, се изпарява. Сякаш една-единствена заблуда, една обикновена, елементарна и глупава заблуда би могла да има такова подчинява-

що, ръководещо, мобилизиращо влияние. Сякаш хиляди от така наречените 'интелектуалци' са били просто глупаци и сякаш хиляди от другите хора са били поразени от още по-голяма глупост, тъй като са се оставили първите да ги водят за носа" (пак там: с. 173).

Това, което предизвиква възмущението и безпокойството на Нанси, е не толкова изтласкването на комунизма като исторически факт, заличаването на комунистическото минало с цялата му интелектуална и политическа сложност от историческото съзнание на посткомунизма, а по-скоро чудовищното невежество, с което посткомунистическият свят се отказва да рефлектира това минало и неговото влияние върху следващите поколения, както и да си задава въпроса „защо всичко това се е случило". В това Нанси вижда същинската, направо епохална глупост на посткомунистическата промяна.

Децата, естествено, не са глупави. Те обаче могат да бъдат превърнати в глупави, по-точно възпитани в глупост. В този смисъл Фройд говори още преди сто години за мисловни блокажи, които културата насажда чрез възпитание и образование в своите питомци, за да ги превърне в управляеми и покорни. Той различава три вида мисловни блокажи: авторитарни, сексуални и религиозни. На тези три мисловни блокажа съответстват три „продукта на възпитанието", а именно: покорни поданици, сексуално потиснати хора и религиозни хора. Той схваща тези форми на интелектуална атрофия, както ги нарича, като резултат от действието на една мисловна забрана, една наложена още в детството забрана човек да насочва мисленето си към това, което най-много го интересува. По негово време най-вече сексуалността е тази, чието изтласкване е било превърнато в саморазбираща се задача на възпитание-

то. Веднъж наложена успешно в сферата на сексуалността, тази мисловна забрана се пренася след това върху други сфери на живота и по този начин се превръща в съществена характеристика на цялата личност.

Това, което тогава е била сексуалността, в света на посткомунизма е политиката. Докато децата на комунизма са били окуражени от възпитателите си да се освободят сексуално и да заявят открито своите дотогава потискани сексуални идентичности, да се идентифицират безусловно със светските ценности и вместо послушни поданици на една тоталитарна държава да станат самоосъзнати, свободно действащи членове на едно демократично гражданско общество, то техният освободен интелект изглежда няма място в сферата на **политическото. Сякаш тук няма нищо, за което си заслужава да се разсъждава. Сякаш на всички политически въпроси отдавна са намерени правилните отговори и сега става дума единствено за това те да бъдат коректно изпълнени, да се подражава възможно най-последователно на зададените образци и да се следват послушно мъдрите думи на опекуна.** Сякаш добре известната диалектика на Просвещението е догонила света на посткомунизма точно от гледна точка на неговата политическа страна. Възпитанието в пълнолетие, въведено, за да обслужва един нов властови интерес, се превръща във възпитание в политическа глупост; то просто преобръща идеала на Кант и залага на хора, които не са в състояние да си служат със собствения си интелект, без да бъдат направлявани от други. Така глупостта, която Нанси приписва на посткомунистическия обрат, е на практика ефект на тази наложена върху политическия разум на посткомунизма мисловна забрана. Това, което се случва политически в усло-

вията на посткомунизма, е, че хората биват поставени под опека, превърнати в деца в политически аспект и в крайна сметка – в политически глупаци.

Това прозрение не трябва да се превръща в причина за възмущение, а по-скоро да подтиква към узряване и пълнолетие. „Детето“ като водеща политическа фигура на посткомунизма е нещо повече от просто негов властови инструмент. То има структурно значение за фантазията относно едно ново обществено начало, което е от решаващо значение за посткомунизма. Като един вид биополитическа абстракция на обществото на прехода то поема ролята на субект на тази фантазия, който е не само *a priori* свободен от цялата вина за престъпленията на комунизма, поради което може да влезе морално неопетнен във всяко ново обществено отношение, включително в това на властта; като „дете“ то не трябва да отговаря и за престъпленията на посткомунизма: за криминални приватизации, при които богатствата на цели нации за една нощ стават собственост на малцина, за едно ново, посткомунистическо обедняване на масите с всичките му социални и индивидуални последици, за рецидиви в историческото развитие, които на места водят до икономически, културен и морален спад далеч под нивото, постигнато при комунизма, и накрая – за национализми, расизми и фашизми, за кървави граждански войни и дори за масовото унищожаване на хора. Тези феномени ни изглеждат като неизбежни детски болести, ако не и като наистина неприятно, но безобидно петънце върху пелените на едно новородено либерално-демократично общество.

Да не забравяме: противопоставяне и съпротива

„Детето“ при посткомунизма е един вид идеологически *ground zero*[*] на обществото, от който може да се противодейства на всяка катастрофа – както на унаследената от миналото, така и на всяка нова, произведена от самия посткомунизъм. То е инстанцията на изначалната обществена невинност, благодарение на която става възможно всичко, което се случва – и „неприемливото, и непоносимото“ (Нанси) – да се интегрира в нова, героична Робинзониада и да се разказва като универсална история за невинното ново начало. В идеологическата фигура на невинното дете либерално-демократичното капиталистическо общество демонстрира своята безусловна възпроизводимост. И най-далечният остров на този свят може по всяко време да стане негова люлка, все едно какво струва това. В крайна сметка инстанцията на детската невинност е конститутивна за целия хоризонт на буржоазната индивидуалистическа (правна) идеология в епохата на нейната глобализация. Тази идеология редуцира антагонистичната, т.е. политическа истина за човешката история до едно структурирано според юридически образец отношение между извършители и невинни жертви. Историята се изследва само със съдебен интерес, като труп, който предлага полезни разяснения в един съдебен процес.

Още Хегел е знаел, че само камъкът като метафора на чистото бездействие може да бъде невинен, „но не и детето“[**]

[*] англ. – епицентър. – Бел. прев.

[**] „Ето защо е невинно само пълното бездействие, каквото е например битието на камъка, не е невинно дори битието на детето“ [По: Хегел, Г. В. Ф. (2011), *Феноменология на духа*, С., 2011, Изток-Запад, с. 389, прев. Дончев, Г. – Бел. ред.] Ако на някого не му е достатъчно това напомняне,

(Hegel, 1970: с. 264). В този смисъл фантазията за невинно ново начало на посткомунистическото общество е възможна само от перспективата на едно спряло историческо развитие, което се е втвърдило във фигурата на детето като политически субект на това развитие. Тук, в момента на исторически преход, несвободата се откъсва от свободата, от една свобода, която се нуждае от деца, за да им бъде отказана.

Не е чудно тогава, че хората реагират с гняв на цинизма на своето време, както подчертава Нанси. В гнева, предизвикан от посткомунистическия триумфализъм, той вижда политическо преживяване *par excellence* и по-точно – „реакция на неприемливото, на непоносимото“ (Nancy, 1994: с. 172). Според него той е израз на неприемане и съпротива, при които става дума за нещо повече от просто претенция за разумност. Гневът, за който говори Нанси, е политически, защото е израз на възмущението от редуцирането на политическото до „спорове и разправии за влияние“, които определят рамките на исторически възможното при посткомунизма. Гневът разкрива ново измерение на политическото, което може да се разгърне само при условие, че тази рамка бъде взривена, и в този смисъл той е истинският предвестник на вече задаващото се пълнолетие, което ще сложи край на посткомунистическото опекунство.

Тъкмо в това, а именно във „възпитанието в противопоставяне и съпротива“ се състои според Адорно „единствената действителна конкретизация на пълнолетието“ (Adorno, 1970: с. 145). Интервюто завършва с едно предупреждение – и то остава в буквалния смисъл последното

той би трябвало да си припомни филма на Роберто Роселини от 1948 г. Германия, година нула, за да се освободи от всяка илюзия за невинно ново начало, дори тогава, когато то е инициирано от деца.

нещо, което той казва публично, тъй като няколко седмици по-късно умира – предупреждение, което може да служи като послепис към идеологията и практиката на посткомунистическата трансформация. Именно в усърдието си за промяна, казва Адорно, забравяме много лесно, че опитите да променим нашия свят, като се намесим в която и да е от неговите сфери, са изложени на невероятната мощ на съществуващото и са обречени на безсилие. Ето защо: „Който иска да промени нещо, може да го направи само при условие, че превърне самото това безсилие и собственото си безсилие в елемент на онова, което той мисли и прави“ (пак там: с. 147).

Репресивно поставеното под опека дете в нас е именно чистото въплъщение на нашето политическо и историческо безсилие в ненакърнения свят на посткомунизма, който в пристъп на епохална мания за величие смята себе си за реализация на всички човешки пространства на свобода. Единствено възможният изход от това самопричинено непълнолетие е противопоставянето на един такъв свят и съпротивата срещу него.

Преходът като метафора за невъзможния път към капитализъм и демокрация

СТРАХИЛ ДЕЛИЙСКИ

„Преходът“ е метафората, с която и в която живеем последните трийсет години. Колективно преживяване на едно постоянно движение в определена посока и с определена цел, фиксирани като пазарна икономика/капитализъм и демокрация. Да кажеш, че преходът е свършил или несвършил, означава да приемеш постигането или непостигането на тези цели. И ако все пак продължаваш да усещаш, че нещата не са както трябва, то по необходимост влизаш в единствената възможна посока на интерпретация – „Нямаме истинска демокрация, защото нямаме истински капитализъм“ или „Нямаме истински капитализъм, защото нямаме истинска демокрация“. Следователно, ако имаме истински капиталисти, ще имаме и истинска демокрация. Някъде нещо се объркало, иначе всичко трябваше да е наред.

Може би е време след тридесет години да си го кажем: преходът никога не може да свърши. Защото крайната цел – капитализъм и демокрация – е невъзможна. Може да имаме капитализъм, може да имаме и демокрация, но не може да имаме и капитализъм, и демокрация заедно.

Метафорите, с които живеем

Ние живеем с и чрез метафори. Чрез тях си обясняваме не само комплексните политически и икономически реалности, но и абстрактния свят на всекидневното ни социално съществуване. От перспективата на когнитивната лингвистика метафората се дефинира като разбирането на едно понятийно поле в понятието на друго понятийно поле (Lakoff and Johnsen, 1980). Така например ние говорим за живота в понятията на пътуването (вървим напред, имаме цели и т.н.), говорим за спора в понятията на войната (някой побеждава, нанася удар и т.н), мислим теориите като сгради (имат основи, построяват се), идеите в понятията на храненето (преглъщаме ги или са храна за размисъл), социалните организации в понятията на растенията (обществата имат корени, компаниите растат и цъфтят). Концептуалната метафора се състои от две понятийни полета, като едното поле бива разбирано чрез понятието на другото поле. Концептуалното поле, от което извличаме изрази, за да разберем друго концептуално поле, се нарича поле източник. Понятийното поле, което бива разбирано, се нарича поле-цел. Живот, спор, теория, идеи, социални организации са полета цел, докато пътуването, войната, сградите, храната и растенията са полета източник.

По отношение на политиката Еделман отбелязва, че общоприетите допускания за политическата реалност и политическите причини и ефекти често се състоят от опростени или изопачени перспективи, въплътени в метафори (Edelman, 1971). За него „метафорите и митовете са средства за опростяване и придаване на значение на комплексни и объркващи наблюдения“. Това, което прави

метафорите ефективи, е, че те пораждат усещането за връзките между частта и цялото.

Две са формите, в които това може да се случи. Определена метафора може да се превърне в символ на един по-широкообхватен проблем. Разплитането на значението на метафората на по-близкото равнище помага за адресирането на проблема в неговия по-широк план. По този начин политическите метафори могат по един ярък, мощен и всепроникващ начин да породят един нов свят, в който лековете за безпокойствата са ясно възприемани, а определени посоки на действие получават своята публична санкция. Когато гражданите се опитат да си обяснят объркващи и комплексни политически процеси, метафорите служат за тяхното опростяване, правят ги по-разбираеми, а предложените решения започват да изглеждат по-приемливи. Това според Мъри Еделман означава, че политическите метафори служат за защитаване на определени посоки на политическо поведение. Този ефект е особено забележим в ситуации на повишено обществено внимание и очакване, в което публиката има нужда от усещането, че е налице някакво организиране и решение на проблема. Еделман дава пример с метафората на Студената война, която успява да послужи като необходимия символ за сигурността на страната, като по този начин разходите за отбрана са приети от голямата част от публиката (Edelman, 1971).

Метафорите като концептуални схеми за обясняване на света около нас не се ограничават до полето на политическата реалност. Метафорите на икономиката, които обикновено вървят редом с претенцията за научност и етическа неутралност, всъщност винаги съдържат определено политическо послание. Ако марксизмът комбинира метафората за класовата борба с историята и пътя на

пролетариата, мейнстрийм икономиката комбинира метафората за свободна размяна с историята за пътя на буржоазията. В зависимост от това коя от двете алегории си изберем, то описанието на отношенията между труда и капитала ще бъде отражение на разбирането за това чий път диктува размяната на икономически ресурси (McCloskey, 1995).

Нещо повече, дори считани за „базисни понятия" в икономическата мисъл са по своята същност метафори. Моделът за рационалния избор като господстваща метафора на мейнстрийм икономиката ни подканва да мислим, „сякаш" хората наистина вземат решения по този калкулативен начин. Метафората за „рационалния агент" има смисъл само от определена идеологическа перспектива, в която икономиката и обществото се състоят от индивиди, заети да максимизират собствените си рационални интереси (рационално тук е символ на индивидуална полза) с минимална външна намеса. Честно и справедливо е всичко онова, което позволява максимизирането на собствения интерес. Пътят към очакваните резултати се счита за справедлив, ако преследването на индивидуалните цели не е ограничено от външни държавни регулации (извън защитата на правата на частна собственост). Ако в резултат на рационалното преследване на индивидуалния интерес се получат социални неравенства, то те не са несправедливи сами по себе си.

Според този модел всяка намеса в пазара, която цели намаляване на социалните неравенства, се мисли като ограничаване на индивидуалния личен интерес и се счита за несправедлива. Това, което получаваш на пазара, е това, което сам си заслужил, което зависи само и единствено от теб, и по тази причина то е твое и само твое по право. Ако получиш нещо, което не си изработиш сам, ставаш

зависим, губиш самодисциплина и започваш да разчиташ на другите, което те прави нерационален и неморален. Подобна представа за рационалността (като ориентиране към индивидуалната полза) ни се разказва като универсална характеристика на човека, която произтича от егоистичната му природа. Икономическото понятие „пазар“ също има метафорична употреба, когато трябва да опише икономическото действие, което се случва в някакви очертани или заградени пространства.

Ако предпоставим, че човек се ръководи от алтруизма и емпатията, то тогава представата за честност и справедливост е резултат от принципа на обща или генерализирана реципрочност, който предполага разпределянето на ресурсите в общността на относително равна основа. Този принцип следва да гарантира, че няма да има хора, които да са лишени от необходимите им за живот материални или символни ресурси. Изхождайки от подобен модел, целите на политиката вече изглеждат по друг начин. Демокрацията престава да бъде само технология в едно мислено като автономно политическо поле, а се превръща в легитимен инструмент на икономическо преразпределение.

С други думи, метафорите са интегрална част не само от икономическите модели, но и от формулирането на основни икономически понятия. Икономиката, която се занимава не просто с производството и потреблението на стоки и услуги, но също така и с природата на богатството и търговската размяна, разчита на абстрактни понятия при оценката на материалните взаимоотношения между хората. И като всяко теоретизиране по отношение на определени абстракции, така и теоретизирането на икономическото поведение има нужда от помощта на метафорични понятия.

От тази гледна точка метафорите притежават силна идеологическа функция като средства за конструиране на реалност посредством поддържане или конфронтиране на властовите отношения в дадено общество. Те са ключов инструмент за легитимация или делегитимация на даден политически режим, особено в „периоди на преход“. Метафорите са част от разрушаването на идеологическата хегемония на стария режим и ключов фактор за конструиране на новите значения и смисли.

Преходът като метафора на политическата промяна

Според речниците понятието „преход“ означава преминаване от едно състояние в друго или преминаване от едно място на друго.[*] Движението в пространството е ключова част от човешкия физически опит и е източник на голям брой понятийни метафори, които оформят разбирането ни за различни аспекти на човешкото съществуване и взаимоотношения като любов, работа и кариера, образование, политика, търговия. Съществува силна връзка между физическия опит на движение напред и базисния акт на придвижване. Да се движиш напред означава да се доближаваш до нещо, да се движиш назад означава да губиш импулс, мощ, да се отдалечаваш от определена желана цел.

Метафората за движението напред (която се подсилва от метафората за връщане назад) носи значението на осъществяване на прогрес към определена желана посока. Прогресът напред е естествено следствие от мисленето в

[*] Речник на българския език Т. 14 (2012). София: АИ “Проф Марин Дринов”.

континуума на времето и пространството. Метафорите на прогреса са често срещани при осмислянето на човешкия опит. „Животът е пътуване“ – изглежда, че част от това да бъдеш човек, е да концептуализираш живота като нещо, което има посока.

В рамките на постсоциалистическото пространство, в метафората за прехода имаме паралелно придвижване от планова икономика/социализъм към пазарна икономика/капитализъм (посоката на модернизация) и от тоталитарна държава към демокрация (посоката на демократизация). Не е изненада, че зад понятията демократизация и модернизация стои идеята, че тези процеси предполагат прогрес към някакви желани цели, докато други икономически и политически форми представляват връщане назад, отдалечаване от тези цели. Ако искаш повишаване на заплатите, си комунист/социалист, част от миналото. Ако искаш силна социална система и по-високо облагане за богатите, си комунист/социалист, следователно и враг на демокрацията. Ако искаш силно публично здравеопазване и образование, си комунист/социалист, който отказва да разбере естествения път на развитие на ефективните общества.

За разлика от биологическите или еволюционните метафори, чрез които си представяме и мислим промяната като постепенен процес на адаптация, механичната метафора на „прехода“ извиква образи на трансформацията, които включват в себе си ясно разграничени процеси, водещи към определен изход или резултат. В този смисъл политиката се мисли не като някаква смесица от различни практики, а като система от класификации, които определят строги различия между различни модели на управление. Този, който е в началната точка, е лош, нежелан, а този, който представлява крайната цел, е добър.

Атрибутирането на позитивни качества на „напредналите демокрации“ в сравнение с тези, които са по-назад, е напълно в синхрон с разбирането, че демокрацията се развива в посока на отдалечаване от нещо, което не е желано, към състояние, което е желано. Като наложим към това и географските измерения на движението (от изток към запад), стигаме до следната мисловна схема – социализмът и тоталитаризмът са на изток, а капитализмът и демокрацията са на запад. Превъзходството на определена система започва да се свързва с превъзходството на определени културни, дори етнически характеристики. Следователно не може да имаме друга демокрация, освен западната, либерална демокрация. Идеята, че едни държави са по-напреднали от други предполага прогрес към определено състояние на завършеност и изключва допускането, че демокрацията може да приеме различни форми, без да е нужно някоя от тях да има върховенство над другите. Метафората на посоката не оставя почти никакво пространство за мисленето на демокрацията като динамичен процес сам по себе си.

Телеологичният характер на метафората на прехода като движение към капитализъм и демокрация води до широко разпространен и приеман на доверие логически конструкт. Той има следните елементи: а) усещането за провален преход не е продукт на системни дефекти, а резултат от грешния път, по който са ни водили; б) обещаният просперитет на демокрацията и капитализма ще настъпи, когато наваксаме изоставането; в) за да наваксаме, не трябва да се отклоняваме от единствената правилна посока, а тя е никаква държава в икономиката, приватизация на публичните услуги, дерегулация и ниски данъци за бизнеса; г) ако това не се случи, никога няма да имаме истинска демокрация.

Може да има капитализъм, може да има и демокрация, но не може да има и капитализъм, и демокрация едновременно

В идеята за своеобразно свещено двуединство между капитализма и демокрацията, която осмисля българския преход, няма място нито за историческата истина, че напрежение между тях винаги е имало, нито за теоретичното допускане за несъвместимост между вътрешните им логики. Мисли се, че в следвоенния период, посредством създаването на т.нар държава на благоденствието, капитализмът и демокрацията успяват да реализират сравнително безпроблемно съвместно съществуване и солидна публична подкрепа, благодарение на което често този период се определя като златната ера на капитализма. Но това не се случва по силата на естествената връзка между двете, а заради демократичния натиск, довел до известен компромис от страна на капитала по отношение на труда. Неолиберализмът, който послужи за модел на българския преход, трябваше да „освободи" пазара от политически контрол. И това, което у нас беше разказано като висша форма на демократизация (приватизация, дерегулация, маркетизация), всъщност се оказа продължение на класовата война (Harvey, 2005).

Според Волфганг Меркел капитализмът и демокрацията следват различна логика: неравно разпределени права върху собствеността от една страна и равни политически и граждански права от друга; търговия, ориентирана към печалбата при капитализма в контраст с търсенето на общото благо при демокрацията. Йерархичното вземане на решения от страна на мениджърите и собствениците на капитала срещу дебата, компромиса и принципа на мнозинството, характерни за демокрацията (Merkel, 2014)

За Ерик Олин Райт концепцията за частна собственост върху средствата за производство по дефиниция означава, че много важни сфери, които са от голямо колективно значение и имат силен ефект върху живота на социалните общности, са изваден от процеса на колективно вземане на решения и обществен контрол. Освен това свободата на движение на капитала подкопава идеята на демокрацията за формулиране на общи цели и приоритети; дори в сфери като образование и здравеопазване, върху инвеститорите нямат директен ангажимент. И не на последно място, високата концентрация на богатство и икономическа власт, които капиталистическата динамика произвежда, обезсмислят демократичния принцип на политическо равенство (Wright, 2010)

Елен Ууд отбелязва, че идеята за капиталистическа демокрация се основава върху либералната предпоставката, че съществува ясно разделение между икономиката и политиката. Капитализмът обаче не е единствено и само икономическа система. Той е система от социални отношения и политическа власт. Капиталистическият пазар е не само икономическо, но и политическо пространство, терен както на свобода и избор, така и на доминация и насилие. Либералната демокрация оставя незасегната тази огромна сфера на доминация и насилие, която капитализмът създава по силата на „регулираните“ от частната собственост и пазара социални отношения. Разпределението на ресурсите не е обект на демократична отчетност, а се ръководи от силите на собствеността, законите на пазара и императивите за максимизиране на печалбата (Wood, 1995).

Капиталистическите отношения са доминирани от стремеж към акумулиране и концентрация на богатство. Концентрацията на власт води до концентрация на богатство

и непропорционално влияние върху управлението на общите, политическите дела. От една страна имаме социално-икономическото маргинализиране на широки социални групи, които нямат никакъв глас в процеса на вземане на решения, а участието им в политическия процес е редуцирано обикновено до пазара на гласоподаватели по времето на избори. Тази им роля не е резултат от свободна воля и личен избор, както много често можем да чуем в публичния дебат, а е функция на позицията им в социално-икономическата структура.

От друга страна едно все по-стесняващо се малцинство е в позиция да оказва все по-голямо влияние върху формулирането на публични политики. Концентрацията на власт като резултат от концентрацията на богатство води до олигархизация на политическия режим и трансформирането на демокрацията в плутокрация. В подобен контекст отговорността за политическа отчетност на управлението сменя своя адресат – от демократическото мнозинство към олигархическото малцинство. Техният интерес е да пазят доминиращата си позиция, което много често означава съпротива срещу всякакви идеи за преразпределение на богатството с оглед на един по-широк публичен интерес. Това пък от своя страна допълнително намалява интереса (и способностите) на държавата да осигури качествено образование, здравеопазване, социална сигурност и т.н. Капиталистическата държава функционира посредством възпроизвеждане и задълбочаване на неравенствата, което води до политическо изключване на хората с ниски доходи и богатство и свръхпредставителство на малцинството богати.

Нещо повече, последната група са в позиция на доминиращо влияние върху дефинирането на социални принципи и ценности. Важни понятия като свобода, сигурност, справедливост, с които държавата оперира, са в голяма степен

функция именно на техния класов интерес. Разбирането за свобода все повече се ограничава до икономическата свобода. Справедливостта е затворена в категориите на икономическа ефективност. Солидарността и отговорността са атрибути на индивида, а не задължения на обществото.

В този смисъл капиталистическата демокрация може да бъде само формална демокрация. Характерният начин, по който тя се отнася към властта на пазара, не е свързан с това той да бъде контролиран, а да бъде освободен. Нещо повече, либералната демокрация дори не разпознава това като сфера на власт и насилие – пазарът не е принуда; той е възможност. Пазарът е поле на свобода и избор дори и за онези, които виждат нужда от неговото регулиране. За тях, като всяка свобода, и тук са необходими определени граници и регулации, чрез които да се поддържа социалния ред. В подобно разбиране за демокрацията не може да се говори, дори да се мисли за каквато и да е свобода от пазара като поле, което произвежда власт. Демокрацията означава освобождаване от принудата, еманципация от насилието и доминацията. Да извадиш пазара извън източниците на принуда и доминация, означава да признаеш капитулацията на демокрацията пред капитализма.

Няколко антропологически бележки, вместо заключение

„Практикуването“ на подобен тип демокрация изисква определен тип агенти, носители на пазарния етос – консуматорите. Консуматорската култура е антиполитическа и унищожава демокрацията. В центъра на консуматорския

свят стои „Аз“, докато политическите взаимоотношения са организирани около разбирането за „Ние“. В този смисъл консуматорът може да мисли за публичен интерес само тогава, когато той съвпада с личните му нужди. Това поражда силна (макар и не винаги експлицирана) съпротива срещу политическия плурализъм. Консуматорът не търпи чуждо политическо мнение, защото като клиент на пазара той е свикнал винаги да бъде прав. И колкото по-отдаден консуматор е, толкова политическата му правота е по-неоспорима. От подобна отправна точка не са необходими много усилия, за да се достигне до идеята, че икономически успелите и икономически неуспелите не могат имат да имат еднаква политическа тежест.

За консуматора свободата означава възможност да си купи, каквото иска, и той защитава с всички сили тази свобода от посегателствата на мразената държава. В този смисъл основната функция на правителството е свързана с удовлетворяване на индивидуалния му интерес, и по тази причина то е длъжно да изпълни това, което той си мисли, че е правилно. И ако правителството прави нещо за удовлетворяване на интереса на друг, това вече е безобразие и корупция. Подобна култура редуцира разбирането за демокрацията като инструмент за произвеждане на изобилие от стоки, за пълнене на магазини. В този смисъл образът на опашките за банани „по време на социализма“ неслучайно се превърна в символ на триумфа на прехода към капитализъм и демокрация. Без този образ идеята на прехода се обезсмисля. Той става преход към никъде, метафора на една тридесетгодишна колективна безпътица, от която има само един изход – индивидуалното пътуване на Запад. Там, където има „истинска“ демокрация и „истински“ капитализъм.

Как ги стигнахме (и застинахме)?

СТАНИСЛАВ ДОДОВ

Как ще ги стигнем хамериканците?
Че и задминем, кога?
Другари, уважаеми дами и господа,
направо се чудя как е възможно това?!
Чистачките, 1989 г.

Текст: Тодор Колев.
Музика: Джон Ленън и Пол Макартни

Годината е 1995 или 1996. Късна вечер, разгара на лятото. Оживен жилищен квартал, апартамент в панелка на голям областен град. На терасата се пържат картофи.

Седя в кухнята и гледам телевизия с лека умора от жегата и игрите. Баба, лека ù пръст, шета из къщи по яркочервен пеньоар. Дядо, лека му пръст, върти волана на тира някъде из Европа. Спокойният край на един обикновен ваканционен ден от моето детство. И един от малкото ми ясни спомени от онова време.

Новинарската емисия свършва и добре запомнена мелодия рязко ме изкарва от унеса с приповдигнат саксофон в до мажор. Баба влетява в кухнята с усмивка на уста и припряното „А, тихо сега, започва!“, сякаш изобщо съм издал някакъв звук. И следващите почти шейсет минути преминават без никакъв диалог помежду ни, докато аз се опитвам да разбера на какво толкова се смее тя...

Годината е 1994, преходът наближава своя апогей. Така наречените „силови групировки“ чувствително набират сила на фона на „Обичам те, мила, с бели маратонки“. Приблизително 200 дни след въвеждането на данък добавена стойност, 100 дни след като националният отбор по футбол се класира на четвърто място в света и 50 дни след сформирането на служебното правителство на Рената Инджова, т.е. на 28 октомври, започва първото българско *talk show*, култовото предаване „Как ще ги стигнем... (американците)? С Тодор Колев.“

Без да отричам цялостния принос на артиста към театъра, киното или пък дори музиката, за деветнайсетте години между началото на „Как ще ги стигнем...?“ и смъртта на Тодор Колев, а и след това, предаването остава основното, с което той е достигнал до възможно най-широки кръгове от българското население. Докато не всеки може да отиде, да речем, в столичния театър „Сълза и смях“, или пък въобще има възможност да си позволи билет за театър (и със сигурност не го прави всяка седмица), то почти всички имаха и имат телевизори в домовете си. А в онова време на интензивни трансформации достъпът до каквато и да е културна продукция за много хора се изчерпваше именно до програмите на националната телевизия. Така „Как ще ги стигнем?“ се нарежда до други заглавия, запечатали се в паметта, като „Всяка неделя“, „Какафония“, „Ку-ку“ и „Каналето“. Отпечатъкът му е толкова по-разбираем от сегашна гледна точка, имайки предвид (все пак неосъщественото) желание на Програмния съвет на БНТ от началото на януари 2001 г. да върне Тодор Колев на екрана, за да бъде конкуренция на набиращия популярност по bTV Слави Трифонов*.

* *Тодор Колев срещу Слави Трифонов* (2001), banker.bg, https://bit.ly/2X4ZKWW, (извлечено на 26.06.2019)

Предаването, а и неговият водещ и идеолог като важна фигура на българската култура, може отдавна вече да ги няма сред живите, но патосът на въпроса „Как ще ги стигнем?“ остава в отлично здраве. Просто търсене в *Google* разкрива десетки различни начини за довършване на изречението (освен оригиналното, т.е. „американците“) – румънците, исландците, японците, гибралтарците, швейцарците, датчаните, ирландците, казахстанците, финландците и пр. Областите, в които тепърва („ни“) предстои стигане, също са всевъзможни – съдебна реформа, пътна инфраструктура, финансова стабилност, БВП, социална политика, животновъдство и пр., и пр.

Факт е, че имах едно предаване с такова заглавие – то се казваше „Как ще ги стигнем... с Тодор Колев“. Многоточието точно това значи – че никога няма да ги стигнем.[*]

25 години след началото на предаването и 30 след началото на прехода ми се струва, че „Как ще ги стигнем?“ вече отдавна не е въпрос, а състояние. „Състояние на стигане“, което ще разгледам в следващите редове, възползвайки се не само от критическата дистанция, позволена ми от възрастта, но и от едно далеч по-интересно за мен питане: как всъщност ги стигнахме?

Да строим капитализма с комични средства!

Често предаването започва със скеч. В началото на епизод от 27 март 1995 г. Тодор Колев излиза на сцената с пакет, увит в хартия, в едната ръка и лейка в другата, и

[*] Източник неизвестен.

казва: „Аз реших моя проблем. [...] Тъй като нямам нищо, нито очаквам нещо, реших своя проблем. Обадих се на Милчо Левиев, когото бях поканил в своето шоу, тръгвайки от Америка, да ми донесе това, което нямам. И ето, уважаеми дами и господа, проблемът е решен изцяло [отваря пакета]: аз вече имам своето американско парче земя!“ [в пакета има малко квадратно парче чим, овации от публиката] След което цитира с ирония известната строфа: „Земя като една човешка длан, // но по-голяма ти не си ми нужна“ на Георги Джагаров, и продължава: „И понеже по всяка вероятност след промените в закона ще бъде казано, че който не обработва земята, тя значи не е негова, аз веднага започвам да я обработвам,“ при което вади малко гребло-играчка и поливайки с лейката, разресва парчето чим.

Скечът касае промени в Закона за собствеността и ползването на земеделските земи (ЗСПЗЗ), приет от Великото народно събрание през 1991 г. редом с новата Конституция като един от първите нормативни актове на новата държавност. Законът предвижда „възстановяване“ собствеността на физическите и юридически лица и се стреми да осъществи преход към пазарни принципи в организацията на земеделието. Това, според драматичните промени, направени само година по-късно от правителството на Филип Димитров, се оказва, че означава ликвидиране на т.нар. трудово-кооперативни земеделски стопанства и земеделски кооперации (КЗС, ТКЗС, МТС, АПК и други) и бележитото „връщане на земята в реални граници“.*

* Става дума най-вече за чл. 10 от ЗСПЗЗ. Вж. повече в Трендафилов, К. (2013) *Българското земеделие в годините на прехода, 1989-2001. Изследвания по история на социализма в България. Преходът – II.* Съст. Канева Л.,

Основното е, че в духа на действия капитализъм новото законодателство не изисква от собствениците на земята тя да бъде поддържана по какъвто и да е било начин. През 1995 г. кабинетът на Жан Виденов предлага Закон за изменение и допълнение на ЗСПЗЗ, който през март е в обсъждане и който предвижда редица текстове с опити за създаване на предимства за колективното стопанисване на земите, редом с други промени. 51 депутати от 37-мото Народно събрание сезират Конституционния съд, и той обявява повечето промени за противоконституционни.* Изглежда, че именно в контекста на тези развития Тодор Колев изразява опасението, че предрешените „стари комунисти“ може да въведат изискване земята да се притежава само ако тя се обработва, като претекст за ново изземване на собственост от държавата.

Но от днешна гледна точка това опасение е в по-слабото си тълкуване наивно, а в по-задълбоченото – показателно. Нито тогава, нито до ден днешен в българското законодателство е въведена подобна регулация върху собствеността на земята. Нещо повече. Изглежда, че още от 1991 г. насам България е стигнала и се придържа към своя еталон за стигане, тъй като действащото в САЩ законодателство не изисква собствениците на поземлени имоти да поддържат, обработват или извличат печалба или полза от имота си под заплаха от одържавяване. Такъв впрочем е и общият принцип, що се касае до поземлена собственост в прецедентното право.

Но опасението на предаването изглежда достатъчно сериозно. Не по-малко сериозно от това да не можеш да за-

Мизов М., Кандиларов Ев., Център за исторически и политологически изследвания, София, 2013

* Решение №8 от 19 юни 1995 г. по к.д. № 12/95 г.

щитиш собствеността си, за каквото предупреждава друг скеч от 24 ноември 1997 г.: „...във връзка с така наречената „САМОзащита“ – не знам дали сте чували, че има такова нещо... „САМОзащита“ – да се защитаваш сам,“ започва драматично Тодор Колев, зачитайки изрезка от вестник. „„Ако стреляш срещу крадеца на колата си или срещу този, който граби от нивата ти, влизаш в затвора.“ Не той. Вие. [...] „...жилището може да се брани и с убийство. Това не е престъпно и ако нападението не може да бъде отблъснато по друг начин“,“ продължава водещият, докато чете друга изрезка „„Не може да бъде отблъснато по друг начин“, демек, с кандърма.“ Следват три комични симулации, в които, съответно, трабанта, вилата и домът със семейството на Тодор Колев биват нападнати с цел кражба от трима маскирани, той се опитва да ги разубеди чрез „кандърма“, но не успява, и в хода на всяка симулация се колебае ту да извади, ту да прибере пистолета си, докато накрая бива ограбен. Развръзката идва, когато най-накрая законно успява да застреля похитителите на дома си.

Скечът реферира към Решение №19 на Конституционния съд, което по искане на 52 депутати от 38-мото Народно събрание определя за противоконституционен §1 от Закона за изменение и допълнение на Наказателния кодекс,* регламентиращ по-широки предели на неизбежната самоотбрана. Измененията в проектозакона посочват шест хипотези при ситуации на атака на собственост – двама или повече нападатели, те да са въоръжени, да се касае до всякакъв вид недвижима собственост или превозно средство, да е извършено нощем и да не може да бъде отблъснато по друг начин (друг, т.е. различен от този,

* ДВ, бр.62 от 1997 г.

нарушаващ телесната неприкосновеност на нападателя). Накратко, решението на съда оставя възможностите за самоотбрана ограничени само до случаи, при които става дума за нападение на дома и за невъзможност за отбрана по друг начин.

Изглежда, че Тодор Колев и предаването не са били доволни от неприемането на това разширяване на свободата за охрана на собственост.

Съединените щати са прословути със своето законодателство, касаещо притежанието и употребата на оръжие, особено от гледна точка на защитата на частна собственост. Последното и до днес предизвиква ожесточени спорове там за етическите граници на притежанието и употребата на оръжие. Знаково дело обаче създава важен прецедент. Решение на Върховния съд от 26 юни 2008 г. смекчава най-стриктните регулации върху личното оръжие в Щатите (в щата Вашингтон, окръг Колумбия) при случая на Дик Антъни Хелър.[*] Според решението на мнозинството е конституционно право на гражданите да държат заредено оръжие в дома си с цел самоотбрана. „Втората поправка защитава индивидуалното право да се притежава огнестрелно оръжие без връзка със служба в милиция, и за използване на това оръжие за традиционно законни цели, каквато е самоотбраната в рамките на дома. [...] И каквото и друго да оставя за бъдеща оценка, тя със сигурност издига над всички други интереси правото на подчиняващите се на закона и отговорни граждани да използват оръжия в защита на тяхното огнище и дом.“[**]

[*] Greenhouse, L. (2008). *Justice Rule for Individual Gun Rights.* nytimes.com, https://nyti.ms/2LkVmf9 (извлечено на 26.06.2019)

[**] *Hunger in America 2014. National report*, Westat and the Urban Institute for Feeding America, p.2

Кой да подозира, че през май 2019 г. ще ги стигнем „от упор“: „При всички случаи, в които има незаконно проникване в жилище, действията на собственика му срещу един или повече нападатели да се считат за неизбежна самоотбрана.“ Добавка бележка под линия в края: *Парламентът прие промени в Наказателния кодекс, свързани с неизбежната отбрана* (2019, 8 май). Dariknews.bg. Извлечено от http://bit.ly/2kwLGDH (12.09.2019)

Няма като едно време хляб и сиренце! Ще ядете портокали!

Стигналостта шокира дори повече в един друг устойчив дискурс на предаването, свързан с бедността и по-точно – с глада.

През 2012 г. по неведомите пътища на социалните мрежи (*Facebook*) откъс от епизод на „Как ще ги стигнем?“ от декември 1996 г., качен в *YouTube*, се разпространи изключително бързо, свързвайки се по свой начин с актуалностите в публичното пространство към момента. Откъсът представя запис от празненството по случай 45-ия рожден ден на Вежди Рашидов от същата година на оскъдица. Виждат се редица представители на политическите, културни и престъпни елити, тънещи в изобилие от качествена храна, танци, музика и алкохол. Чуват се имената на хора и групировки, които години по-късно бяха недвусмислено обявени за престъпни. Монтажът прекъсва празненството с откъси от новинарските емисии по БНТ, съобщаващи за поскъпванията на горивата и храните вследствие на тежката инфлация.

В началото на друг епизод Тодор Колев отново изпълнява скечове върху актуалните новини от пресата, този път в ролята на Манго.* „...някои неща се обърквaт, някои стават ясни – за някои. За нас обаче нещата, след необходимия анализ, стават ясни. Например най-накрая ми се изясни, и на наш'те хора също, защо още навремето френската кралица казала на хората – техните тогава, – като няма хляб, да ядат пасти." След което се насочва към една изрезка от вестник. „Става въпрос, че четири хиляди лева струват пиперките, зелените, на пазара. Друга цена, която се оповестява на пазара, са пъпешите (макар че те – от Македония, тука близо) – 8 000 лв! Доматиту отива на 1 600 вече цената, а краставиците над 1 000! [...] 'Начи човек вече въобще не знае какво да яде! Обаче тука става френската работа! Защото пише кое е най-евтино. 800 лв. – най-евтино – за портокали. „Сега, знаете българите как сме свикнали да правим някои работи. Казваме „Да дойде лятото само, хляб и сиренце да ядем само, пак ще се оправим. Няма да ядете вече, като едно време, хляб и сирене – ще ядете портокали!"

В друго предаване, посветено изцяло на четиридесетата годишнина на Държавния сатиричен театър „Алеко Константинов" и включващо цялата му театрална трупа, сред гвоздеите на програмата е кратък епизод от пиесата „Кукер кабаре" в изпълнение на Георги Калоянчев, в което той казва: „Разбрах, че има честване на Сатиричния театър. Мислех да взема хляб и сол, ама не ми стигнаха пари-

* Нещо като Вечният циганин. В предаването има множество расистки епизоди, на които най-чест изразител е образът на Манго. Той е живял в най-различни епохи, наблюдавайки хода на събитията през погледа на народната мъдрост и масовата простота едновременно, но изразена през екзотичната позиция на най-презираните.

те, та взех само хляб. Хубав хляб, топъл хляб – душичка. „Помня баща ми обичаше да казва „Никой не е по-голям от хляба!“ Сега разбрах, че не е бил прав. Едни вземат целия хляб, а на другите оставят само трохите. К‘во да правим, така е устроен животът... [...] Има едни – целият си хляб раздават на другите, други, които с мъка изкарват хляба си, а има някои, които се чудят какво да го правят. [...] Някой може да е избрал между театъра и хляба театъра, и сега да е гладен... Иска ли някой хляб? Май всички искаме хляб, а? Вели, [обръщайки се към Вели Чаушев] искаш ли хляб? [...] Как „после“ бе, докат‘ свърши представлението, може да поскъпне бе!“

17 години след предаването с Георги Калоянчев и хляба обаче един от седем американци се борят с глада и им се налага да използват услугите на хранителни банки.[*] А към 2014 г. единият процент от американското общество с най-високи доходи изкарва годишно средно 81 пъти повече от онези 50% с най-ниски доходи (докато през 1981 г. разликата е била 27 пъти).[**]

Състояние на стигане

Към днешна дата възможностите за притежаване на поземлена собственост в България са драстично по-ограниче-

[*] Supreme Court of the United States, Syllabus. District of Columbia et. al. v. Heller. Certiorari to the United States Court of Appeals for the District of Columbia circui. No. 07–290. Argued March 18, 2008—Decided June 26, 2008

[**] Атанасов И (2017). Цената на земеделската земя се е увеличила 2.7 пъти от 2010 насам, baricada.org, https://bit.ly/2FAswUx (извлечено на 26.06.2019)

ни,[*] заради същите пазарни принципи, които преди 30 години са били търсени, а сега концентрират земята в ръцете на малцина. Просто големият въпрос на поземлената реформа вече не е национален, ако изобщо присъства публично. Както и ножицата между най-бедните и най-богатите е по-разтворена от всякога („по-бедната половин България в момента получава една четвърт от националния доход, а по-богатата половинка – три четвърти“[**]). Просто пищните трапези на елита се пренесоха от жълтите павета (където е онзи „пир по време на чума“ от 1996 г.) зад високите дувари из тузарските периферни квартали.

По всичко личи, че „истинският“ капитализъм на всеобщото благоденствие, който е трябвало да стигнем, е стигнат – парадоксално – наобратно, дори и по собствените критерии на ярки образци на желанието за стигане, какъвто е Тодор Колев. От това противоречие между реалността на стигналостта и съзнанието за нестигналост се изгражда състоянието, което наричам „състояние на стигане“ (не „на настигане“, защото това би предполагало някакъв сравнително ясен момент на настигането). Призивите към „по-морален“ капитализъм (например „Само този предприемач да беше по-свестен/европейски/морален, щеше да употреби по-справедливо/рационално публичната собственост, която е приватизирал“) са еди-

[*] Gold, Howard R. (2017) New data: Inequality runs even deeper than previously though, chicagobooth.edu, https://bit.ly/2NbHwON (извлечено на 26.06.2019)

[**] Събев Д. (2017) *Първи по неравенство*. bodil.bg, https://bit.ly/2WZfTrX (извлечено на 26.06.2019).

Виж още Събев Д. (2017) *Дори богатият не живее добре в бедна страна*. bodil.bg, https://bit.ly/2Lp3GKS (извлечено на 26.06.2019).

Виж още Драганов Н. (2017) *Бедните в България – все по-бедни, богатите – по-богати, държавата – нехае*, baricada.org, https://bit.ly/2KEqdEd (извлечено на 26.06.2019).

ният механизъм за справяне на статуквото с противоречието, служещ за апология на провалите в публичното пространство и поддържане на въпросното състояние. На афективно ниво обаче моралното назидание не е достатъчно – редом с идеологическата „тояга“ е необходим и идеологически „морков“.

Ще се върна на заглавието „Как ще ги стигнем?“ „Те“ са „там“, а „ние“ трябва да ги стигнем. Да ги стигнем, т.е. да посегнем или да дотичаме до фиксирана, неподвижна точка, а не да ги „настигнем“, както например двама бегачи се настигат, нито пък да ги „достигнем“, както би се казало за нещо, което се подразбира като почти невъзможно за достигане (и което вероятно подлежи на някаква йерархия, защото „достигането“ е по-обичайно разбираемо във вертикала, отколкото в хоризонтала, както е „стигането“). С други думи, посланието предполага, че нещото за стигане стои „някъде там“, без самото то да ни спира да го стигнем, но нещо друго – вероятно вътре в самите „нас“ – ни спира да се озовем при него.

Преходът, който иначе би трябвало да бъде между две ясно отграничими социално-икономически системи, се превежда като преход между култури – тази на българите и тази на американците. И тези, които трябва да стигнат, и тези, при които трябва да се стигне, си имат ясни културни кодове – географски, музикални, поведенчески и пр. Стигането на стандарта на живот се превежда като състезание по стигане на начина на живот. И в този план „Как ще ги стигнем?“ е богато на примери.

В по-горе споменатото предаване от 27 март (Международен ден на театъра) пред гостите Ана Пейчева, Велко Кънев и Александър Морфов Тодор Колев коментира преправения надпис на пода от „Как ще ги стигнем?“ на „Как ще

ни стигнат?“. Задава се въпросът има ли в какво да ни настигат, в отговор на който гостите са единодушни, че по отношение на театъра или културата изобщо „Как ще ни стигнат?“ е валидно питане. Тук въпросът за стигането, когато се сложи в перспективата на една конкуренция между не съвсем неравнопоставени конкуренти, става особено жив. Тези, които трябва да стигнат, са фактически насърчени да участват в стигането, понеже все пак имат някакъв поне минимален (културен) капитал.

Изобщо, често предаването влиза в ролята на целенасочен култиватор на правилната култура, която ще позволи въпросното стигане. Това е особено видно от откровение на Тодор Колев години по-късно:

> *Горките хора. Горкичката ни българска публика. Тъкмо бяхме аха-аха ги понаучили. Аха-аха, бяхме ги култивирали. Бяха се научили да гледат кино, театър, туй-онуй... Дори мога да кажа концерти да слушат, дори мога да кажа картини да гледат... Всичко се сгромоляса! И в момента е такава шеметна простотия, че е страшно!*[*]

Културацията в рамките на „Как ще ги стигнем?“ става чрез едно любопитно взаимодействие между „високата“ и популярната култура.[**] Например, от едната страна са музикантите от брас бенда, съпровождащ плътно сценария на всяко предаване („Динамит брас бенд“ и „Георги Борисов брас бенд“), и честите препратки към джаз сцената; повече от редовното гостуване на големи театрални, музикални, кино- и други артисти; и не на последно място, афинитетът,

[*] из епизод от предаването *Умно село* на БНТ, продукция на *VIP Media* от 2003 г.

[**] Виж Георгиева, В. (2017) *Властелините на вкуса*, dversia.net, https://bit.ly/2J84yRx, (извлечено на 26.06.2019)

прекият опит и дори вкуса за облекло (костюми, смокинги, фракове) на самия водещ. От друга страна е присъствието на популярната култура, в смисъл на тази на широките маси за времето си – „чалга“ изпълнители от целия спектър от кючек, през Глория до Тончо Токмакчиев в изпълнение на *Sweet Chalga in Time* (по *Sweet Child of Mine* на *Deep Purple*); скечовете с цигани; шегите с различни места от провинцията; заигравките със собствения произход на Колев (Шумен) и пр.

„Как ще ги стигнем?“ успешно представя и високата, и масовата културата – през масовия екран, но по „висок“ начин. Проявите на втората, които все пак са по-редки от тези на първата, погледнати от дистанцията на времето и в целостта на предаването, изглеждат по-скоро като отклонения от нормата или епизодични отстъпки, правени от доминиращия вкус, за да култивира доминирания такъв.

Получава се така, че „българинът“ е беден, гладен и отчужден от притежанията си, но за сметка на това притежава отлични културни образци, в които именно е надеждата му за „стигане“. Тези образци ежеседмично дефилират на сцената на „Как ще ги стигнем?“. В предаването се разиграва едно дълго надиграване между тези, които се питат „Как ще ги стигнем?“ (българите) и тези, при които първите евентуално трябва да стигнат (американците), а ключът за това се оказва културен – онова нещо „вътре в нас“, което ни пречи „да ги стигнем“. Драматургията на това имплицирано противопоставяне (или дори здравословна конкуренция?) е фактически изцяло измислена и разиграна от виден/ни представител/и на първите. Тези, при които трябва да се стигне, присъстват само символно – през джаза, през бенда, през почти постоянно видимия американски флаг, през самия формат на предаването (*talk show*) и пр.

Но докато стигането на стандарта на живот може да бъде измерено по някакви универсални критерии, стигането на начина на живот е невъзможно да бъде измерено именно заради неизбежната партикуларност на културите (поне така, както „Как ще ги стигнем?“ боравим с тях). Да ги стигнем икономически е изоставена задача с непрочетено докрай условие, а да ги стигнем културно – невъзможна задача с препрочитано до припадък условие.

Неусетно мъничкият капитал, който отначало ни е позволявал да влезем в състезанието по стигане, става единствената утеха от непрестанната тревожност, ключов симптом на „състоянието на стигане“:

Викам, Стефче, слушай! Много е мръсно! Виждаш – бездомни кучета, мръсотия... Толкова години нищо не се променя. Стефче, викам, дай да избягаме, дай да се махнем, дай да отидем някъде!
Не иска. Тука ѝ се живеело, при мръсното. К'во да я правя?! Обичам я!
Аз мога и сам... Мога! Мога, но...
Мога да отида, ако ме приемат за индианец. Защото тогава всичко ти е решено. Те живеят в резервати, получават държавна пенсия, защото са им взели земята, и през свободното си време пият бира и ходят на лов. Аз на лов може да не отида, но поне ще се успокоя малко и ще си пийвам биричка. Дотука са ме докарали![*]

Тази сцена, разиграна от Тодор Колев в предаването „Умно село“, отлично представя мъртвата хватка, в която кул-

[*] из епизод от предаването *Умно село* на БНТ, продукция на *VIP Media* от 2003 г.

турното превеждане на прехода вкарва българското общество. Стефчето, изглежда, е метафора за България, която лирическият герои обича твърде много, за да изостави, въпреки афинитета ѝ към „мръсното“ – афект, който е имплицитно видим в целия развой на „Как ще ги стигнем?“ за неговите четири години. Дотам е стигнало това положение, че той е готов да си представи как се самоколонизира в резерват, само и само най-накрая да се успокои от непреодолимата си ситуация.

И до днес продължаваме да наблюдаваме цялото това наследство на „Как ще ги стигнем?“ в същите форми, но с далеч по-радикално съдържание. Неравенството се засилва сигурно, макар и бавно, просто отсъстват ярки заглавия като „Пир по време на чума“. А мъничкият ни културен капитал във високата култура (на театъра например) се е трансформирал в нещо изцяло национално и се е разпрострял далеч отвъд телевизията.

„Шоуто на Слави“, което, както посочих по-горе, официално е било в съревнование с шоуто на Тодор Колев още през 2001 г., препредава дискурсите на „Как ще ги стигнем?“ в същия формат на *talk show* без никакъв остатък. Става дума и за политическия коментар (често дори със същите техники, както четенето на изрезки от вестници), и за каненето на големи имена на политическия и културен живот, и за смесването на „висока“ и популярна култура (отново най-много чрез музика). Основната разлика е, че по национализъм „Как ще ги стигнем?“ изглежда като невинна закачка в сравнение с предаването на Слави Трифонов. Ако публиката на Тодор Колев е пяла по време на изпълненията му на живо „Фалшив герой“ или дори „Сто кила ракия“, то със Слави Трифонов и „Ку Ку Бенд“ тя вече пее „Хубава си, моя горо“, „Йовано, Йованке“ и дори националния химн.

В крайна сметка културното различие не може да свърши другаде, освен в националистическото, където се включват и клишетата за малкия, но горд народ, за материално бедните, но духовно богати хора, за декласираната в международното състезание общност, която обаче има уникални собствени традиции и т.н.

С което вече можем да погледнем в днешни дни, когато нацията и етническата принадлежност са останали единствена идентичност, способна да мобилизира по-широки групи хора към някакво политическо действие, с всички импликации на тази реалност – от либералния алармизъм за настъпващия национал-популизъм до фактически присъстващите в управлението крайни националисти и нарастващите фашистки сентименти.

Прегледът на „Как ще ги стигнем?“ се оказва преглед не просто на едно предаване, а на зачатъците на видоизменянето на прехода от „преходен“ в собствен период. Преглед на трансформацията на един въпрос от такъв, притежаващ все пак някакъв хоризонт, в състояние, застинало отвъд времето със специалната помощ на културно-консервационни механизми, пречещи да се видят фактически задълбочаващите се симптоми, тласнали хората към промяна преди 30 години.

Карл Маркс в България

БОЖИН ТРАЙКОВ

В статията разглеждам промените, които се случват в България след 1989 г. във връзка с първоначалното натрупване на капитал като предпоставка за възникването на нов тип капиталистически, социални, икономически и културни отношения. Тези промени са свързани с етапа на неолиберализация, характерен за държавите от Източна и Югоизточна Европа. Аргументът ми тук изхожда от новия прочит на концепцията на Карл Маркс за „първоначалното натрупване". Според него процесът на натрупването на капитала, който Дейвид Харви нарича „натрупване чрез отнемане", може да се разглежда не само исторически, но също и логически, тоест като необходим механизъм за възпроизвеждане на капиталистическите социални и икономически отношения.

В първи том на *Капиталът* Карл Маркс се заема да разкрие защо човешките производствени отношения като вид социални отношения приемат формата на капиталови отношения. И защо човешкият труд приема формата на стока. Маркс пише: „[Капиталът] се образува само там, където притежателят на средствата за производство и на средствата за живот намира на пазара свободния работник като продавач на своята работна сила, и това историческо условие обхваща цял период от световната история." (Маркс, 1948, с. 140). И още:

...това, което характеризира капиталистическата епоха, е, че работната сила придобива за самия работник формата на стока, която му принадлежи, и следователно неговият труд придобива формата на наемен труд. От друга страна, едва от този момент стоковата форма става всеобща форма на продуктите на труда. (пак там)

Но какво на практика означава тази „свобода на работника“ и как се стига до нея? В последната част на книгата Маркс подробно изобличава разказа за генезиса на капитализма, предлаган от класиците на политическата икономика като Адам Смит и Дейвид Рикардо, противопоставяйки го на историческите факти. Тази част според мен е свързана с две от основните противоречия, които Маркс открива в капиталистическата система и които убягват на споменатите класици. И двете имат отношение към Марксовата саркастична забележка, че капитализъм е възможен само там, където работникът има „свобода“. Първото е противоречието между различните форми на труд. Трудът на самостойния производител е противоположен на експлоатирания труд, уж свободно продаван от работника (Маркс, 1948, с. 622). Второто противоречие, открито от Маркс, е онова между социално-икономическата реалност и представата за политическо управление, разбрано като политическо равноправие за всеки. Или ако го отнесем към настоящето, противоречието между капитализъм и демокрация.

Първоначалното натрупване като необходимост за капитализма

Разказът на класиците на политическата икономика за първоначално натрупване прикрива тези две основни противоречия, криещи се в логиката на икономическата и политическа форма на капитализма. Положеният труд на производителя е форма на експлоатация в името на печалбата на друг, като това може да се осъществи в условията на политическо безправие, но формална равнопоставеност на икономическите субекти. Можем да свържем това с класовия проблем, защото, ако безправието на едни (работническата класа) води до благоденствие на други (тези, които са заграбили блага и ги притежават, т.е. буржоазия, индустриалци, финансов елит), то това е в основата на класовия антагонизъм между производители и притежатели. Експлоатацията е в основата на капитализма като социално-икономическа система, а нейното прикриване става възможно заради представата за пазарна размяна като равнопоставеност между купувач и продавач. Продажбата на масовия продукт на пазара, където привидно всички са равни и участват в равнопоставена размяна, не разкрива историята на неговото производство. А Маркс показва как историята на масовото производство е свързана с насилие и експлоатация.

Процесът на първоначално натрупване има двояка същност – заграбване и лишаване от средствата за препитание, от една страна, и трансформиране на тези средства в капитал, от друга. След като заграбените средства за препитание стават недостъпни, се формира нов вид труд – от такъв за произвеждане на блага за собствена употреба,

към такъв за благата на тези, които са заграбили средствата за препитание. Заражда се платеният труд – след като работникът действително става „свободен“ от средствата за производство. Можем да видим как първоначалното натрупване играе ключова роля във формирането на капиталистически социални, икономически, политически, а оттам и културни отношения. Тези отношения превръщат самостойния производител в наемен работник. Маркс многократно показва, че това е насилствен процес, в който от стихийно насилие се преминава към насилствена държавна политика, боравеща с оръжието на закона.

Според Маркс първоначалното натрупване на капитал и масовото насилие, което го съпровожда, приема различни форми на различни места и се характеризира с различни фази на развитие (Маркс, 1948, с. 585). Изхождайки от тази позиция, много теоретици като Роза Люксембург, Луи Алтюсер, Етиен Балибар, Дейвид Харви, Саския Сасен и други разглеждат първоначалното натрупване не само като исторически процес, случил се веднъж, а като продължаващ механизъм, който се проявява периодично, следвайки глобалните развития и нови фази на капитализма. Ето защо, този механизъм се проявява и при трансформацията на социалистическата държава и общество към капиталистически модел и социални отношения, в контекста на неолиберализма като хегемонна форма на капитализъм. Върху това ще се спра подробно по-нататък в текста. Масимо Де Анджелис разглежда първоначалното натрупване като „насилствено отделяне на хора от техния социален начин за препитание, което може да вземе различни форми“ и „предвид конфликтната природа на капиталистическите отношения, приема постоянен характер“ (De Angelis, 2001, с. 2). А Вернер Бонефелд го смята за фундамента на капиталистическите

социални отношения и условие за съществуването на капитала, поради което и за непрестанно възпроизвеждащ се процес, било то чрез поредното насилствено отделяне от начините за препитание или чрез възпроизвеждане на платежните отношения в установени капиталистически системи. Първото цели да осигури нови работници за нуждите на капитала, а второто – да ги „опитоми“ като експлоатиран човешки ресурс (Bonefeld, 2001, с. 1).

Първоначалното натрупване в България

Съвременните либерални апологети на капитализма също не са слепи за рязкото увеличаване на насилието и престъпността в страната веднага след промените. Само че тяхното обяснение за насилието е морално, а не системно, т.е. идващо от предполагаемите морални дефицити на новите пазарни агенти („мутри“, „силови групировки“), които пък се обясняват най-често с принадлежността на последните към бившата партийна номенклатура и Държавна сигурност. И днес, 30 години по-късно, комунизмът продължава да бъде обвиняван за „несъвършенствата“ на пазарната икономика. За либералите капитализмът е *a priori* перфектен, затова винаги търсят „външни“ причини за необходими за капитализма ефекти като неравенства, корупция и насилие – заговори (от Русия, от комунистите), културни дефицити, манталитет. В името на системния анализ ще се наложи да разобличим приказката за лошата номенклатура, която построи лош капитализъм в България.

За да създадем една цялостна картина на последните три десетилетия, е необходимо да анализираме трансформацията в България към капитализъм – т.нар. „преход“ –

като форма на първоначално натрупване, но не в умишлено наивния смисъл, който придава на този процес класическата политикономия, а в светлината на Марксовия исторически анализ.

> *„Славната революция“ довела на власт, заедно с Вилхем III Орански, земевладелските и капиталистически грабители-печалбари. Те осветили новата ера, като извършвали в колосален мащаб разграбването на държавните имения, което дотогава ставало само в скромни размери. Тези земи били подарявани, продавани на безценица, а дори били и анексирани към частни имоти чрез пряка узурпация. Всичко това ставало без ни най-малко спазване на законната етикеция. Присвоените по такъв мошенически начин държавни имоти... образуват основата на днешните лордовски владения на английската олигархия. (Маркс, 1948, с.590-91)*

Този цитат на Маркс, описващ процеса на първоначалното натрупване на капитал в Англия, звучи странно познато. Ако заменим думата „революция“ с „преход“, в общи линии виждаме много от елементите на процеса на раздържавяване и приватизация, който протече през 1990-те години у нас. Маркс проследява хронологически период от около три века – от края на XV до XIX в., – в които заграбването на държавни и общински земи преминава от индивидуални актове на насилие към узаконяване. Едва към XVIII в. грабежите са легитимирани със силата на закона (Маркс, 1948, с. 591). В България този процес на узаконяване на заграбеното протече много по-бързо.

За да се създадат капиталисти, е необходимо да се разрушат некапиталистическите социални отношения. Например

една от характеристиките на социалните отношения по време на социалистическата държава е сравнително ниското комерсиализиране на социалния живот. В НРБ съществуват множество държавни паркове и публични пространства, при които се осъществяват контакти извън логиката на потреблението. Първоначалното натрупване на капитал, чрез корумпирана приватизация на публичното пространство, променя насилствено социалните отношения.

Етапи на първоначалното натрупване

Как можем да очертаем основните етапи, характеристики и следствия на първоначално натрупване на капитал в България? Един от ключовите исторически моменти на този процес е унищожаването на държавните кооперативи. Законът за връщането на земята в „реални граници", базиран на фантазията за възвръщане на миналото преди 1944 г., доведе до масово лишаване от препитание на хиляди български граждани, огромна част от тях от ромски произход (мнозинството от тях работи в ТКЗС до реформите на правителството на Филип Димитров през 1991-1992 г.). Унищожаването на ТКЗС има катастрофални последици и за българското животновъдство (Бакалов, 2018).*

Следващият етап е свързан с процеса на разрушаване на държавните стопански обединения (ДСО) и приватизирането им, което става по криминален начин. На практика ДСО функционират като вертикално интегрирани държавни корпорации, а от средата на 1980-те годи-

* За някои основни последствия от унищожаването на българските държавни кооперативи виж Добрев, 2018.

ниим се предоставя и право на външнотърговска дейност (Чалъков, 2008, с. 174).* В ДСО са съсредоточени както висшият индустриален управленски, така и научно-техническият опит и потенциал на българската индустрия, като редица изчислителни научни центрове са създадени за тяхното развитие. ДСО са раздробени на хиляди малки предприятия, което на практика деиндустриализира българската икономика. Последствията са описани от Иван Чалъков по следния начин:

> *...след 1991-1992 корпоративната структура на българската икономика бе радикално променена... на мястото на десетките вертикално интегрирани корпоративни структури се появиха няколко хиляди автономни големи и средни държавни фирми с разкъсани технологични връзки и без ресурси да се защитават от чуждите конкуренти, от местните силови структури и финансовите групировки. (Чалъков, 2008, с. 188)*

След като ДСО спират съществуването си и са раздробени, те стават лесна плячка за заграбване и източване на ресурси. Неудобните управители или са уволнени, или са притиснати от организираната престъпност да работят за тях. Разказите за това как новите собственици се заемат да разграбят придобитите държавни предприятия напомнят на безскрупулността на героя на Оливър Стоун Гордън Геко, известен с думите си „Алчността е добродетел“.**

За разлика от т. нар. Вишеградски държави (Чехия, Сло-

* За списък на основните ДСО и тяхното значение за конкурентоспособността на българската индустрия виж бележка 85 в Чалъков и др., 2008, с. 174.

** Виж филма на Оливър Стоун „Уолстрийт“ от 1987 г.

вакия, Полша, Унгария), а по-късно и от Хърватия, при които плавни икономически реформи се съчетават със социална политика, помагаща на губещите в процесите на трансформация на публичната собственост в частна, у нас бързата приватизация протича при пълна липса на държавна социална закрила (Bohle & Greskovits, 2012, с. 22). Но този процес има както вътрешни, така и външни фактори, както пише Хилари Епъл: колкото по на Изток, толкова по-тежки условия за крайно неолиберално преструктуриране налагат МВФ и Световната банка (Appel, 2004).

Третият етап бих определил като заграбване на национални ресурси в полза на световния финансов и индустриален капитал. Оставена без собствена индустрия и загубила интеграцията между отделните стопански сектори, България се преобразува в територия, предназначена за изсмукване на природни, човешки и енергийни ресурси. Концесиите са такъв инструмент за лишаване на гражданите от публични ресурси и превръщането им в частни. Болезнен пример е концесията на Софийска вода на транснационалната корпорация *Веолия*, която в момента печели ежегодно десетки милиони левове от доставката на вода в българската столица, без да предоставя по-високо качество на ВиК услугите за населението (Григорова & Медаров, 2015). Още по-скандално е отдаването на концесии на находищата на руди на благородни и цветни метали, от което, дори при рекордни цени на металите на световните борси, в държавния бюджет влизат оскъдни отчисления от компаниите, при това без да имаме предвид свързаните заплахи за околната среда и здравето. Най-фрапиращи в това отношение са концесиите на *Дънди Прешъс Металс* и *Асарел Медет* (Събев & Йорданов, 2014).

И накрая, ако погледнем в Закона за енергетиката на Република България, откриваме противоречието между

икономическа реалност и политическа форма. Върховният закон гарантира правото на живота и здравето на гражданите, но също и собствеността. Когато обаче правото на ресурс стане привилегия, т.е. потребителите приемат формата на клиенти, то мнозина са лишени и изключени. Тук виждаме в изострена форма противоречието капитализъм-демокрация. От една страна законът съобразно нормите на парламентарната демокрация гарантира правото на живот и здраве, но именно животът и здравето на гражданите са застрашени при неплатежоспособност към частната компания, предлагаща енергия за бита, която оказва се има по-големи права върху собствеността си от правата на живот и здраве на гражданите.

Организираната престъпност като основен играч

Към средата на 1990-те, възползвайки се от възможността за мащабна контрабанда в условията на Югоембаргото, наложено от ООН за периода 1992-95 г., българската организирана престъпност набира сили и впоследствие успява да овладее ключови позиции в законодателната и съдебната власт.[*] Първоначалният грабеж, започнал чрез рекет и други форми на насилие към малкия и среден бизнес, се съчетава с трафик на хора, наркотици, гориво и оръжие, подсилен от благоприятните условия в разпадаща се Югославия. Това поставя значителни парични ресурси в ръцете на босовете на организираната престъпност, така че те

[*] За организираната престъпност в България и Югоизточна Европа виж *Партньори в престъпността*, 2004.

могат да вземат основно участие в мащабния процес на раздържавяване след 1997 г.

Може да се каже, че прословутата среща на тогавашния вътрешен министър Богомил Бонев с босове на организираната престъпност е една от първите крачки на институционализирането на организираната престъпност в България. Първата узаконена корпоративна империя със сенчест произход е *Мултигруп*, просъществувала до към 2003 г. Днес най-могъщата подобна империя, базирана в град Варна, е *ТИМ*.* Групировката се възползва от сътрудничеството на всички български премиери след края на 1990-те, включително и на сегашния, Бойко Борисов (Трайков, 2016).

Организираната престъпност успя да се легитимира, заради институционални политики на държавата. Според Харви (2005) държавата, с нейните репресивни и правни механизми, прави възможен процеса на натрупване. Трудно е да си представим възхода на *ТИМ* без благословията на държавата. Ако проследим хронологията на организираната престъпност в България, ще видим, че т.нар. бандитски години през 1990-те на първоначално натрупване на капитал са свързани с раздържавяване на репресивния апарат, но също и със спирането на държавно финансиране на военни и спортни институции. Голяма част от служещи и спортисти, след като стават безработни, се заемат с насилствени дейности като рекет, склоняване към проституция и наркотици.

Но тезите на политолога Венелин Ганев за „хищническото“ разграбване на държавата от бивши политически елити и тезите на Чалъков и сие за противоречията меж-

* Неформалното название на варненския икономически холдинг около групите на дружествата *Холдинг Варна* АД и *Химимпорт* АД.

ду политическа и икономическа номенклатури, и как това повлиява процеса на трансформация от социализъм към капитализъм, не дават пълна представа за българския контекст. В основата на трансформацията е процес на преструктуриране на държавата по неолиберален модел, а този процес, макар извършен от вътрешни политически играчи, до голяма степен протича на глобално ниво и с особена сила на Балканите, в което основна роля играят Международният валутен фонд (МВФ) и Световната банка.

Как да се обясни фактът, че в България именно организираната престъпност (и в случая със Североизточния регион – групировката *ТИМ*) зае основна роля в насилственото натрупване? Първоначалното натрупване на капитал е част от трансформацията на държавата по неолиберален модел. Нийл Бренер, Джейми Пек и Ник Тиодор разглеждат неолиберализацията като синдром, т.е. вместо цялостно явление, тя е серия от процеси и дейности. Според тях трябва да се проследи как този синдром се възпроизвежда в различни контексти и как, въпреки разнородните резултати, неолиберализацията се явява процес на регулаторно преструктуриране със своя оперативна логика, целяща остоковяване* на всички аспекти на социалния живот. Държавата дава приоритет на пазарни решения на важни обществени и социални проблеми. В зависимост от регионалния контекст този процес на неолиберализация се сблъсква с институции и структури, наследени от предишни системи. Така че, въпреки движещата логика на определени политики, неолиберализацията приема различни форми. В българския контекст неолиберализационният процес преструктурира държавния социализъм. Можем да разглеждаме първоначалното натруп-

* Превръщане в стока.

ване на капитал в България като измерение на този синдром на неолиберализация. Неолиберализацията е политически процес, облечен като икономически реформи, затова Дейвид Харви го нарича „класова контрареволюция“ (2005).

Глобални институции влизат в ролята на инструменти за налагане на нови неолиберални политики, формирани от Вашингтонския консенсус като лекарство към задлъжнели държави първо в Латинска Америка, а после и в Източна и Югоизточна Европа. Саския Сасен (2010) разглежда вашингтонските финансови институции МВФ и Световната банка като инструменти на неолибералните политики, които дисциплинират чрез дълг. Обедняването и задлъжняването на населението на дадена държава принуждава към определени реформи и паралелно с това улеснява процеса на първоначално натрупване. Сасен вижда директна връзка между политиките на тези институции и криминализацията на обществата в държави длъжници. Криминалните структури на организираната престъпност се явяват представители на новия капиталистически елит. Ето защо възходът на групировки като *ТИМ* е част от един глобален процес, свързан с първоначалното натрупване като механизъм, гарантиращ налагането на капиталистически социални и икономически, а оттам и културни отношения.

Логиката на капитала в българския контекст

Без значение какви са мотивите за деиндустриализация и кои точно са основните локални и чужди играчи, и дали митичните директиви в плана *Ран-Ът* (Чалъков, 2008, с. 190 и нататък) играят ключова роля, безспорно процесът на първоначално натрупване от местните извършители не би

бил възможен без глобален процес на налагане на капиталистически социални отношения там, където по-рано те не съществуват. В България процесът на неолиберализация беше успешен за натрупването на капитал и обществени ресурси в ръцете на малък олигархичен елит. С правителството на Иван Костов започва шокова терапия или т. нар. „програма за структурно регулиране“ като условие за споразумението с МВФ. Това споразумение налага валутен борд, последствията от който продължават да се усещат от мнозинството. Сред тези последствия най-вече е обезценяването на труда – България е страната с най-ниско заплащане в ЕС, а и сред съседите си извън ЕС.

По какъв начин първоначалното натрупване е необходим механизъм за налагане на капиталистически социални отношения? За Маркс (1948) принадената стойност е в основата на печалбата, но това не е морален проблем, свързан с алчност, а механизъм, който позволява на капитализма да съществува. Извличането на принадена стойност е основата, на която стъпва логиката на капитализма. Тази логика предполага, че икономическа система, която разчита на извличане на принадена стойност чрез експлоатация, не би гарантирала политически права на експлоатираните. Противоречието между процеса на производство, т.е. историческото създаване на продукта, и аисторичността, която маркира съществуването му на пазара, е и противоречие между реалните условия на работника, обезправен и експлоатиран (което особено добре се вижда в периферни региони с крайни неолиберални режими) и равните права за всички, които са миражът на либералните демокрации.

Докато Вишеградските държави Словения и Хърватия са интегрирани под някаква форма към глобални системи за производство и търговия близо до развитите капиталисти-

чески икономики, България и Румъния функционират като места за набиране на евтина работна ръка, с концентрация на суетшопове („sweatshops“ или буквално „потилни“), производящи облекло и обувки за Западна Европа (Bohle and Greskovits, 2012, с. 46). Тези суетшопове подлагат на нечовешка експлоатация хиляди обезправени работници, които в тъмните години на раздържавяване и деиндустриализация насилствено са лишени от начина си на препитание и от правата, които социалистическото законодателство им дава – право на почивка, право на пенсия, право на здравеопазване. В резултат, те се трудят без права и при нетърпими условия. Много хора днес не спират да работят и до самата си смърт, заради нищожни пенсии, оставени без право на здраве и достоен живот. Сходни нечовешки условия на труд срещаме и в добивната индустрия, металургията, дори поточното производство – без значение дали „инвеститорите“ боравят с национален или международен капитал.

Политиките на МВФ и Световната банка служат като механизъм за извличане на принадена стойност от България – в състояние на валутен борд заплащането на труда е изключително ниско, което кара работника да търси повече работни часове. А именно удължаването на работния ден е посочено от Маркс като условие за натрупване на това, което той нарича абсолютна принадена стойност. Абсолютна, защото трудът, който работникът извършва, след като е положил необходимия труд за заплатата си, е печалба за капиталиста. Затова държателите на капитала са винаги във война с работника за скъсяване на необходимия труд и удължаване на принадения такъв. По-ниските заплати налагат повече работни часове, за да може работникът да оцелее, а повече работни часове са повече принадена стойност за капиталиста. Може да се каже, че бор-

бата за времето на работника е в основата на класовата борба. Една от най-запомнящите се глави на *Капиталът* – *Работният ден* – е посветена на борбата на работниците за извоюване на права за нормални работни часове. Четейки тази глава, става ясно с цената на колко човешки животи и колко борби е постигнат осемчасовият работен ден. В това отношение българският „*преход*“ представлява безспорен регрес.

Технологиите и труда на работника в България

В *Машини и едра индустрия* от *Капиталът* Маркс изследва компулсивния аспект на капитала – машините трябва да работят непрестанно, за да не се амортизират; същевременно всяко нововъведение води до загуба на печалба, всяко закупуване на машина от друг капиталист води до загуба на преднина в конкуренцията. След като машините работят денонощно в един бизнес, спирането им в конкурентен бизнес означава загуба. От анализа на Маркс става ясно, че технологиите са свързани с борбата на капитала непрестанно да увеличава работното време; така изчезва илюзията, че технологиите ще улеснят нашето съществуване на работници. Например проблемът за автоматизацията, който се разглежда напоследък, поражда въпроса дали тя ще освободи работниците от монотонен труд или ще ги замени с послушни машини.[*] Но отговорът на такива

[*] В икономическите ръкописи от 1857-58 г., познати под името *Грундрисе*, Маркс чертае сценарий, в който обезправените работници могат да бъдат заменени от машини. В този сценарий *капиталът* изцяло е подчинил

въпроси трябва да се търси само при условие, че автоматизацията се разглежда през призмата на класовата борба. Както споменах по-горе, Маркс определя времето, което капиталистът краде от работника, като важен елемент от класовия антагонизъм – между работника-производител и притежателя на средствата за производство. Но и в основата на удължаването на работното време, и при замяната на работниците с машини, стои класовата борба – когато работниците загубят политическата си и организационна сила като класа, те губят и силата си да преговарят, да отстояват права и да отблъскват набезите на капитала да ги подчини изцяло.

Връщайки се към последствията от първоначалното натрупване в България, можем да видим как процесът на деиндустриализация върви заедно с процес на фрагментация на труда, който е взаимосвързан с процес на деквалификация. Докато за нуждите на технологичните индустрии в ДСО се изисква висококвалифициран труд, днес високообразованите работници на практика намират най-бърза реализация в т.нар. „кол центрове". Възходът им е свързан с нуждата на корпорациите от нископлатена работна ръка, затова и България, като страна с най-ниски доходи в ЕС, е идеална дестинация (Христова, 2014). Докато през 1970-те и 1980-те години страната има активно собствено производство и развитие на високи технологии и научно-развойна дейност, то с деиндустриализацията (и орязването на бюджета за наука) настъпи обратен процес. Днес чужди компании наемат високообразовани млади хора,

производствения процес; технологичното приложение на науката служи на капитала, за да направи работника излишен и да го замести от машината. Затова класовата борба се превръща в борба на работниците против машините (Маркс, 1978, с. 183-200).

но от техните умения основно се ползват чуждите езици, а дейността, която извършват, е монотонна, лишена от креативност и личностно развитие, докато условията на труд са експлоататорски и унизителни (Marcus, 2016).

Дори в дейности с по-висока принадена стойност като IT, които се „аутсорстват“ към български програмисти заради добрата им подготовка и по-евтин труд, рядко се възлагат креативни задачи – българските програмисти най-често се свеждат до подизпълнители на отделни операции. Фрагментирането на труда на все по-опростени дейности предполага ниско заплащане – колкото по-квалифициран е трудът, толкова по-високо е заплащането и обратно.

Апел за цялостно изследване на прехода

Дейвид Харви (Harvey, 2017), заел се да синтезира всички томове на *Капиталът*, пише, че социалните отношения, начинът на производство, ежедневието, менталните концепции и институционалните рамки са всички тези елементи, които съставят Марксовата тоталност. Водейки се от този модел, твърдя, че за едно цялостно изследване на процеса на първоначално натрупване и класово разделение в България трябва да се вземат под внимание всички споменати елементи – какви социални отношения се създават в т.нар. бандитски години и какви социални отношения са изместени от тях; каква е законодателната дейност, с която криминалното заграбване се легитимира; какви са идеологическите и силови механизми, които карат хората да гласуват и действат срещу собствените си интереси. Също така: какво ежедневие предопределя една консуматорска култура;

какви политически борби могат да протекат в страна с деиндустриализирано производство; как експлоатирането на природни, енергийни и човешки ресурси се отразява на политически форми на организация. Ако се подходи от широката, тотална Марксова гледна точка, много по-ясни ще станат актуални процеси като например ролята на финансовия дълг в опита за урбанизиране на Пирин.

Само такъв комплексен анализ, който се базира на класовия интерес и на класовата борба, би могъл да разкрие пълната картина на първоначалното натрупване на капитал и на формирането на „свободния“ работник в постсоциалистическа България. Прочитът на промените в България като част от глобалния процес на неолиберализация, приемащ различни форми, но движен от обща оперативна логика, ни позволява да развенчаем мита, че проблемът е в лоши хора, които строят лош капитализъм. Проблемът е в самия капитализъм.

Икономическите кризи на прехода*

ПЕТЪР ПИПЕРКОВ

Основен фокус на настоящата статия са кризите, произтичащи от и развиващи се във финансовия сектор. Кризите от реалния сектор ще бъдат по-скоро само маркирани, като по-детайлно ще бъде разгледана само бюджетната криза поради нейните специфики в преходните икономики. Ключова причина за насочеността на тази статия е факта, че количеството пари в обръщение се създава не само от централната банка, но и от търговските банки чрез процеса на кредитиране, противно на доминиращото в икономическата наука схващане.** Това означава, че банковият сектор има ключова роля в прокризисните динамики.

* Настоящият текст е преработена и допълнена версия на част от докторската ми дисертация на тема икономическите кризи в България през периода 1990-2014 г.

** Тази концепция се нарича „ендогенност на парите". Според нея количеството пари в дадено стопанство не е външно зададено от централната банка чрез печатането на монети и банкноти. Напротив, според тази концепция то е вътрешно генерирано и постоянно се променя, тъй като търговските банки създават пари чрез процеса на кредитиране. Въпреки че тази теза е широко отхвърляна от доминиращата ортодоксална икономическа наука, тя е отдавна доказана както на теория от неортодоксалните теоретици, така и в емпиричен план от водещите централни банки в света като немската централна банка и най-старата централна банка – английската. Вж. Пиперков, П. (2018). *Икономикс за вменяеми. Част 4*. Извлечено от https://dversia.net/4285/economics-for-sane-people-part-four/

Поради това възникването и развитието на финансовите кризи дава ценна информация за цялостните процеси в страната ни след 1989 г. Не на последно място, тази тематика е слабо изследвана систематично и в цялост.

Последователността на разглеждане на икономическите кризи в известна степен следва стандартната логика от реален към финансов сектор. Но когато става въпрос за финансовия сектор, тази последователност е също така и случайно избрана, тъй като дадена криза никога не идва сама. Кризите са винаги взаимосвързани, а често и взаимно подхранващи и обуславящи се.

Последващата систематизация на икономическите кризи (както тези от финансовия, така и тези от реалния сектор) беше направена след обстойно изследване на наличната икономическа литература по темата.* В хода на изследването на достиженията в рамките на икономическата наука стана ясно, че ортодоксалните прокапиталистически теории трудно (ако изобщо) успяват да опишат, предскажат и да намерят начини за ефективно и проактивно преодоляване на икономическите кризи. Основна причина за това е грешната им теоретична база, която приема формата на квазирелигиозна защита на определен модел и начин на функциониране, а не научно, подкрепено с теоретични и емпирични факти доказателство. Много често обаче се оказва, че емпиричните изследвания на някои от тези неокласически (или неолиберални) икономисти опровергават собствените им теоретични предписания. От друга страна, онези неортодоксални, слабо преподавани и познавани в стандартните, неокласически (неолиберални)

* Таблица с видовете кризи, показателите за тяхното откриване и стойностите на тези показатели може да бъде намерена в края на статията. Вж. Табл.: Систематизация на видовете икономически кризи.

курсове теории, автори и изследвания приоритетно насочват вниманието си именно към икономическите кризи и ги изследват без предразсъдъци (като този за невидимата, всерегулираща и коригираща ръка на пазара).

В резултат на това теоретичният фундамент на изследването, представено тук, е еклектичен сбор от неортодоксални мислители като Карл Маркс, австрийския икономист Йозеф Шумпетер, фалиралият по време на Великата депресия Ървинг Фишер, Джон. М. Кейнс, Михал Калецки, Хаймън Мински, Стив Кийн, Дейвид Харви, Майкъл Хъдсън и други.*

Обхватът на тази статия са първите години на прехода от централизирано планиране (или както някои го наричат, държавен капитализъм)** към пазарна икономика (или частнособственически капитализъм). В контекста на темата за времетраенето на прехода е важно да се отбележи, че доколкото тази тема занимава макроикономистите у нас, то те са приели, че той приключва през 2002 г., когато Европейската комисия обявява в свой доклад, че България е

* Михал Калецки има едно любопитно изказване по отношение на кризите и инвестициите (били то преки чужди инвестиции или не). Според него „трагедията на инвестициите" се състои в това, че те генерират кризи, тъй като това е полезно. Въпреки че много хора считат това за парадоксално, за него не теорията е парадоксална, а нейният субект – капиталистическата икономика. Вж. *Osiatynski, J., Collected Works of Michal Kalecki: Volume I. Capitalism: Business Cycles and Full Employment,* Clarendon Press, 1990, p. 514.

** Такива теории могат да бъдат намерени в работата на Вилхелм Либкнехт, C.L.R. James, Raya Dunayevskaya, Ричард Улф и други. Вж. също Resnick, S. & Wolff, R., *Class Theory and History: Capitalism and Communism in the U.S.S.R.*, 2002, London: Routledge. Дори самият Фридрих Енгелс твърди, че държавната собственост върху средствата за производство не елиминира капитализма (Вж. Engels, F., *Socialism: Utopian and Scientific (Chpt. 3)*, https://www.marxists.org/archive/marx/works/1880/soc-utop/ch03.htm).

страна с функционираща пазарна икономика.[*] В този смисъл преходът у нас следва да се счита за приключил преди 17 години, т.е. над половината от времето, разделящо ни с 1989 г. Но какви са икономическите условия, при които българската икономика започва своята трансформация след 1989 година?

Тежко наследство

Износ и външни пазари

Плановото стопанство на България до 1989 г. притежава редица важни характеристики, които определят параметрите на развитието след 1990 г., включително и особеностите на кризите след края на централно планираното управление в страната. Една от тези характеристики е обвързаността и зависимостта на търговията с другите страни от бившия Съветски съюз (СССР) и Съюза за икономическа взаимопомощ (СИВ). Делът от външната търговия на България със страните от СИВ през осемдесетте години на 20 век варира между 70 и 80% от общата външна търговия според данни от НСИ.[**] Към 1989 г. почти 83% от износа е насочен към страните от СИВ.[***] След България се нареждат Чехословакия (75%) и Полша (70%). Това означава, че българското стопанство е силно изложено на риск, свързан с влошаване на икономическото развитие и икономическите параметри в рамките на СИВ.

[*] Regular report on Bulgaria's progress towards accession (2002), Comission of the European Communities, Brussels, 9.10.2002, SEC(2002) 1400.

[**] НСИ, *Статистически годишник 1990*, С., 1991, стр. 318.

[***] *Статистический ежегодник стран членов СЭВ*, Москва, 1989 г., стр. 336-337.

Индустриализация

Друга важна черта на българското стопанство от този период е, че то е фокусирано върху преработката на суровини, внесени от бившия Съветски съюз, и техният износ за западни държави. Поради тази причина плановите органи в страната финансират инвестиции основно в индустриалния сектор на България и по-специално в тежката и преработвателната индустрии. Затова може да се каже, че до 1989 г. стопанството на страната е силно индустриализирано. Нещо повече, малко преди падането на социалистическия режим България се превръща в най-индустриализираната страна в Централна и Източна Европа след Чехословакия преди 1990 г.[*]

На този фон буди силно недоумение изказването на Бойко Борисов на петия юбилеен годишен бал на Конфедерацията на работодателите и индустриалците в България (КРИБ), провел се през юни 2019 г., където премиерът със задоволство отбеляза, че най-после сме достигнали нивата на индустриализация отпреди 1944 г. Недоумението идва най-вече от факта, че в периода между двете световни войни България изостава от 10 до 30 пъти от далеч не най-индустриализираните страни на континента като Чехословакия, Норвегия, Дания и Унгария, оставайки все така „аграрна страна със сравнително тънка градска прослойка“.[**] При сравнението с индустриализацията непосредствено преди 1989 г. стремежът към достигане на индустриал-

[*] Беров, Л., *Стопанството на България и бившите социалистически страни - десетилетие по - късно (1989 – 1999)*, Планета-3 ООД, 1999, стр. 43.
[**] Добрев, П., *Фалшивите новини на Борисов... Каква индустриална държава е била България преди 1944?*, e-vesnik.bg. Извлечено от http://bit.ly/2k0PBs0 (19.08.2019 г.)

ните нива отпреди 1944 г. може да е единствено в посока деиндустриализация, което реално се и случва след 1989 г.

Донякъде парадоксално, именно тази индустриализация обаче се превръща в основен проблем при разпадането на СИВ и пазарите на СССР. Началото на реформите през 1989 г. и разпадането на СИВ изваждат на повърхността един от най-големите недостатъци на йерархично-планово управляваните икономически системи – т.е. на държавно-собственическия капитализъм в условията на глобален капитализъм, – а именно бавното им адаптиране към настъпилите изменения в международните пазари. Причината за това се крие в невъзможността на производството да отговори на променените международни изисквания – за качество, конкурентоспособност и други.*

Банков сектор

Банковата система на страната е високо концентрирана и монополизирана. Може да се каже, че тя е едностепенна. Това означава, че ролята на основна банка има Българска народна банка (БНБ), която изпълнява функциите едновременно на централна банка и на търговска банка с класическа клонова мрежа. Няма частно участие на чуждестранни банки, а кредитирането се извършва на планов принцип,

* Според В. Петков влошаващите се характеристики на показателя „условия на търговия“ са причинени от структурното несъответствие между износа и изискванията на международния пазар, ниското техническо равнище на производството и други. Вж. Петков, В. и колектив, *Анатомия на икономическата криза в България*, Университетско издателство „Стопанство“, 1991, стр. 51.

като лихвеният процент се определя административно от Министерски съвет (МС). БНБ преразпределя натрупаните спестявания от Държавна спестовна каса (ДСК) на населението, за да формира кредитния си ресурс. Преди 10 ноември 1989 г. са създадени седем нови банки, чиято основна функция е кредитиране на държавните предприятия от съответните браншове. Банките са тясно специализирани и кредитната им дейност се осъществява съобразно плановите нужди. В доста случаи въпросните държавни предприятия са и акционери в обслужващите ги банки.

Външен дълг

Разглеждането на външнодълговите показатели на страната в годините преди 1989 г. е важно за разбиране на проблемите, пред които България се изправя още в началото на прехода. Корените на тези проблеми са свързани както с вътрешни за страната ни процеси, така и с ефекти от глобални промени в световната търговия.

Либерализирането на пазарите в страните от СИВ, навлизането на нови западни стоки и появата на по-конкурентноспособни производители изместват значителна част от българските производители, които изнасят стоки на международните пазари. Адаптирането на старата технологична производствена база към новите изисквания на международните пазари за качество на продукцията, изисква от плановите органи да инвестират средства в подобряването на производствения процес. Това увеличава задълженията на страната към външни кредитори през периода 1984-1989 г. и брутния външен дълг се увеличава от 2,9 млрд. на 10,7 млрд. долара.

Друга причина за външната задлъжнялост на България се явява влошаването на условията на търговия на международните капиталови и кредитни пазари поради динамиката на цените на нефта, предизвикана от избухването на петролната криза през 1973 г. Петролната криза е причина за увеличаването на разходите по внос на горивата. Тенденцията е цените на българския износ да се увеличават много по-бавно от тези на горивата. В допълнение към това влошаването на условията на външната търговия е съпроводено от рязката промяна във валутните курсове и големия спад на долара. Този спад на долара означава, че сумата за покриване на плащанията по вноса в долари трябва да се увеличи многократно, за да го компенсира. Повишаването на цените на горивата и цените на останалите суровини преориентира много държави към енергоспестяващи производства. За разлика от тях българските производители не са в състояние да се адаптират към новите пазарни условия. Техните експортни стоки все по-трудно се реализират извън границите на СИВ, което води до проблеми с валутната ликвидност на страната и проправя път за появата и развитието на външнодълговата криза от началото на 1990-те.

Основните причини за нея могат да се свържат пряко с характера на провежданата от страната дългова политика и по-специално следните моменти:*

Първо. Страната използва предимно краткосрочно външно финансиране. В конкретен план до юни 1990 г. външния дълг на България с матуритет по-малък от или равен на една година има относителен дял от 35% в общия външен дълг. Посоченото означава, че в срок до една година стра-

* Петков, В. и колектив, *Анатомия на икономическата криза в България*, Университетско издателство „Стопанство“, 1991, стр. 113.

ната трябва да издължи над 35% от своите външни задължения. Това е дългов товар, който дори развитите стопанства трудно могат да понесат.

Второ. Основната част от натрупаните задължения към външни кредитори са към частни банки, чиито дял нараства в особени размери през 1990 г. Това означава, че дори при малки затруднения, свързани с плащанията по дълга, страната може да ги преструктурира и предоговори много трудно, което е съществен минус за нейната икономическа стабилност.

Трето. Значителният обем на кредитите, предоставени на развиващи се страни. Голяма част от тези кредити не се обслужват редовно или напълно не се обслужват. Това е съществен катализатор на проблема с международната ликвидност на България, защото води до реално изтичане на валута от страната при положение, че тя е изключително необходима за плащане на нейните външни задължения.

Всичко това означава, че България се поставя в икономическа зависимост от международни частни банки още преди да са започнали трансформационните процеси в икономиката ни.

Фискална политика в периода около началото на прехода (1980-1991 г.)

Данните за основните макроикономически показатели в някои страни с централно планирано стопанство от Централна и Източна Европа в началото на 1990-те показват, че е налице значителна степен на свръхпредлагане на пари.*

* По данни на IMF, *International Financial Statistics* и Thorne (1993); Вж. още Thorne, A., 1993, Eastern *Europe's Experience with Banking Reform: Is There a Role for Banks in the Transition?*, Journal of Banking and Finance, 17, pp. 959-1000.

Това предизвиква силен инфлационен натиск върху стопанството на България. Сравнителният анализ между страните с централно-планови стопанства от ЦИЕ показва, че свръхпредлагането на пари преди реформите в Полша, България и Румъния е по-голямо от това на Чехословакия и Унгария. Тези факти обясняват засилената инфлацията в страната през 1991 г.

Високата задлъжнялост на нефинансовите предприятия към банките е проблем, който съпътства България през 1980-те. Съотношението на банковите кредити за нефинансовите държавни предприятия спрямо брутния вътрешен продукт (БВП) в България е 78,8% и шест месеца по-късно намалява на 47,8%. Дори след старта на ценовата либерализация и инфлационния шок през февруари 1991 г. това съотношение остава относително по-високо спрямо държавите от Централна Европа. Потенциалните лоши кредити в банковите портфейли в България са 44.2% от всички отпуснати заеми, което показва *наличие на кредитна криза* още преди началото на прехода. Това предопределя необходимостта от спешни реформи.

Свръхпредлагането на пари и кредит и високата задлъжнялост на нефинансовия сектор са характерна черта преди и по време на капиталистическите кризи в развитите пазарни стопанства. Те са в основата на „надуването на балона“.* Парадоксалното на пръв поглед е, че те са налични в едно централно планирано стопанство. По-задълбоченият поглед върху структурата и начина на функциониране на йерархично и централизирано планираните стопанства обаче показва, че те са подвластни на същата догма за

* Световната финансова криза от 2007-2008 г. е именно такава криза – надуване и последващо спукване на балона на имотния пазар.

постоянен, безкраен растеж, измерен чрез БВП (или БНП, брутен национален продукт). Тук отново се наблюдава „надуване на балон“, но не от частниците капиталисти, а от държавата капиталист.

Друг сериозен проблем, който се откроява преди икономическата либерализация на страната ни е недостигът на чуждестранна, конвертируема валута (щатски долар, немска марка, английски паунд, японска йена). Задълженията в чуждестранна валута на банковия сектор в България е по-голям от наличната валута в него.* Това е ясен индикатор за недостиг на чуждестранна валута, което впоследствие ще се превърне в проблем при нуждата от погасяване на външния дълг на страната. Тези характеристики са и една от причините за мораториума върху плащанията по външния дълг от май 1990 г.

Обобщавайки казаното, може да се формулира изводът, че икономическото състояние на България преди старта на пазарните реформи се характеризира с множество сериозни източници на финансова нестабилност, и то в по-голяма степен в сравнение с останалите страни от ЦИЕ.

Коментираното по-горе състояние на българското стопанство преди реформите през 1990 г. дава основание да се направи извода, че настъпилите промени след разпадането на СИВ очертават два основни проблема по пътя към частнособственически капитализъм в България. Първият проблем разкрива неспособността на българското производство да функционира ефективно в настъпилите нови условия на международните пазари. Вторият проблем възниква при анализа на икономическата политика в банковия

* Вж. Economic Bulletin for Europe, vol. 41, New York, 1989, International Financial Statistics, Thorne (1993) и изчисления на автора.

сектор, който се характеризира със слаб банков контрол. Рекапитализацията на банковата система (т.е. наливането на пари при затруднения) води до нарастване дела на лошите кредити в националните клонови банки. Това се дължи на факта, че БНБ губи възможността да регулира ефективно паричните си резерви поради непрекъснатото рефинансиране на банките, което пък води до системното увеличаване на бюджетния дефицит и външния дълг на страната.

Анализът на начина на функциониране на стопанството у нас в края на периода също така показа, че: първо, собствеността върху средствата за производство е запазена като институция и тази собственост е в ръцете на един-единствен собственик-монополист – държавата; второ, икономиката е монетарна (т.е. използва парична единица в рамките на икономическия обмен), но основната ѝ функция е на разчетна единица и на средство за натрупване; трето, икономическата дейност е подчинена на и контролирана от плановия принцип за преразпределяне на (принадената) стойност между отделните икономически поделения (предприятия) вътре в рамките на този един-единствен собственик; четвърто, налично е стриктно придържане към идеологията на постоянния, безкраен растеж. Към това можем да добавим и контрол на обществения живот чрез манипулиране на информационния поток в медиите, които обикновено са собственост на (ръководните фигури в) държавата, както и събирането, обработването и използването на лични данни за разнообразни собствени цели.

Ако погледнем към днешния свят, логичната аналогия на централизирано планираната държава по отношение на организационна структура и цели в нашето съвремие е транснационалната корпорация. Разбира се, при корпорацията (а

и съвременната неолиберална държава) социалните функции почти напълно отсъстват, което не е валидно за социалистическата държава (и за социалната държава на Запад преди възхода на неолиберализма през 1970-те). Това не е толкова учудващо, тъй като в своята същност и двете представляват форми и организационни структури за тотален йерархичен контрол с цел постигане на икономическите цели на онези, които са на върха на йерархичната пирамида.

Кризи на „прохождащия“ капитализъм

Разгледаните дотук наследени макроикономически проблеми водят до типичната за страните в преход *трансформационна рецесия (*т.е. свиване на БВП) в началото на 1990-те.[*] В периода след 1989 г. до приемането на валутния борд през 1997 г., по отношение на реалния сектор се наблюдава производствена криза през целия период с изключение на 1994-1995 г. Освен нея, могат да бъдат локализирани също така и постоянна инвестиционна криза (отново с изключение на 1994-1995 г.), криза в потреблението между 1991 и 1997 г., постоянна инфлационна криза и хронична фискална криза. Пазарът на труда също се намира в постоянна криза, с изключение на 1991 и 1995 г.[**] Това означава наличие на

[*] Kornai, J., “Transformation Recession: the Main Causes,” Journal *of Comparative Economics*, 1994, 19, p.39-63.

[**] Тези години по принцип следва да бъдат изключени от обхвата на кризата на пазара на труда, тъй като е прието да говорим за такава при наличие на много висока безработица (над 12%). Ако обаче вземем предвид други важни фактори като трайно безработни, отпаднали от работната сила, младежка безработица и т.н., през тези две години също се наблюдава такава криза.

общоикономическа криза с продължителност и магнитуд, съществено различаващи се от съответните в другите преходни икономики.

Както бе вече отбелязано, в една част това се дължи на унаследените проблеми от последното десетилетие преди прехода. От друга обаче, прокризисни динамики се генерират и развиват в тепърва развиващия се финансов сектор. Но кризи с подобен магнитуд и продължителност са необичайни за останалите страни от Източния блок. Страните, които са по-слабо зависими от СИВ и участват в по-голяма степен на международните капиталистически пазари, успяват по-бързо да трансформират икономиките си спрямо новите геополитически условия. Други, по-силно зависими, извършват по-плавен преход със запазване на активно държавно участие в определени сфери и дейности (без директно налагане на пазарен принцип в обществени сфери като здравеопазването, образованието и социалните услуги). В трети страни обаче силната зависимост от вече несъществуващи сигурни пазари, вече наличните проблеми в банковия сектор и идеологически мотивираните политики и предписания на МВФ и ЦБ правят прехода към частнособственически капитализъм по-турбулентен. Не на последно място, препоръчаните и превърнати от международните институции в задължителни икономически политики и преструктурирания предопределят до голяма степен облика на постсоциалистическите икономики в началото на 21 век.

Фискални и бюджетни кризи

Нека обърнем малко повече внимание на фискалната криза и след това да се насочим към показателите по отношение наличието на икономически кризи във финансовия сектор

и на тяхното развитие. Малко по-детайлното вглеждане в динамиката на държавния бюджет – не само за нейните причини, но и за начините на финансирането на дефицита – е важно, тъй като осигурява връзката между кризисните процеси в реалния и във финансовия сектор.

Салдото на държавния бюджет през периода свидетелства за *постоянна фискална криза* (вж. Табл. 1). Единственото изключение е 1997 г., но то е провокирано от коренната промяна с въвеждането на паричен съвет.

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Бюджетен дефицит/излишък (като % от БВП)	-5.8	-5.2	-11.2	-5.8	-6.4	-13.4	-2.6

Табл. 1: Бюджетни дефицити в България, 1991-1997 г.
Източник: НСИ, „Статистически годишник“ 1991-1997 г.

Причините за фискалната криза са комплексни, като сред основните са не само наследените проблеми от периода на стопанство с йерархично, централизирано планиране, но и систематичната политика на управляващите в страната. В тази връзка следва да се имат предвид и постоянните, високи нива на квазибюджетен дефицит, които са причинени от постоянното финансиране на губещите държавни предприятия. Това означава, че загубилите пазари държавни предприятия нито се затварят, нито биват оставяни в ръцете на и управлявани от работниците и преориентирани към вътрешния пазар, както е случая със самоуправляваната фабрика *Vio.Me* в Гърция или редица фабрики в Аржентина в условията на икономическа криза.[*] В действи-

[*] Още информация за фабриките под работнически контрол и техния по-

телност предприятията са систематично оставяни да генерират все повече и повече дългове, като това предоставя възможност за изкупуването им в „подходящ момент“ на нищожна спрямо активите им стойност.

Първите години на прехода се характеризират със слаба икономическа активност и ниска събираемост на данъците, които водят и до ниски приходи в държавния бюджет, което е и следваща причина за наличния хроничен бюджетен дефицит.

Тези хронични бюджетни дефицити са финансирани чрез разрастване на вътрешния държавен дълг поради липсата на достъп до световните капиталови пазари. Това означава, че държавата изземва финансов ресурс от домакинствата. От друга страна, в ситуация на постоянно акумулиране на просрочени задължения от страна на държавните предприятия, правителството, в лицето на Министерство на финансите, изкупува голяма част от дълговете, преоформяйки ги в държавни ценни книжа (ЗУНК облигации), които увеличават допълнително вътрешния държавен дълг през първите няколко години от прехода (вж. Табл. 2). Към 1994 г. състоянието може да бъде квалифицирано като *криза на вътрешния държавен дълг*. Основания за това са високите стойности на инфлационния данък и сеньоража,[*] които представляват метод за свиване на дълга.[**] От друга стра-

ложителен пример както в икономически, така и в социален план може да намерите на lifeaftercapicalism.info.

[*] Сеньоражът е печалбата, формирана от разликата между разходите за създаването на дадено количество монети и банкноти (т.е. парична емисия) и номиналната стойност на тези монети и банкноти.

[**] Ралева, Ст., *„Инфлация и икономически растеж“*, Издателски комплекс – УНСС, С. 2013, стр. 70-71. Вж. също Ненова, М., *Сеньораж и инфлация*, *Паричната политика в условията на преход*, С., 1996, стр. 77-89 и Минасян, Г., *Финансово програмиране*, трето издание, Класика и стил, С., стр. 449.

на, допълнителен довод в тази посока е и фактът, че за изплащане на погашенията по вече съществуващия вътрешен държавен дълг е необходима емисия на нов.

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Вътрешен държавен дълг (като % от БВП)	12,9	19,1	37,2	52,8	39,2	59,8	25,2

Табл. 2: Вътрешен държавен дълг (като % от БВП). Изчислено от автора по: НСИ „Основни макроикономически показатели“ и годишни отчети на БНБ, 1992-1997 г.

Това поведение е свързано както с липсата на дисциплина, така и с предсказуемите проблеми при опита за подготвяне на стопанството за преход в ситуация, в която производството е със загубени експортни пазари, а цените на активите на държавните предприятия не могат да бъдат изчислени ефективно. Това са и част от причините за динамиката на вътрешния държавен дълг.

Трудно е да се прецени какъв би бил един потенциално ефективен начин за справяне с бюджетната криза, т.е. за ограничаване на правителствените разходи или увеличаване на данъците без утежняване на проблемите със свиващото се производство и нарастващата безработица. Една възможна по-ефективна стратегия би се фокусирала върху по-добра подготовка и надзор на раздържавяването на предприятията, като същевременно се даде възможност за реално участие на самите работници, създадат се и се въведат нови системи на управление и финанси-

ране и по-силен контрол върху изпълняването на договорените задължения. Подобни мерки биха позволили по-успешни реформи в държавните предприятия, засилване на бюджетните ограничения, и същевременно биха позволили оценка на активите и реално участие на работниците, а не „сенчести практики".

Стандартното обяснение (включително и от страна на МВФ) за слабите макроикономически показатели на България в реалния сектор през периода 1991-1993 г. е свързано със забавяне при осъществяване на реформите, непостоянните фискална и парична политики и забавянето на приватизацията. В действителност властите се опитват да създадат някакви правни и конституционни основи за приватизация. Самата приватизация през тези три години е ограничена до по-малки предприятия. Тя е извършвана на кешов, а не на масов принцип, като основният метод са публични търгове и преговори. Има слаби опити за реформа на държавните предприятия (в смисъла на засилване на бюджетния контрол).

Неприлагането на масова приватизация би могло да бъде разглеждано от позицията на липса на механизми за корпоративен контрол. Въпреки това, с оглед на макроикономическите показатели в началото на 1990-те касовата приватизация се случва в ситуация на стопанство с ниско ниво на капитали и липса на механизми за ценообразуване на активите чрез финансов пазар. По тази причина приватизацията в периода 1991-1993 г. е по-скоро хаотична и често изисква използването на лични активи или такива с неясен, а често и недоказуем произход. Като цяло периодът се характеризира по-скоро с деакумулиране (т.е изтощаване) на вече натрупан капитал (под формата на машини,

оборудване, производствени мощности и т.н.), отколкото с реорганизацията и обновяването му. Това създава ситуация, в която правителството трябва или да остави целия индустриален сектор да колабира (и да търси начини за справяне с последиците от още по-висока безработица), или да се превърне в гарант за финансирането му. Изборът на второто води до нарастване на вътрешния държавен дълг.

Криза на външния дълг

Посочените до момента икономически кризи се съчетават и с *криза на външния дълг*. През май 1990 г. България обявява мораториум върху плащанията по главницата на брутния външен дълг (БВД), а през март и върху всички плащания по него. От средата на 1980-те дефицитът по текущата сметка на платежния баланс има стойност от средно около 1 млрд. долара годишно, което води до изключително високо външнодългово натоварване от 150,5% от БВП при препоръчителни до 60% (вж. Табл. 3). В началото на прехода голямата част от външния дълг на страната е краткосрочен. Това означава, че страната ни има да изплати обратно голямо количество заеми със съответните лихви в кратки срокове (до няколко години). Съотношението „краткосрочен дълг към брутни валутни резерви" е 2945%, което означава, че България има да плати обратно валутни заеми, които са 2945 пъти повече от валутата, с която разполага като резерви.[*] Дори ниският среден лихвен процент (0,7%)

[*] Минасян, Г., *„Външен дълг. Теория, практика, управление"*, второ издание, Сиела, С., 2007, стр. 143.

на БВД не може да предотврати неизбежния мораториум в състояние на трансформационна рецесия и изключително неблагоприятни дългови показатели. Краткосрочният външен дълг е постоянно над 75% от брутния външен дълг с изключение на 1994, 1995 и 1997 г.

Времетраенето на външнодълговата криза е от 1990 до 1994 г. Външнодълговото натоварване обаче остава прекалено високо през целия период 1990-1997 г., което само по себе си също може да се счита за кризисно състояние.

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Външнодългово натоварване (Брутен външен дълг/БВП)	161.1	160.51	30.5	118.1	78.1	102.9	96.0
Краткосрочен външен дълг (% от Брутния външен дълг)	78.1	77.1	76.5	18.3	12.9	10.7	12.3

Табл. 3: Характеристики на банковата система в България в началото на 1990-те години. Външнодългово натоварване и дял на краткосрочния външен дълг, 1991 – 1997 г.
Източник: БНБ, Годишен отчет, 1999, стр. 33.

Между бюджетните дефицити, дълговите показатели и състоянието и развитието на банковата система през периода могат да бъдат направени известни паралели. Взаимозависимостите между тях обясняват и някои от основните причини и механизми за валутните, кредитните и банковите кризи в стопанството на България през 1990-те, които ще бъдат разгледани в следващите страници.

Приетата през 1991 г. стабилизационна програма предвижда контрол на паричното предлагане (като първа и ос-

новна номинална котва) и контрол върху ръста на доходите чрез регулиране на работните заплати в публичния сектор (като втора подпомагаща номинална котва).* Тъй като по това време доминира публичният сектор, това реално означава контрол върху (доходите на) работниците.** В светлината на идеята за ендогенността на парите обаче основната номинална котва е невъзможна, тъй като централните банки по принцип нямат контрол върху паричното предлагане. Това се оказва вярно и по отношение на българското стопанство. Както отбелязва Н. Неновски, в периода 1991-1996 г. БНБ няма контрол над него.***

Според Закона за БНБ централната банка на страната е независима, но този закон е подчинен на Закона за държавния бюджет, което практически означава, че БНБ не е независима, както показва и практиката през периода. Годината бележи и началото на развитието на банковия сектор, съставен първоначално от клонове на БНБ, които са преобразувани в самостоятелни държавни банки. Към 1991 г. в страната функционират 53 банки, от които три са частни. По това време започва и процесът на създаване на частни банки, които са обект на слаби регулации и контрол от страна на БНБ. Макар и финансовата система все още

* Dobrinsky, R., The transition crisis in Bulgaria, *Cambridge Journal of Economics*, Issue 24, February 2000, pp. 581–602.

** Номиналните заплати през периода 1992-1995 г. нарастват с двуцифрени годишни темпове, но това не е достатъчно за компенсиране на високата инфлация през периода. Реалните заплати отбелязват постоянен спад. Това означава, че политиката на властите води до масово обедняване и социално изключване. Вж. още: НСИ, *Статистически годишник 1995*, 1997, 1998 г. и НСИ, „Основни макроикономически показатели“ 1998 и 1999 г.

*** Неновски, Н., Контролируемо ли е паричното предлагане в България?, *сп. Икономическа мисъл*, бр. 1, 1998, стр. 27-42.

да е с държавен характер, кредитирането отбелязва ръст от 295,9% спрямо 1990 г. общо и със 102,3% по отношение на кредитирането само към население и фирми.

Според ОИСР стойностите на ръста в кредитирането до 1996 г. са необичайно високи, дори и за развити пазарни икономики, каквато българската не е.[*] Кредитирането е свързано основно с финансиране на държавни предприятия, което в последствие ще се превърне в един от основните проблеми (но не и единствен), свързани с банковата система в страната. През всички години до 1996 г. (без 1995 г.), когато лошите кредити в банковата система нарастват прекомерно и заплашват цялостта ѝ, БНБ подпомага банките с деноминирани в лева или щатски долари държавни ценни книжа, което засилва фискалния натиск.[**] В действителност целият процес приема формата на социализиране на загубите и последващо приватизиране на активите – класическа неолиберална политика.

През 1992 г. правителството слива малките частни банки с ниска капитализация, които са възникнали поради лесния достъп, разделянето на държавните банки и ранните опити за приватизиране на банковата система, създавайки Българска консолидационна компания (БКК). Това води до създаване на дуалистична банкова система, при която четирите най-големи държавни и най-голямата частна банка формират 60% от активите на банковия сектор. Банковите регулации са в голяма степен игнорирани и контролът над банките в БКК от страна на БНБ е слаб. Активите на банковата система по това време

[*] OECD, *Economic Survey of Bulgaria*, 1991

[**] Berlemann, M., Hristov, K., Nenovsky, N., *Lending of Last Resort, Moral Hazard and Twin Crises: Lessons from the Bulgarian Financial Crisis 1996/1997*, William Davidson Working Paper Number 464, May 2002, p. 2

се състоят основно от вътрешен държавен дълг и вземания от други банки. Проблемите в банковата система и финансовата нестабилност са вградени във финансовите институции от края на предходния период, но и от ранните реформи на банковия сектор, които са в основата на финансовите кризи през следващите години. Банките са или твърде консервативни, ограничавайки кредитирането и притежавайки относително нискорискови активи като чужда валута или държавни ценни книжа, или отпускат кредити на база на малък или никакъв капитал, каквито кредити по принцип изобщо не би следвало да отпускат.

Навлизането в банковия сектор е лесно и с много ниски нива на капитализация. В действителност голяма част от банковите структури са по-скоро със спекулативен и понци характер.* Поради тази причина не следва да се очаква нарастването на кредитирането да доведе до икономически растеж, както се случва първоначално при стандартно „надуване на балона“ в развити капиталистически страни. Това е така, тъй като в тях кредитирането е от коренно различен вид в сравнение с това в България през периода. Това означава, че *балонът може да, и почти сигурно ще се спука,* без да е имало какъвто и да е икономически растеж. Подобно развитие би било видно от показателите по отношение на кредитирането и частния дълг.

* Понци спекулантите заемат средства, вярвайки, че нарастването на стойността на активите, закупени с поетите дългове, ще бъде достатъчно за рефинансиране на дълга, без да могат да обслужват дълговите си плащания от паричните потоци от инвестициите си.

Кредитни кризи, частен дълг и изтичане на банковата система в частна полза

Структурата на кредитното портфолио в банковата система ясно индикира за наличието на *кредитна криза* още от 1993 г. (вж. Табл. 4). В таблицата не присъстват данни за 1991-1992 г. Това е продиктувано от факта, че за тези години информация по отношение на качеството на кредитите, капиталовата адекватност и провизиите в банковата система не съществува. Това е показателно за липсата на надзор в системата.

Делът на обслужваните кредити последователно нараства, но продължава да е под половината от общия размер на кредитите. Важно е да се отбележи, че ЗУНК облигациите са свързани с лошите кредити на държавните предприятия, *натрупани до началото* на прехода към пазарна икономика. Тук отново следва да се прибави извода от началото на настоящата част, че условията за поява на кредитната криза могат да бъдат намерени още в десетилетието преди началото на трансформационните процеси в България. Създадените през 1980-те държавни банки имат за цел да кредитират държавните предприятия в условия на сигурни експортни пазари по линия на СИВ. Разпадането на СИВ обаче води до загуба на пазари и акумулиране на загуби за тези предприятия. По този начин към началото на трансформацията в България държавните предприятия изпитват сериозни затруднения при погасяване на дълговете си към банковата система.

През август 1994 г. БНБ отменя тавана на кредитите, чрез които до момента контролира кредитната експанзия. Банковата система започва да изпитва *ликвидни пробле-*

в (%)	1993	1994	1995	1996
Обслужвани кредити	7.61	17.69	25.91	43.67
Съмнителни кредити (тип А)	82.75	66.88	54.55	33.89
Съмнителни кредити (тип Б)	2.19	3.46	4.18	10.67
Несъбираеми кредити	7.45	11.971	5.35	11.77

Табл. 4: Кредитно портфолио на банковата система в България, 1993 – 1996 г. Източник: Berlemann, M., Hristov, K., Nenovsky, N., Lending of Last Resort, *Moral Hazard and Twin Crises: Lessons from the Bulgarian Financial Crisis 1996/1997*, William Davidson Working Paper Number 464, May 2002, p. 25.

ми през втората половина на 1994 г., поради което БНБ предприема рефинансирания.[*] Подобни операции са често срещани през целия подпериод и според БНБ те целят „да не се допусне срив в разплащателната система".[**] Самата централна банка характеризира ситуацията в банковата система през 1996 г. като задълбочаваща се ликвидна криза.[***] Всичко това показва наличието на *хронична ликвидна криза с променлив магнитуд*.

Лошите кредити през 1994 г. са над 80% от общите кредити към държавните предприятия.[****] От друга страна,

[*] През 1994 г. 47% от търговските банки са осигурили ликвидността си без рефинансиране от страна на БНБ. Вж. БНБ, *Годишен отчет*, С. 1994, стр. 55, 63.

[**] БНБ, *Годишен отчет*, С., 1995, стр. 65.

[***] БНБ, *Годишен отчет*, С., 1996, стр. 74.

[****] Вж. също Kovatchevska, P., *The Banking and Currency Crises in Bulgaria: 1996-*

90% от необезпечените кредити към края на 1995 г. са в банките, изпитващи най-остри ликвидни проблеми.*

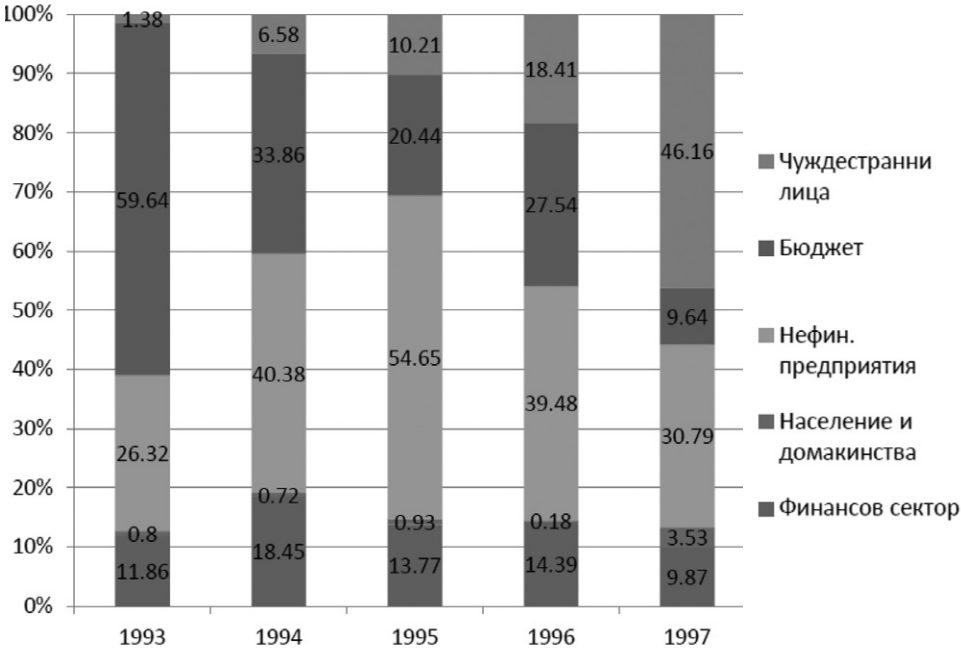
Големият дял на кредитите към бюджета до въвеждането на паричния съвет е отражение на проблемите, които властите срещат с акумулирането на фискални дефицити. Кредитите, отпускани на държавния бюджет, представляват 59,6% от общия размер на кредитите през 1993 г. и спадат последователно през следващите две години (вж. Фиг. 1). Пикът на дела на кредитирането към бюджета през 1993 г. създава една част от условията за предстоящата системна банкова криза, като е провокиран от фискалните нужди на правителството и реализирания двуцифрен бюджетен дефицит през 1993 г. (вж. Табл. 1).

Впечатление прави големият ръст на дела на кредитирането към фирмите през 1995 г. Когато тази динамика е комбинирана с културата на неплащане и слаб банков контрол. Това се превръща в другата основна ендогенна причина за наблюдаваните кризи във финансовия сектор през изследвания период.

Както е видно от представените на Фиг. 2 данни, 1994 г. е единствената година със спад в общото кредитиране: -7,1%. Кредитирането към населението и фирмите обаче нараства с 40,7 п.п., а това само към частния сектор с цели 113 п.п., което означава, че свиването в кредитирането е изцяло поради рязко свиване на дълга на държавния бюджет. След 1994 г. *кредитирането към частния сектор нараства лавинообразно* (вж. Фиг. 2 и 3). Тази динамика кореспондира и с вече посочения отменен таван на кредити-

1997, Working paper 204, Center for Social and Economic Research, 2000, p. 33.

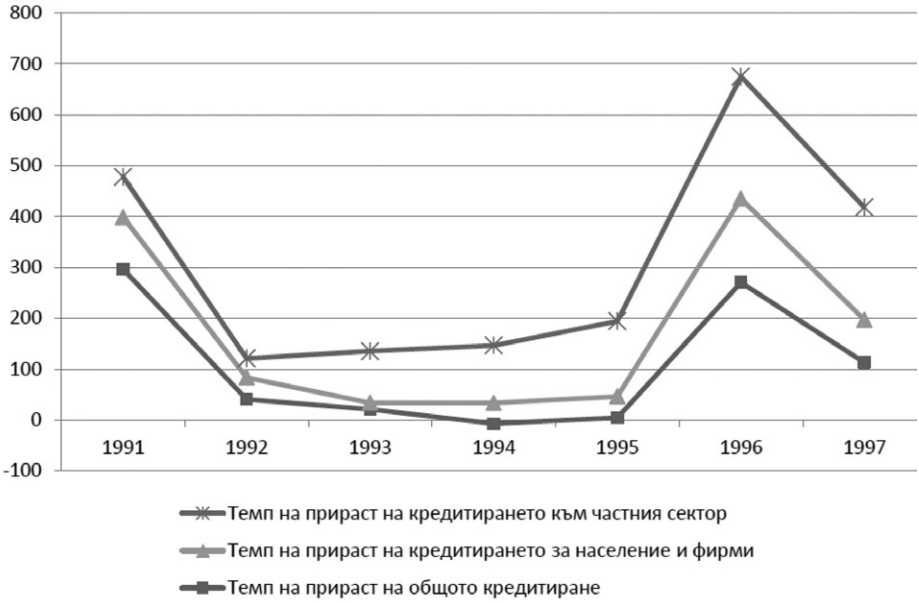
* Berlemann, M., Hristov, K., Nenovsky, N., *Lending of Last Resort, Moral Hazard and Twin Crises: Lessons from the Bulgarian Financial Crisis 1996/1997*, William Davidson Working Paper Number 464, May 2002, p. 28.

Фиг. 1: Структура на кредитирането в България (в %), 1993-1997 г. Изчислено от автора по: НСИ „Основни макроикономически показатели“ и „Статистически годишник“ 1992-1998 г., БНБ „Годишни отчети“

от йерархичното, централизирано планиране. Според П. Ковачевска кредитирането към частния сектор е насочено към ограничен кръг заематели, като впоследствие става ясно, че „повечето от тях участват в мошенически практики“.[*] Това отхвърля тезата за високите лихвени проценти като основа за експанзията на кредитирането.

[*] Kovatchevska, P., *The Banking and Currency Crises in Bulgaria: 1996-1997*, Working paper 204, Center for Social and Economic Research, 2000, p. 18-19.

Фиг. 2: Годишни темпове на прираст на кредитирането в България, 1991 – 1997 г. (в %). Изчислено от автора по: Годишни отчети на БНБ 1991-1997 г., http://www.bnb.bg

те от страна на БНБ през 1994 г. От Фиг. 3 е видно, че за периода 1995-1997 г. кредитите към частния сектор са с по-голям размер от тези към държавните предприятия. *Данните отхвърлят популярното мнение, че основната, а може би дори единствена причина за тази криза са генериращите загуби държавни предприятия и наследените проблеми*

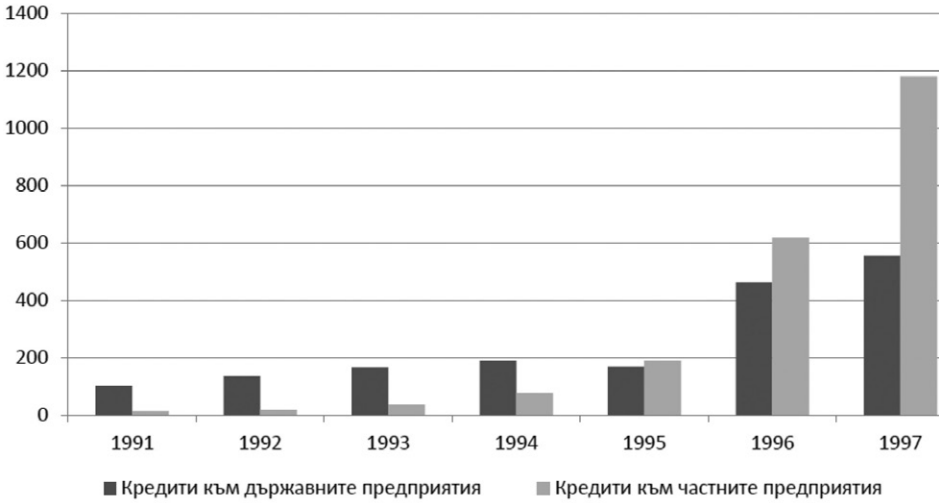
Кредитът за частния сектор нараства от под 50% от БВП в началото на 1996 г. до почти 140% от БВП в началото на 1997 г.[*] Това е много близо до граничната и кризисна

[*] Христов, К., Михайлов, М., „Кредитна активност на търговските банки и рациониране на кредитния пазар в България, *Дискусионни материали, DP/23/2002*, БНБ, юни 2002 г., стр. 10.

според Ричард Вейг стойност от 150% от БВП.[*] В комбинация с динамиката на лошите и преструктурирани кредити (вж. Табл. 4.)[**] ситуацията може да бъде квалифицирана като *криза на частния дълг*. Може да изглежда парадоксално, но наистина в страна с тепърва прохождащ *частен* сектор (и слаби регулации, т.е. в условия на първичен, нерегулиран капитализъм) за изключително кратко време се появява криза на *частния* дълг.

[*] Vague, R., *The Next Economic Disaster. Why It's Coming and How to Avoid It*, University of Pennsylvania Press, 2014.

[**] Макар и на Табл. 4 да са представени данни за лошите и преструктурирани кредити на нефинансовите предприятия като цяло, вкл. и държавните, данните са показателни.

Фиг. 3: Кредитиране на нефинансовия сектор в милиарди лева, 1991-1997 г. Изчислено от автора по: БНБ, Годишни отчети, 1992-1998 г.

От позицията на възгледите на посочените в началото теоретици* отбелязаната вече инвестиционна криза (т.е. спад в инвестициите) следва да предполага и много ниско ниво на кредитиране към частните предприятия. Това обаче не се потвърждава от данните. Комбинацията от висок ръст на кредитирането към частния сектор и спад в инвестициите (с изключение на 1995 г.) сочат, че кредитите не се превръщат в инвестиции, а са насочени към други дейности.** Така кредитите се оказват *форма на изтичане на банковата система*.

Отдавна в обществеността пространство в България се говори за целенасочено изтичане на банковата система в частна полза през 1990-те. Горните обяснения представят техническата експертиза, доказваща тези изказани тези. Динамиките в различните показатели показват, че това, което се е случило, е причинено не толкова от забавена приватизация, а от добре позната в капиталистическия свят понци схема за изтичане на активи (както във финансовия, така и в реалния сектор), в хода на която жертва става именно реалния сектор.

* Споменатите вече по-горе Карл Маркс, Йозеф Шумпетер, Ървинг Фишер, Джон. М. Кейнс, Михал Калецки, Хаймън Мински, Стив Кийн, Дейвид Харви, Майкъл Хъдсън и други.

** Допълнително доказателство за това е и наблюдаваната от Ст. Статев липса на връзка между финансовото развитие и инвестициите. Вж. Статев, Ст. *„Финансови развитие и икономически растеж. Пътят на България 1991-2006“*, УИ „Стопанство“, С., 2009, стр. 329.

Капиталистическа криза в прохождащ капитализъм?

Цялата система (както частните, така и държавните предприятия) се характеризира с високи нива на непогасяване на кредитите. Данните кореспондират с теоретичната постановка на Хаймън Мински, *но в обратен ред.* За Мински, който е считан за основоположник на *посткейнсианската школа*, икономическите кризи се коренят във финансовия сектор поради самата природа на процеса на кредитиране в условия на капитализъм и фундаментална несигурност. Той свързва нестабилността на финансовите пазари в нормалното развитие на стопанството със спекулативните инвестиционни балони, които според него са ендогенни за финансовите пазари. Във времена на възход, когато корпоративните парични потоци са над дълговите погашения, се развива спекулативна еуфория и скоро дълговете започват да надвишават това, което кредитополучателите са в състояние да платят с приходите си. Т.е. голямото нарастване на кредитите предхожда нарастването на необслужваните кредити и се явява причина за кредитна криза. В резултат на такива спекулативни кредитни балони, банките свиват отпускането на кредити дори и за компании, които са в състояние да ги обслужват, което от своя страна води до цялостна криза в стопанството.

Това бавно придвижване на финансовата система от стабилност към нестабилност, последвана от криза, е известно като „момент на Мински“. Фундаментална характеристика на стопанството според Х. Мински е, че финансовата система се придвижва циклично между устойчивост и нестабилност и това движение е интегрална част от процеса, който генерира кризите. Според него тези бу-

мове и сривове са неизбежна част от пазарната икономика, а частният сектор е този, който тласка стопанството към криза.[*] Парадоксалното е, че безпрецедентният ръст на кредитирането се случва при *вече* започнали кредитна криза, системна банкова криза (която ще бъде разгледана в следващите страници) и в условията на рецесия. Това показва, че банковата система в страната по това време не е дори понци,[**] тъй като в българските условия към 1996-1997 г. цените на активите спадат в реално изражение поради високата инфлация и темповете на прираст на инвестициите са отрицателни. Изглежда нелогично кредитирането да нараства, докато необслужваните и несъбираемите кредити са доминиращата част от кредитния портфейл на банките (вж. Табл. 4). Тази нелогичност изпъква и когато се вземат предвид характеристиките на банковия сектор.

По това време държавният банков сектор е доминиращ. Относителният дял на държавните банки в активите на банковата система към 1995 г. е близо 80%. Голямата част от тях реализират загуби и се декапитализират през първата половина на 1990-те години. Основен фактор за този процес са слабите бюджетни ограничения и последващия процес на прехвърляне на загубите на държавните предприятия към банките. Този процес обикновено е последван от намеса на БНБ в посока рекапитализация и осигуряване на ликвидност за затруднените банки. Логично, подобни мер-

[*] Вж. още Minsky, H.P., *The financial instability hypothesis*, Working paper No. 74, The Jerome Levy Economics Institute of Bard College, New York, 1992. Published in P. Arestis and M. Sawyer, eds., *Handbook of Radical Political Economy*, Cheltenham: Edward Elgar, 1993; Minsky, H. P., "The Modeling of Financial Instability: An introduction. Modeling and Simulation", *Proceedings of the Fifth Annual Pittsburgh Conference*, 1974.

[**] Вж. бележка 24.

ки водят до засилване на очакванията на икономическите агенти, че всички загуби на банковия сектор ще бъдат покривани (т.е. социализирани), което допълнително засилва порочната практика за отпускане на кредити към частния сектор без обезпечения и/или като част от корупционни схеми. Кредитирането на частния сектор обикновено е необезпечено, насочено към свързани лица и банките очакват да бъдат рефинансирани от страна на БНБ.

От това може да бъде направен изводът, че действията на БНБ провокират *разпространение на „морална зараза“*. Кредитният бум се случва не поради възходяща динамика на българското стопанство и инвестиционните нужди на предприемачите, а поради възможността за несанкционирано изтегляне на кредити без последващо погасяване.

От друга страна, голяма част от тези кредити придобиват характера и на отлив на капитали, както отбелязва Румен Аврамов.[*] Последните две години от изследвания период до 1997 г. са и тези, в които делът на кредитирането към чуждестранни лица нараства в най-голяма степен (вж. Фиг. 1). Това означава, че чуждестранни лица започват да теглят кредити у нас. Единствената логична в икономически план причина, имайки предвид всички рискове в една нестабилна, кризисна, преходна икономика, би била ако това носи бърза печалба поради лихвените равница и обезценяването на местната валута и/или възможността за несанкционирано теглене на кредити без последващо връщане. Липсата на инвестиции ясно показва, че и чуждестранните лица не влагат изтеглените заеми в продуктивна за националната икономика дейност.

[*] Avramov, R., *The Bulgarian Economy: Transition in the Transition*, East European Studies, Occasional Paper N.45, May 1996, The Woodrow Wilson Center, Washington D.C., 1996, p. 12.

Въпреки че банковата реформа, рекапитализацията на сектора и по-добрият мониторинг на БНБ в допълнение към корпоративното управление са важна част от преходната стратегия, в случая с България приоритет се поставя основно на бързата приватизация и постигането на твърди и строги фискални (като например контрол, т.е. репресия на заплатите) и парични цели. В отговор на това политиката на БНБ се фокусира основно върху паричните агрегати, които тя се опитва да задържи в стабилни нива на растеж в реално изражение. Тази политика не е достатъчна за генериране на реални положителни лихвени проценти и не е ясно дали БНБ е имала реален ефективен контрол над поведението на паричните агрегати в банковата система.[*]

Валутна криза

Динамиката на курса лев/долар през 1994 г. показва наличието на *валутна криза* в страната.[**] След като през предходните две години БНБ поддържа политика на стабилен валутен курс, само за първото тримесечие на 1994 г. левът се обезценява близо два пъти и достига до около 65 BGL/USD. Динамиката на валутния курс на българския лев през 1994 г. и политиката на БНБ до голяма степен са свързани с ангажиментите на България по постигнатите споразумения за преструктуриране на външния дълг. Като основни причини

[*] Динамиката на паричните агрегати през периода не показва наличие на такъв контрол.

[**] Данните за динамиката на валутния курс лев/долар са налични на уебсайта на БНБ.

за това са сочени непоследователното преструктуриране на стопанството и спекулативни и психологически фактори.[*] В тази ситуация при силно намалени валутни резерви и поети ангажименти към Лондонския клуб по обратно изкупуване на част от външния дълг и покупка на дългосрочни облигации на САЩ, през пролетта на 1994 г. БНБ започва изкупуване на щатски долари на вътрешния пазар с цел попълване на валутните резерви. Това води до задържане на курса на нива около 60 BGL/USD, като предприетите нови мерки от БНБ за попълване на брутните валутни резерви (БВР) след средата на годината водят до допълнително обезценяване на лева до равнище над 65 BGL/USD към края на годината. Обезценяването на лева води и до предпочитане на долара пред лева при търговия в страната.[**]

БНБ се опитва да предприеме мерки за оздравяване на системата отново в началото на 1995 г., като обаче се изправя пред сериозни ограничения. Предпочитаната политика е опит за изолиране на лошо управляваните банки и рекапитализиране на останалата част от системата. Основният инструмент за това е обратното изкупуване на ЗУНК облигации. Това обаче се оказва скъп начин, тъй като няма достатъчно налични капитали за рекапитализиране на активите на банковата система. ЗУНК облигациите са продавани на минимална цена от 90 цента, което прави рекапитализацията на банковия сектор скъпа.

Друга стратегия, използвана от БНБ, се фокусира върху инжектирането на ликвидност и опити за предотвратява-

[*] Минасян, Г., *Финансово програмиране*, трето издание, Класика и стил, С., 2008, стр.107.

[**] Валутният компонент на широките пари М3 от 20% през 1993 г. нараства на 33% през 1994 г., а през 1996 г. вече е 51% по данни на БНБ и МВФ.

не на проблема с моралния риск чрез изолиране на губещите банки. БНБ ги застави да се рекапитализират, ликвидират или реорганизират, докато инжектира ликвидност в платежоспособните банки чрез договори за изкупуване на краткосрочни ДЦК. Централната банка обаче среща институционална пречка в извършването на тази стратегия. При опитите за ликвидация на банки и рекапитализация на други към нея са отправени съдебни искове. Това ограничава действията ѝ до избора на втората най-добра стратегия на лимитирано обратно изкупуване чрез ликвидни суапове или вече съществуващи ЗУНК облигации. В тази ситуация БНБ в крайна сметка позволява продължаващото съществуване на неплатежоспособни банки. Това подкопава паричната политика на централната банка, поради което тя е принудена да стерилизира инжектираната ликвидност чрез изкупуване на краткосрочни държавни облигации.

Тъй като левът е конвертируем само на вътрешния пазар, той не е обект на външни спекулации. Междубанковият валутен пазар служи за клирингов механизъм за търсенето на чужда валута. Това би следвало да води до стабилна ситуация, след като България има търговски излишък през 1996 година.* По линия на платежния баланс на страната обаче, търговският излишък е съпроводен с отлив на капитали, а и с изтеглянето както на левови, така и на доларови депозити от банковата система като цяло. Същевременно страната трябва да изплати високи лихви и главници по външния дълг, който е акумулиран в края на 1980-те и началото на 1990-те. Тази проблемна комбинация води до натиск върху лева в посока сериозно обезценяване.

* Т.е.България продава повече на останалия свят, отколкото купува от него. Вж. Минасян, Г., *„Финансово програмиране“*, трето издание, Класика и стил, С., стр. 305.

В края на 1995 г. БНБ прави опит да предотврати появата на нова валутна криза. Въпреки че тези действия са разбираеми, те изразходват ценни валутни резерви във време, в което след няколко месеца предстоят плащания по външния дълг на страната. Валутните резерви спадат от около 1,8 млрд. USD до малко над 900 млн. долара от юни 1995 г. до март 1996 г., което е недостатъчно за погасителните плащания.[*] Ако условията на международната валутна и финансова система бяха по-различни, тази временна проблемна комбинация между платежния баланс и погасяването на външния дълг лесно би била решена с външен заем или облигации от страна на кредитор от последна инстанция.[**] На теория, това е МВФ. На практика, държави като България много често са изправени пред избора между обезценяване на местната валута или тежки преструктурирания на стопанството (като например приватизация, ликвидация, масови уволнения и други) под диктата на МВФ при подобни временни неравновесия в платежните баланси, съчетани с използване на валутните резерви за поддържане на курса на местната валута.

Развитието на банковата система в страната показва наличието на първоначално частична, а в последствие *системна банкова криза*, която обхваща периода 1996-1997 година. Формално тя започва в края на май 1996 г., когато БНБ поема контрол над пет търговски банки, *три от които са частни*. Към края на септември 1996 г. още девет търговски банки са обявени в несъстоятелност. Към края на годината общият им брой достига 14 от общо 46 банки или над 30% от банките в страната, в които са около 24% от

[*] БНБ, *Годишен отчет*, С., 1996.

[**] Davidson, P. *Is a Plumber or an Architect Needed to End Global Financial Liquidity Problems*, *World Development*, June 2000, 28, pp. 1117-1132.

банковите активи. За периода от април до октомври 1996 г. фалират 15 банки.

Още към края на 1995 г. обаче собственият капитал на държавните банки без Булбанк и на повече от 30% от частните банки е отрицателен, нетната стойност на банковата система също е отрицателна.* Основите на системната банкова криза са заложени в самото развитие на банковата система през 1980-те и първата половина на 1990-те години. Банките продължават да са ориентирани към обслужване на предприятията от даден отрасъл или няколко отрасъла, което е сериозна предпоставка за концентрация на кредитен риск. В допълнение към това, банките изпитват ликвидни затруднения поради масирано изтегляне на депозити, провокирано от слабостта на банковата система и очакванията, че депозитите ще бъдат замразени и използвани за погасяване на външния дълг, чийто падеж е през юли 1996 г. Масираното изтегляне на депозити се комбинира и с лавинообразно нарастване на лошите и преструктурирани кредити на домакинствата и неправителствените организации, които ги обслужват (НТООД). Към края на 1996 г. те преминават границата от 50%, и продължават да нарастват до 75% през април 1997 година. Делът на този тип кредити при нефинансовите предприятия е по-нисък, но и той достига до цели 40% към края на 1996 година.

Депозитите от фалиралите банки са прехвърлени към здравите. На домакинствата се дава възможност да изтеглят само левовите такива. Изтеглените депозити са директно обръщани в щатски долари, което допълнително

* Т.е. собствените средства са по-малки от наличните активи или казано по друг начин – активите на банките се финансират чрез чужди, а не чрез собствени средства. Тези чужди средства подлежат на връщане.

спомага за появата на втората *валутна криза*. По-късно тази възможност е отменена и всички депозити са блокирани, вследствие на което домакинствата губят около 50% от спестяванията си. Около 90% от необезпеченото рефинансиране на БНБ към търговските банки е насочено именно към тези 5 първоначално обявени в несъстоятелност банки, които за централната банка са от системно значение за запазване целостта на платежната система.[*] Двете големи държавни банки в несъстоятелност редовно получават рефинансиране от централната банка през предходните години, именно за предотвратяване на шокове в платежната система, както отбелязва З. Бальозов.[**] Постоянните рефинансирания на банките допълнително стимулират инфлацията. По този начин постоянното инжектиране на левова ликвидност спомага за изостряне на инфлационната криза.

След началото на банковата криза БНБ започва последователно покачване на основния лихвен процент (ОЛП). Това обаче само влошава ситуацията. Докато през май 1996 г. ОЛП е 108% (проста лихва), през септември той вече е 300% и през октомври спада на два пъти до съответно 240% и 180%. Това е направено по съвет на МВФ, въпреки че от фонда трябва да са наясно с негативните странични ефекти, видни от предходните кризи в Латинска Америка.[***] Увеличените лихвени проценти обаче затрудняват фирмите (частни и държавни) при погасяване на техните

[*] БНБ, *Годишен доклад*, С., 1996

[**] Balyozov, Z., *The Bulgarian Financial Crisis of 1996-1997*, BNB Discussion Paper DP/7/99, 1999.

[***] Вж също Chang, R., Velasco, A., *Monetary policy in a dollarized economy where balance sheets matter*, Journal of Development Economics, vol. 66, 2001, pp. 445-464

дългове, а също и принуждават българското правителство да изплаща по-големи лихви по вътрешния дълг, което влошава фискалните показатели. Поради тази причина БНБ започва да отпуска директни заеми на Министерство на финансите, което води до дуалистична и асиметрична парична политика, която е рестриктивна към банките и експанзионистична към бюджета. Вътрешният държавен дълг се превръща в класическо понци финансиране, при което е необходима емисия на нови държавни ценни книжа, чрез чиято продажба да бъдат погасени лихвените плащания по предходните емисии.

Първата фаза на втората валутна криза започва през май 1996 г., като банковата, и в последствие двете се захранват взаимно. Централната банка е изправена пред опасно ниско ниво на международни резерви в ситуация на нужда от тях за плащанията по външния дълг. Ситуацията води до силна обезценка на лева, която БНБ временно успява да задържи през 1996 г. чрез посоченото вече покачване на лихвените проценти, тъй като няма налични валутни резерви, с които да подкрепи курса на лева. Икономическите агенти, които имат такива депозити в лева губят в реални измерители в сравнение с тези с доларови депозити. Следователно те нямат мотиви да притежават депозити в местната валута. Както вече беше отбелязано, през целия период има силни доказателства за валутно заместване, имайки предвид валутния компонент на паричния агрегат М3.

Негативните тенденции в притежаването на местна валута са засилени и от ширещото се и задълбочаващо се публично недоверие в банковия сектор. Депозитите на домакинствата са изтеглени от банковата система, което провокира липса на ликвидност. По-нисък базов лихвен процент и по-ниски лихви на правителствените ценни книжа,

малкият в сравнение със срочните депозити, а също и положителни реални лихвени проценти на срочните депозити могат да спомогнат за запазване на публичното доверие в системата. Не е ясно обаче дали БНБ е имала възможност за контрол над лихвените проценти по срочните депозити. П. Ковачевска отбелязва, че между втората валутна криза и кредитната експанзия има ясно изразена връзка.* Тя открива, че наблюдаваната през периода кредитна експанзия обяснява валутната криза от 1996-1997 г. чрез допълнителното генериране на инфлационен натиск. Това означава, че необоснованият и алогичен (имайки предвид динамиката на инвестициите и общата икономическа активност) ръст в кредитирането на частния сектор, който приема формата на източване на капитали, е *причина за валутната криза* (и съответно за хиперинфлацията).

БНБ успява временно да стабилизира лева през лятото на 1996 г. чрез продължителната си политика на високи лихвени проценти. Тя успява и временно да стабилизира банковата система. Есента на 1996 г. обаче се характеризира с нов натиск върху лева и върху банковата система, които се подхранват взаимно. Централната банка отново използва стратегия на инжектиране на ликвидност и последваща стерилизация, докато се опитва да повиши лихвените проценти достатъчно бързо, за да спре загубата на депозити и да привлече свободни капитали. Ситуацията в края на 1996 г. показва наличието на *едновременна банкова и валутна криза* (известна още и като *кризи-близнаци*). *Така до края на 1996 г. в България се наблюдават 14 от дефинираните 15 вида икономически кризи, някои от тях (като валутната криза) дори и по два пъти.*

* Вж. Kovatchevska, P., *The Banking and Currency Crises in Bulgaria: 1996-1997*, Working paper 204, Center for Social and Economic Research, 2000, p. 22.

През есента на 1996 г. правителството започва преговори с МВФ за възстановяване на стендбай кредита на страната.* Важно е да се отбележи, че пиковите плащания по обслужване на външния дълг на страната през 1996 г. и 1997 г. са именно към международни финансови институции като МВФ, а не към Лондонския клуб, което неминуемо е фактор в преговорите. Отново, едни различни международни финансови условия и глобален икономически ред, който не е подчинен на крайно-дясната, неолиберална идеология биха направили това възстановяване по-лесно. МВФ настоява за пристъпване към бърза приватизация, придружена с паричен съвет като условие да встъпи в ролята си на международен кредитор от последна инстанция, за която всъщност е създадена. Фондът настоява за паричен съвет на основание на нуждата от ограничаване на паричните агрегати и контрол на вътрешното парично предлагане. Правителството не успява да достигне до консенсус с МВФ, което влошава икономическата ситуация и задълбочава проблемите. В действителност действията на МВФ водят до монетизация на бюджетния дефицит и екстремално висока инфлация (хиперинфлация). Политиката на БНБ е идентична с тази през предходните години (инжектиране на ликвидност в банковата система и споразумения за обратно изкупуване) и не води до овладяване на икономическите кризи.

Новото правителство постига договореност с МВФ при неолиберални условия, поставени от фонда и успя-

* Стендбай кредит е гарантиран кредит, при който кредитополучателят издава поредица краткосрочни ценни книжа срещу банкова гаранция за целия срок, предоставена под формата на споразумения, че гарантира да се закупи или намери купувач за цялата емисия ценни книжа.

ва да стабилизира лева към април 1997 г. Очакванията за получаването на стендбай кредит и преминаването към валутен борд стабилизират курса на лева и спират *екстремално високата инфлация още преди формалното встъпване в паричен съвет през юли 1997 г.*, като по този начин са преодоляни валутната и инфлационната кризи и започва стабилизация на банковата система.

Основна роля за стабилизиране на стопанството обикновено се приписва на договореностите с МВФ и паричния съвет, т.е. на чисто политическия акт на приемане условията на фонда. Но тя е постигната сравнително по-лесно поради дефлацията (т.е. обезценяването) на банковите активи и на дълговете в стопанството в смисъла на възгледите на Ървинг Фишър, което е резултат от екстремално високата инфлацията. Поради това са достатъчни по-ниски нива на валутни резерви за покриване на вътрешното парично предлагане. Това улеснява и правителството при обратното изкупуване на съществуващите ЗУНК облигации, което осигурява още едно средство за инжектиране на ликвидност в банковата система.

Кризисните процеси в периода 1996-1997 г. отслабват до голяма степен общественото доверие в действията на властите и в банковата система. Въпреки наличието на други алтернативи извън паричния съвет и бързата приватизация, изискванията на МВФ ги превръщат в неизбежни.

Динамиката на изследваните показатели изглежда обективно обусловена от натрупаните през годините на централизирано планиране неравновесия и диспропорции. Причина за тяхното натрупване в края на болшевишкото управление на страната се коренят в самите характеристики на йерархичния, централизиран модел на управление – тромавост, слаба адаптивност, зависимост от върха и/или центъра (във всеки

един смисъл, не само икономически), силна бюрократичност. Така силно индустриализираното към края на 1980-те българско стопанство се оказва в коренно различни геополитически и икономически условия, за които то не е подготвено.

От друга страна обаче множество от причините за икономическите кризи се откриват и в самия (неолиберален) начин на развитие на прехода. Развитието на кризите до 1997 г. индикира, че преходът в страната приема формата на приватизиране на натрупаните през периода на централизирано планиране активи, изсмукване на финансов ресурс от банковата система и социализиране на натрупаните и натрупващите се загуби и задължения, в комбинация с постъпателно оттегляне на държавата от разнообразни функции и дейности, включително такива, които по своята същност никога не са били с цел печалба и които са (били до скоро) присъщи и на държавите с развита пазарна икономика, отново не с цел печалба.

Това поставя и основите на днешните неравенства, концентрация на капитал и земя и разпределението на собствеността и нивото на развитие в индустрията, земеделието и услугите. Не би било пресилено да се каже, че трансформационните процеси в България представляват своеобразно превръщане на политическата власт преди 1989 г. в икономическа такава след това. Икономическата алогичност (поне на пръв поглед) на действията на основните икономически агенти в първите години на прехода свидетелства за определено ниво на целенасоченост.* Не-

* В тази връзка Андрю Мелън, американски банкер, бизнесмен и 49-и министър на финансите на САЩ от 4 март 1921 г. до 12 февруари 1932 г. (т.е. по време на Великата депресия), казва, че „при криза, активите се връщат при техните законни собственици", т.е. при хора като него. Вж. Харви, Д., Кризите на капитализма, конференцията на

случайно корените на политикономическия път на немалка част от днешния политически и икономически елит могат да бъдат намерени именно в тези трансформационни процеси на разграждане на социалната държава и изграждане на частната собственост.

Не бива да забравяме, че зад всички тези динамики стоят реални човешки съдби – разрушен живот и социално изключване за огромни маси от населението за сметка на концентрация на капитал и богатство, охолство, безгранични възможности и власт в ръцете на ограничен кръг от хора.

Разбира се, постигнатите договорености с МВФ за това при какви условия фондът да влезе в обичайната си роля на кредитор от последна инстанция наистина спират голяма част от икономическите кризи, немалка част от тях не по икономически, а по политически начини. Но това има своята цена. Приетите условия на МВФ за бърза приватизация, либерализация и реформи у нас всъщност спомагат за завършването на първоначалното, трансформационно натрупване (или може би дори преразпределяне) на капитал, т.е. прехвърлянето на стойност от държавата-монополист към частните капиталисти. Всичко това оформя облика на българското стопанство днес като такова с крайно неолиберална/неокласическа икономическа политика и доминираща роля на вече трансформирания, преминал през собствения си своеобразен преход (т.е. приватизация) капитал.

Когато днес мислим и говорим за корупция и модела #Кой, несъмнено е важно да обърнем поглед към условията и характеристиките, които са създали тези феномени. Но това е важно не само по себе си, а за да изясним техните

Кралската общност за насърчаване на изкуството, производството и търговията (RSA) в Лондон, Великобритания, 2010, Извлечено от /www.lifeaftercapitalism.info

базови характеристики и генеалогия, които са налични и днес, в чисто икономически, политически и исторически план. О*лигархия* е ефвемистично наименуване на определени капиталистическите икономически структури (монопол и олигопол)*, а *корупцията* е свързана със сливането на политическата и икономическата власт, което кореспондира с идеята на Бенито Мусолини за фашизмът като сливане на държавната и корпоративната власт.

В допълнение, когато разглеждаме икономическите кризи, на преден план изпъква една споделена характеристика на доминиращия в последния век тип стопанство (без значение дали става въпрос за държавен или частен капитализъм). Тази характеристика, както става ясно и от това изследване, е йерархичен модел на ориентирано към постоянен растеж стопанство с наличие на ограничена собственост върху средствата за производство (включително и парите).

Неустойчивостта и крехкостта на този йерархичен модел става очевидна, когато вземем предвид десетките, дори стотици икономически кризи по света през последното столетие. Неговата неадекватност и разрушителност ще стават все по-очевидни през следващите години и десетилетия в светлината на климатичната криза и предстоящия колапс както на климата, така и (като следствие) на самата ни цивилизация.

Ако искаме времето не просто да е наше, но изобщо да разполагаме с такова в бъдеще, трябва да променим този модел из основи.

* За това доколко и дали светия Граал на пазарните фундаменталисти, съвършената конкуренция, е възможен на теория и практика, вижте поредицата „Икономикс за вменяеми“.

Женското тяло и кризите на прехода

РАЯ АПОСТОЛОВА

Традицията на потиснатите ни дава урок за това, че извънредното положение, в което живеем, всъщност е правилото... Задачата ни ще бъде да предизвикаме действителното извънредно положение, и по този начин ще се подобри позицията ни в борбата срещу фашизма.
Валтер Бенямин

През 1990 г. в-к *Демокрация* излиза със стряскащо заглавие: „Да живее икономическата криза!“ На читателите днес това може да се стори абсурдно. Защо бихме издигнали в култ процес, водещ до масово напускане на пределите на страната, масова безработица, кражба на предприятия, свеждане до минимум на консумацията на стоки от първа необходимост, жилищна криза, свито производство, намален износ? С други думи, защо се намира за удачно да се стремим към състояние на постоянна демографска криза?*

Отговорът на автора е сложен. „Влизането на България в нормална икономическа криза ще бъде най-сигурният белег, че сме скъсали веригите на тоталитарното стопанско

* Тези ефекти на „прехода“ са в същността си такива, които задълбочават това, което наричаме „демографска криза“. Разделението икономическа/демографска криза е един от дуализмите, произведени от понятието криза, за които говори Раджарам. Виж по-долу.

безумие. Кризата е отправната точка към нормалност", заключава той. Тук, от една страна, кризата е състояние, което лекува лудостта на комунистическия режим, изразена в държавната собственост, социализираните средства на грижа, безплатното здравеопазване, безплатна стоматологична помощ и превенция на заболявания, достъпни детски градини, следучилищни занимални, детски кухни и образование. От друга страна, наличието на криза е и най-точният показател за добре развиваща се икономика. Ако няма криза, това би означавало, че се връщаме към безумието на комунизма. Ако има криза, това подсказва, че се движим в правилната посока.

Представена по този начин, кризата се явява като политическо допълнение на това, което Прем Раджарам (Rajaram 2015) правилно дефинира като криза в контекста на „бежанската" такава от 2015 г. А именно, че

> *понятието криза рамкира един сложен социален процес и всъщност го отделя исторически, социално и политически от други социални процеси, некризи. То произвежда серия от дуализми, където „кризата" е по-малко желаното огледало на една по-подредена форма на това, което е на практика същият феномен (мобилността на населението).*

1990-те обаче вплитат в социума разбирането за криза по един много по-комплексен начин. Те слагат началото на политическото разбиране, че кризата е отправна точка към форма на нормалност, която е закрепена в устоите на свободния пазар. Тя не е нещо, от което непременно трябва да бягаме и да се опитваме да поправяме на всяка цена. Тя е огледало на това, към което обществото трябва да се стреми, за да сме сигурни, че сме на правилния

път. Без кризи губим представа за мястото ни в здравия, неболедуващ от „червени идеологии“ свят. Тя се превръща в политикономическа норма, според която мерим своята нормалност. Преходът се явява път към нормалността, дори и да трябва да го изболедуваме. Трябва да боледуваме периодично. Или постоянно. В някаква сложна и загадъчна диалектическа формула, застигнала ни след началото на 1990-те, „кризата“ е хем несъвършенство, хем нормалност, хем нейното пълно преодоляване би ни изтикало обратно в някакво комунистическо безумие. В този смисъл всяка криза, която възниква, води след себе си и възможност да се начертае пътят към нормалността, от която обаче трябва същевременно да бягаме, за да не достигнем точка, от която връщане назад няма: ненормалност без кризи.

През 2019 г. се заговори с пълна сила за демографска криза. Нарастващите консервативни и антидемократични течения в България, в съчетание с инатчийски фокус върху крах в демографията, изкараха на повърхността настроения, които целят да превърнат женското и емигрантското тяло в опорна точка на лечението, през което трябва да мине „нацията“, за да преодолее така създалата се ситуация. ПП „Атака“ и Движение за национална кауза (ДНК) се превърнаха в щурмоващите зад тези настроения. Демографската криза измести говоренето за икономическа криза; последната застина като своеобразен паметник на прехода, срещу когото някои се тюхкат, докато други просто мълчаливо подминават.

Демографската криза е поредната част от кризо-настоящето ни. Тя е продукт на конкретни политикономически отношения, които се затвърждават силово и насилнически по време на икономическите трансформации и преходи, и

които скъсват с предишни форми на социална организация. Ако възприемем демографската криза като норма във веригата от кризи, то тогава за докторите по кризи (политици, експерти от всякакъв тип, учени, инфлуенсери) се отваря пространство, в което те могат да предписват лекове за нейното преодоляване, но непременно в рамки, в които хоризонтът на нормалност не бива съвсем да се достига. Лечението се провежда, грубо, в четири стъпки: обявяване на криза, идентифициране на първопричинителите на кризата, анализ на тяхното развитие, предложение на мерки, които да ни доведат до нормалност на кризата, докато същевременно в никакъв случай не ни отнасят обратно в безумието.

За демографска криза по време на прехода в България се говори много. През 2001 г. БСП внася вот на недоверие към кабинета на Сакскобургготски, където една от точките е „демографския срив" в страната. През 2008 г. Световната банка обяви прехода към пазарна икономика за приключил, но пък констатира навлизането на страната в „нов преход" – демографски (Дневник 2008). Този тип преход е свързан с драстичното намаляване на работна ръка в страната, където, наред с отрицателния прираст на населението (намалена раждаемост, повишена смъртност), „износът" ѝ е първопричинител на болките, с които този нов преход ще трябва да се справя. Цярът – според Световната банка – е удобно повече от същото: либерализация на външните пазари и цените, външни инвестиции и прочее „икономически" нормалности.

Икономика, нация, емиграция и раждаемост

Формулата е изпълнена – нов преход, нова криза. Този път демографска. И така вече десет години основните субекти, които се рамкират като отговорни и съдържащи в телата си лек за така създалата се ситуация са емигрантът и жената. Тяхното биополитическо обработване и нормализиране е от изключително значение за излизане от демографската криза (разбира се, съгласно „нормалността" на пазарното стопанство). На 13 ноември 2018 г. *News.bg* излезе с гръмкото заглавие „БАН констатира демографска криза" (News Bg 2018). Кризата е научно доказана. Отправната точка е налице.

Раждаемостта е, разбира се, една от основите, около която се въртят всякакви препоръки как да се не/справим с кризата. Заключението на БАН, преплетено във възела демографска криза-раждаемост е следното:

> *Раждаемостта в най-малка степен зависи от развитието на икономиката. Връзката може да се търси най-вече във възможностите на семействата да осъществят плановете си, според културния модел, за раждането на определен брой деца. Когато икономиката е в криза или застой, тези планове се отлагат, и обратно, когато икономиката расте, плановете се осъществяват. Връзката между двете е чувството за стабилност и перспективност в дългосрочен план. Тази връзка се потвърждава от досегашното развитие – след 1989 г. раждаемостта в България намалява и достига най-ниското си равнище през 1997 г. (7.7 промила), след това расте до 2009 г. (10.9 промила) и заради кризата отново намалява до 9.2 промила през 2015 г. През*

последните години икономиката расте, но въпреки това раждаемостта намалява, защото не създава усещането за стабилност и перспективност в дългосрочен план.

Грешката е вярна. „Икономиката“ – и нейните нива на стабилност и растеж – няма отношение към това колко деца гледаме, искаме да гледаме или имаме възможност да гледаме. Нейната „автономност“ е дотолкова откъсната от конкретиката на нашето ежедневие, че тя вече едвам съумява да функционира дори като дискурсивен заместител за конструиране на „националното“, както предлага Тимъти Мичъл (Mitchell 1998). Нейният „растеж“ или „свиване“ касае единствено бюрократи на Уол Стрийт и коментаторите на *Bloomberg*. Нещо повече, докато „икономиката“ е такава, в която разпределението тече вертикално, от долу нагоре, към определен кръг от малък брой хора, изпадналите от тази вертикалност няма да получат необходимите средства, с които да се възпроизведат. „Усещането за стабилност и перспективност в дългосрочен план“ са именно ресурсите, от които този тип автономност на икономическата сфера ни лиши: достъпни детски центрове като градини, занимални, ясли; непосилно високи цени на храна и памперси; нискокачествено детско здравеопазване; данъчна система, която наказва бедните родители; нереално високи цени в пренаталната и наталната медицина и т.н. Демографската криза замаскира капиталистическата криза.

Демографската отговорност се подава като щафета от „икономиката“ (да се чете капиталистическите форми на икономическа организация) към жената и емигранта, носещи в себе си най-важният потенциал за капиталистическото натрупване – работна сила. За емигранта този потенциал би се актуализирал, ако се подложи на движение

обратно към „нацията“. Лекът на емигранта е заложен в способността му да се движи. За жената този потенциал е двояк: от една страна тя носи в тялото си безброй „потенции“ под формата на бебета, от друга, тялото ѝ – като съдържащо работни способности – може да се актуализира в производството на добавена стойност. Прави впечатление как експертите по кризи говорят за възела икономика-демографска криза-работна ръка (Boshankov 2018).

> *На първо място, демографската криза има пагубно влияние върху нашето икономическо развитие. В страната ще има все по-малко работна ръка и съответно, икономическият ѝ потенциал ще остане на ниско ниво, с тенденция понижаване.*

В едно почти схоластично упражнение, експертите се опитват да ни убедят, че работната ръка наранява икономиката, а не обратното. Логическото заключение от така подадената формула – липсата на работна ръка пречи на икономиката – е, че не икономиката работи за хората, а хората за икономиката. По този начин икономиката запазва своята автономност, тя няма отношение към пагубното социално състояние в страната, следователно изкореняването на нейната нефункционалност няма да спре демографската криза. И така (почти) всички трябва да се заемем със спасяването на икономиката.

Но „икономиката“ не е единствената, която има нужда от спасение. Спасяването на „икономиката“ върви ръка за ръка със спасяването на „нацията“. Тези две абстрактности се свързват, за да произведат жена, която е „едновременно биологично решена да спаси нацията и икономически отговорна, за да спаси пазара (ЛевФем 2019).“ Така

например небезизвестното изказване на проф. Константинов, „Трябват ни жени, които да раждат. Една нация зависи от жените, които раждат. И това трябва да стане до 35-годишна възраст“ в съчетание с предписанието на Андрей Арнаудов от ДНК „Раждайте, българки, нацията зависи от това“, рязко ни напомниха, че жените ще са първите, около чието тяло ще се търсят и намират лекове за кризата на новия преход (пак там).

Обаче, както видяхме по-горе, кризата е търсеното благо в днешните условия. Според историческата капиталистическа мантра, няма ли криза, няма нормалност. Оставим ли се в ръцете на капиталистическата криза, ще се оставим и в ръцете на едно постоянство в обработването на женското тяло.

Културната класа

Ако икономиката не е отговорна за демографската криза, то трябва да търсим първопричинителят ѝ някъде другаде. Предписанието, което ни се подава все по-често е, че жените трябва да работят върху своята родоспособна култура. „Часовникът при жените тиктака и процесите, свързани с репродуктивното здраве, са тихи и минават незабелязано,“ ни обяснява Петя Дикова от БТВ (Дикова 2019). И така отговорността на жената спрямо нацията и пазара на труда се е сгушила в нейното тяло. Тя трябва да е нащрек спрямо биологично-тихите процеси, случващи се в тялото. Въпреки тяхната невидимост, тя трябва да полага усилия да прогнозира и да планира. Жената има отговорност да работи върху културата си на жена. Тя е длъжна да познава себе си, където „себе си“ е равнозначно

на нейното тяло. Отговорната жена наблюдава „себе си“, мери количеството и качеството на яйцеклетките си, съумява да прецени кога тялото ѝ е най-плодотворно. С други думи, жената трябва да е достатъчно обогатена културно, за да съумее да се подчини на моралното предписание, според което биологията на тялото ѝ е часовников механизъм, отчитащ оставащото време до родовото събитие.

Здравно-медицинската наука обаче се притичва на помощ на тези, които все пак не намират време да се вглеждат в телата си в някакво постоянство. Те могат да планират и по друг начин. Като замразят частици от тяло си в името на едно детеродно бъдеще. Маргарита Габровска (2016) обръща вниманието ни към кампанията „Майка навреме“. Минавайки през многообразието от тропи, използвани в кампанията – продукт на МБАЛ „Надежда“ и Тъканна банка „Биорегенерация“ – Габровска констатира, че т.нар. социално замразяване е „част от по-сложния процес на репрезентация[та му]... като не просто социално необходим, а като ‘в реда на нещата’, ‘естествен’ избор на съвременната жена“. Но нещо повече, авторката недвусмислено показва как подобни кампании не са насочени непременно към всички. Те имат силно изразен класов елемент и пледират към „съвременната“ жена – забързаната, тичаща от среща на среща, препускащата от един космополитен европейски град в друг. Както и Габровска убедително показва, това е жената ала *Сексът и градът*.

Моделът „Майка навреме“ и класовият му характер се затвърждава все по-отчетливо. В предаване по Дарик радио от 10 юли 2019 г. Моника Иванчовска (2019) от екипа на ДНК заяви, че

българи наричаме тези, които си плащат данъците у нас, българи наричаме средната класа, тези които работят, учат, гледат децата си и се справят с живота сами... които държавата е изоставила.

„Културата“ се завръща в антропологичния си смисъл от началото на 20 век, съчетава се с класовите неравенства и с лекота разделя населението на такова с правилни характеристики за възпроизводство и такова, чието възпроизводство трябва да бъде спряно. „Културата“, за която БАН говори (виж по-горе), изказванията на Иванчовска и „Майка навреме“ замаскират расисткото клише за „високата раждаемост“ сред малцинствени групи в България. Но тяхната раждаемост не лекува демографската криза. Напротив. Тя е силно нежелана, защото според все по-залягащите като норма правила тези малцинствени групи нямат силата да излекуват пазара. Според надвисналата над нас притча, те са необразовани, нечистоплътни, от тях няма пазарна полезност, камо ли добавена стойност, което от своя страна не води към нормалност.*

И така, културата – според идеолозите на демографската криза – е също в криза. От една страна са малцинствените групи, чиято култура е толкова необуздана, че не могат да спрат да раждат. От друга страна са българите от средната класа, чиято култура е толкова либерална, че не могат да се накарат да раждат.

* Фактически, тези малцинствени групи създават несъразмерна добавена стойност през нелегализирания труд, който извършват, през поголовния отказ техния труд да бъде зачетен за такъв и съответната невъзможност те да се осигуряват на база на извършваната от тях работа. Това са неудобни истини, за които инатчийски мълчим.

Кризите – икономически, демографски, политически и културни – са *своеобразна геология на прехода.*[*] Вглеждането в пластовете на кризите, тяхната темпорална синхроничност и натрупване не бива да внушава някакво морално възмущение, но да ни накара да се свържем критически с детайлите, според които преходът изгражда антропологични типове и операционализира организацията на техните тела; какви динамики възникват спрямо организацията на натрупването на капитал и как тези динамики произвеждат телата ни. Един такъв прочит, например, ни помага да видим как женското и мъжкото тяло се свързват по различен начин с прехода към пазарна икономика и неговите кризи.[**] Същевременно, този прочит има задачата да насочи вниманието ни към възникващи борби за еманципация, ориентирани именно към начините, по които капиталът и държавата операционализират телата ни през създаването на йерархии и диференциации.

[*] Тук черпя вдъхновение от Massimiliamo Tomba (2012) и понятието му „геология на времето“. Томба предлага прочит на Карл Маркс, който в същността си поставя под въпрос телеологичните прочити върху Маркс – както на ранните, така и на късните му трудове – през плурализирането на времето и историята. Това означава, че може да се съсредоточим върху „различни темпоралности на класовата борба“ и да извлечем геологични натрупвания спрямо тази борба, които се явяват като съвременни възможности на класови битки.

[**] Геновева Михова (2018) показва, че в първите години на прехода безработните жени са били повече от безработните мъже; делът на жените, работещи със срочни трудови договори е бил по-голям; поголовно не се е спазвал законът, който забранява полагането на извънреден труд от майки с деца между 3 и 6 години; въпреки че мъжете по-често полагат извънреден труд, при жените той по-често не бива заплащан; повече жени са работили на непълен работен ден; повече жени са минали през процес на дескилинг (наемани за професии, които са под квалификацията); масово жените не са се възползвали от правото им на отпуск по бременност и раждане на дете и правото им на отпуск при болно дете от страх да не изгубят работното си място.

Тези йерархии са поглед върху многопластието на несправедливостите, които възникват с натрупването на капитал и начинът, по който капиталът се взира в телата ни единствено и само като източник на принадена стойност. Тези несправедливости избягват от тесния кръг на производството, за да достигнат едни от най-интимните кътчета на нашето съществуване; до белите полета на историята ни. Телата ни се изграждат дискурсивно като такива, чието историческо място принадлежи на кризисните структури на прехода. Подобно на Беняминовия анализ върху фашистката структура на управление от 1930-те, виждаме как днес, в капиталистическите начини на управление на подтиснатите (жените, и не само), кризата е търсена норма. Кризата определя управлението на тела. Телата на жените се операционализират от „пазара на труда“ и „нацията“ спрямо дискурсивното предизвикване на кризи. Задачата ни е да предизвикаме действителната криза.

Идеологическите кръстоносци на постсоциализма

БОЖИН ТРАЙКОВ

В България още от падането на Живковия режим се води идеологическа битка за миналото, оглавена от интелектуални и политически елити. Има два взаимосвързани ключови аспекта към начина, по който се интерпретира миналото днес. Единият е представянето на целия период на социализма от 1945 до 1989 г. като тоталитарен, а другият е омаловажаването на фашисткия период или цялостното отричане на наличието на фашизъм в България между двете световни войни. Но тези обяснителни режими за миналото водят след себе си сериозни последствия – яростния антикомунизъм и романтичното заиграване с фашистки фигури са отговорни за зараждането на нов тип фашизоиден национализъм, представен в парламента от т. нар. Обединени патриоти.

Носталгията по миналото е разочарование от настоящето

В хода на тази символна битка представянето на миналото често предизвиква чувство на носталгия. Светлана Бойм (2001) разграничава два вида носталгия – възстановителна и рефлексивна. Възстановителната носталгия

се основава върху предпоставката за възстановяване на загубен дом, но такъв, който никога не е съществувал, идеализиран образ, изчистен от противоречията на историята. Тя копнее за идиличното минало величие, което лесно я свързва с националистически проекти за възраждане, трансформиращи историческите дискурси в митове на историята. Възстановителна носталгия изиграва роля по време на различните български властови режими, които са били ангажирани в националистически проекти – от авторитарните управления на царете Фердинанд и Борис III, акцентиращи върху величието на средновековни царе, през Живков, при който се съчетава периода на революционните борби с приемствеността на средновековните владетели, и появата на сегашния носталгичен национализъм, отричащ фашисткото минало и същевременно налагащ една нова форма на фашизоиден национализъм. От друга страна, рефлексивната носталгия е свързана с амбивалентностите на човешкия копнеж и принадлежност и не е чужда на противоречия. Може да се каже, че рефлексивната носталгия се характеризира с един отворен процес на помнене, който поставя под съмнение абсолютната истина на възстановителната носталгия.

В българската историография все повече съществуването на фашизъм в България се поставя под въпрос. Историите на героичната борба на антифашистки сили, които предишният режим масово произвежда, се отричат като лъжлива пропаганда. Новата оценка на историята довежда до извода, че случилото се на 9 септември 1944 г. е преврат по волята на чужда сила (Христов, 2013). Привържениците на тази доминираща теза представят събитията по следния начин: комунистическото правителство извършва престъпления срещу българския народ в огромен мащаб, за

да остане на власт, докато същевременно му липсва обществена подкрепа.[*]

Наред с осъждането на властта, тези ревизионистки интерпретации в българската историография представят доста романтичен образ на миналото преди т.нар. в тях комунистически преврат. Този романтичен образ омаловажава авторитарния начин, по който страната е била управлявана по време на режима на цар Борис III, а социално-икономическите условия и културният и политически климат по време на режима не са взети под внимание.[**] Романтизацията на монархическия режим заиграва с носталгичните чувства, но и функционира като част от дискурса за „връщане към Европа“, характерен за държавите от Централна и Източна Европа и привнесен от тях. В годините на късния социализъм дисидентите от т.нар. Вишеградски страни формират идеята за връщане към Европа като стратегия за прекъсване връзката си със Съветския съюз (Фолк, 2003).

Българският вариант на „връщането към Европа“ виждаме в реториката за „цивилизационния избор“, който България трябва да направи (Радева,2011). В сърцевината на наратива за цивилизационния избор е дихотомията Запад/Европа, която означава цивилизация, модерност, прогрес и бъдеще, срещу Изток/Русия, което означава изостаналостта на комунистическото минало. Тази дихотомия води и до противопоставяне на други идеологически термини: инди-

[*] Такива възгледи са изразени от учени като Пламен Цветков, Венелин Ганев, Георги Фотев, Милен Семков, Георги Бакалов. Виж например Георги Фотев Дългата нощ на комунизма в България и Цветков, Между руския комунизъм и германския националсоциализъм.

[**] Виж например Акад. Георги Марков: Борис III не е отровен, сърцето му е сломено! Вижда катастрофата на Хитлер (2018), epicenter.bg, https://bit.ly/2RDVQyt (извлечено на 23.06.2019 г.)

видуализъм/отворено общество/модерно срещу комунизъм/затворено общество/немодерно. Демонизирането на годините, когато България е част от Източния блок, изисква тълкуването им като период на забавяне, който отклонява страната от нейния исторически път към модерността.

Разрушителният ефект от корумпираната приватизация, разделението на обществото, катастрофалните демографски и социални резултати и крахът на образованието и здравеопазването инициират обратен процес след 2000 г., в който близкото минало се възприема като не толкова страшно. В този процес трябва да разграничим рефлексивната носталгия на личната и колективна памет с възстановителната носталгия, произведена от частни и държавни интереси. Възстановителната носталгия изисква производството на памет, в което взима участие не само държавата, но и културните институции. Първата стъпка към преосмисляне на миналото идва от акт на бившия диктатор Живков. През 1991 г. Живков пише отворено писмо до парламента за поемане на пълна отговорност за отрицателните и положителни развития по време на неговото управление (Баева и Кабакчиева, 2010). Постепенно това се превръща в обща позиция на БСП в опит да се възползва от социално-икономическата стабилност на предишния режим.*

Бойм (2001) изследва приблизително същите процеси, когато носталгията по СССР в Русия през 1990-те е особено силна. На фона на тежките последици от неолибералната политика на Елцин тази носталгия се основава на добилите отново популярност стари съветски филми, които се появяват през това време: носталгия, продиктувана от

* Тази позиция беше допълнително подсилена от спомените на хора в близост до Живков, основно неговият съветник, покойният Константин Чакъров.

необходимостта да се повярва, че съветският живот от 1960 до 1980 г. наподобява тези филми. Носталгия, също породена от един различен начин на гледане на тези филми – скептицизмът към изобразяването на съветския живот е изчезнал в полза на чувство на копнеж и загуба.

Това, което Бойм отбелязва в Русия, като че ли се случи в България десет години по-късно. Мария Тодорова (2009) посочва, че тази носталгия е не само въз основа на копнеж за реалната или въображаема социално-икономическа стабилност и сигурност на бившия режим, но и на усещането за загуба на по-стара форма на общуване, загуба на достойнство и чувство за смисъл. Антропологът Алексей Юрчак (2006) описва този процес като „копнеж за съвсем реалните хуманни ценности, етика, приятелства и творчески възможности, в реалността на социализма, предоставени – често въпреки обявените цели на държавата...“ (стр. 6)

Изглежда, че това, което Тодорова и Юрчак описват, е форма на рефлексивна носталгия според определението на Бойм. Рефлексивната носталгия, за разлика от възстановителната, е около копнеж за нещо, което не е кохерентно и не се характеризира с тоталност; тя винаги е отворена за индивидуални и колективни четения и е около фрагменти от различни истории, а не една цялостна история. Като такава, рефлексивната носталгия има потенциал да бъде от решаващо значение за една критичност към идеологически трактовки. Както посочва Бойм, носталгия по някоя песен на югославски изпълнител не означава носталгия по режима на Тито. Рефлексивната носталгия не извинява властовите структури на миналото по начин, по който възстановителната носталгия го прави, митологизирайки историята. Рефлексивната носталгия е на обикновените хора и въпреки посредничеството на медийни институции,

тя все пак има потенциала да противоречи на възстановителната носталгията на държавно-изобретените традиции и честванията на идеализираното минало.

В средата на 2005 г. на БСП отново е даден шанс да сформира кабинет, макар и в коалиция с две партии от бившите си идеологически врагове – НДСВ и ДПС. Не е ясно дали тогава БСП се опитва да се възползва от чувството на рефлексивна носталгия, но по националната телевизия редовно се показват български филми от периода на късния социализъм. По това време неин директор е Уляна Пръмова, която е близо до ръководството на БСП. Министър-председателят и лидер на социалистите Сергей Станишев дори излезе със собствената си книга, озаглавена *Защото сме социалисти*. Приемането на България в ЕС по време на правителството на Станишев даде на БСП допълнителен стимул за извличане на дивиденти от успешните аспекти на предишния режим, като претендира за приемственост.

И все пак, това твърдение бе далеч от истината – не само че определящите се като социалисти БСП не могат или не желаят да изпълнят обещанието си за социална държава, по която техният електорат носталгично копнее, но техните политики показват директно несъответствие с идеалите на социализма. Правителството на Станишев предприе типични неолиберални политики, като въвеждането на плосък данък от 10% – най-ниският в Европа. Той е също и услужлив спрямо съществуването на американски военни бази в България и изпълнява ключова роля в решението за изпращане на български войници в Ирак и Афганистан. БСП загуби изборите през 2009 г. след поредица от скандали и обвинения за присвояване на средства от ЕС.

С идването на ГЕРБ на власт темата за комунистическите престъпления натрупва нова популярност.

Криминализация на миналото

Няколко са опитите за криминализиране на различни гледни точки, които не следват антикомунистическия канон спрямо близкото минало. Пример е Законът за обявяване на комунистическия режим в България за престъпен от май 2000 г (Балева и Калинова, 2011, стр. 222). Подкрепен е от управляващите ОДС, както и от ДПС. Той има само символично значение и служи като декларация. В него четем, че комунистическият режим „унищожава традиционните ценности на европейската цивилизация". На 9 септември 2004 г. парламентът приема декларация за „60-годишнината от създаването на комунистическия режим в страната" (пак там. стр. 224). Текстът гласи, че с комунистическия режим „европейският път, избран от строителите на съвременна България, е прекъснат, което забави с десетилетия нашия напредък". Антикомунистическите декларации работят като идеологически упражнения на три нива. Те настояват, че има унищожение на нещо, определено като ценности на универсалната европейска цивилизация. Историческата реалност показва, че в Европа от 1920-те до 1940-те години на миналия век възникват различни авторитарни и тоталитарни режими. Режими, които потискат онези, които се борят срещу тях – антифашисти и партизани. През 1938 г. шестнадесет от 27-те европейски държави имат авторитарни или тоталитарни диктатури. България не е изключение (Поппетров, 2008, стр. 5). Независимо от разискванията дали има или няма фашизъм в България, страната е съюзник на нацистка Германия и никой независим историк не отрича съществуването на политически движения и организации с идеологии, съпричастни към на-

цизма и фашизма. Твърдението за универсална европейска цивилизация маскира огромните социалноикономически и политически сътресения, свързани с антагонизмите в Европа между двете световни войни. То също така намалява ролята на антифашистките сили.

На друго ниво твърдението, че комунизмът е довел България до десетилетия изоставане отрича съветския модел като проект на модерността.[*] Без да неглижирам масовото насилие, репресиите и политическия гнет, резултатите от социалистическата модернизация са очевидни: през 1944 г. българското селско население е около 80%, а при преброяването през 1985 г. то е едва 35,2%[**]. През 1988 г. коефициентът Джини, измерващ разпределението на благата в обществото, е 22, което поставя България близо до тогавашните членки на ЕС (Цанов, 2013; Атанасов, 2018). Днес, макар и членка на ЕС, тя е с коефициент 40.2 и много далеч от повечето държави в съюза.[***]

[*] За повече относно проблемното тъждество между комунизма и нацизма, виж превода на Траверсо Е., Новият антикомунизъм: препрочитане на двайсети век (Traverso, E. (2007) *The New Anti-communism: Rereading the Twentieth Century* в *History and Revolution: Refuting Revisionism*, Verso Books, 2007), достъпно на dversia.net.

[**] Виж: Национален статистически институт: Сравнителни таблици от преброяванията по години. През месец юни 2019, на бала на Конфедерацията на работодателите и индустриалците в България (КРИБ), премиерът Бойко Борисов заяви, че България преди 9 септември 1944 е била развита индустриална държава, с множество фабрики и сега отново се превръщала в такава. За опровержение на това му твърдение, виж статията на Петър Добрев, в която ясно показва почти несъществуващата българска индустрия

[***] През месец юни 2019, на бала на Конфедерацията на работодателите и индустриалците в България (КРИБ – организация, която представлява големия български бизнес), премиерът Бойко Борисов заяви, че България преди 9 септември 1944 е била развита индустриална държава с множество

На трето ниво се задейства митът за „връщане към Европа“, свързан с „цивилизационния избор“ на членство в НАТО и ЕС. Това трето ниво става особено ясно с последния опит за криминализиране на миналото – декларация* от февруари 2018 г. на пет партии извън парламента (ДСБ, Да, България, Зелените, ДЕОС и БЗНС), която изисква „преследване на онези, които отричат престъпния характер на комунистическия режим“ и настоява „България да бъде достоен член на НАТО“. Тук опитите за демонизиране на миналото на социалистическата държава отново придружават оправданието на членството на България във военен съюз, бомбардирал съседна държава. Важно е да се отбележи, че тази декларация идва в разгара на засилена конфронтация между САЩ и Русия.

През декември 2010 г. външните министри на България, Чехия, Литва, Латвия, Унгария и Румъния правят опит да се приеме закон в ЕС**, който криминализира комунизма по същия начин, както нацизма. Опитът среща опозицията на

фабрики, и сега отново се превръщала в такава. За опровержение на това му твърдение, виж статията на Петър Добрев, в която ясно се показва почти несъществуващата българска индустрия до периода на социализма, когато България изостава между 10 и 30 пъти от развитите индустриални държави; в това отношение и с оглед на мащабния процес на деиндустриализация през последните две десетилетия, Борисов е прав да се сравнява с времето преди 1944 г. Добрев П. (2019) Фалшивите новини на Борисов... Каква индустриална държава е била България преди 1944?, e-vestnik.bg, https://bit.ly/2Fy41ax (извлечено на 25.06.2019) Също, за процеса на деиндустриализация виж другата статия от мен в настоящия том.

* Пет партии поискаха криминализиране на отричането на престъпния характер на комунизма (2018), actualno.com, https://bit.ly/2WY9vBj (извлечено на 23.06.2019 г.)

** *ЕК отказа да се криминализира отричането на престъпленията на комунизма* (2010), dariknews.bg, https://bit.ly/2LfvW2R (извлечено на 23.06.2019 г.)

западноевропейските страни. Въпреки факта, че такива усилия за криминализиране на миналото са неуспешни досега, не трябва да подценяваме тяхното символично значение като част от идеологическата война срещу левите идеали. Както ще покажа чрез пример по-надолу, ревизионисткият подход към историята на социалистическото минало отвори портите за реабилитация на фигури, извършили престъпления по време на съюза на България с нацистка Германия.

Трябва да се спомене и процесът на преименуване на градове, села, улици, административни и институционални сгради (Баева и Калинова, 2011, стр. 64-86). Като се започне с промяна на името на страната, която на 15 ноември 1990 г. се променя на Република България, думата „народен" изчезва, изместена от „национален". Изключение прави Българската народна банка, което само по себе си звучи като цинизъм, след като банката е под валутен борд, т.е. държавата е без финансов суверенитет, и поне от 1997 г. БНБ е най-малко народната институция в страната. След ноември 1989 г. се връщат старите църковни и монархически имена на места и улици. Баева и Калинова (пак там) изтъкват, че не само имената на партизаните и комунистическите политически фигури са премахнати, но и тези на останалите леви политически фигури, включително земеделските лидери. Имената на международните леви лидери и интелектуалци като Салвадор Алиенде, Патрис Лумумба, Анри Барбюс също изчезват. Улиците, които имат думата „революция" в името, се преименуват. Всички тези промени имат значителни политически и културни последствия.

Румен Даскалов (2009), който описва различните тенденции в съвременната българска историография, обобщава позицията си със следния въпрос: „Ако нямаше германска окупация и фашизмът не беше на власт, кои бяха парти-

заните, и срещу какво се бореха?“ (стр. 276) Мисля, че този въпрос разкрива неспособността или нежеланието на настоящите български интелектуални елити да си представят социални противоречия в капиталистическата система. Даскалов продължава с това, че отричането на комунистическия режим частично легитимира стария режим на монарха, като настоява, че той не е фашистки. Но дали ще използваме думата „фашистки“ все пак не е най-важният въпрос: чрез омаловажаване на сътрудничеството на българския монарх с нацистка Германия, отъждествявайки го с „национално обединение“, българските ревизионисти са пряко или косвено отговорни за увлечението на младите хора по краен национализъм, който е недалеч от фашизма. Това ясно се вижда от документалното изследване* на Адела Пеева *Да живее България*.

Антикомунизъм в действие: *Софийска платформа*

Тук се спирам на фондация *Софийска платформа* като пример за представител на редица институции и организации в България, произвеждащи антикомунистическия дискурс. Фондацията вини миналото за неуспешния преход към демокрация. Ще оставя настрана въпросът, че „преход“ към демокрация и пазарна икономика е идеологически термин, който оправдава противоречията между демократични решения и деспотизма на капиталистическия пазар.

* Виж трейлър на филма на youtube.com.

Под заглавие „Поколението на прехода е бомба с часовников механизъм“[*] Дневник представя разсъжденията на директора на *Софийска платформа* Луиза Славкова. Българите са обвинени в „изкривена и ирационална идея за демокрация“. Следователно, докато Западът е рационален, българите са ирационални. Тук експертите се дистанцират от българския народ и заемат елитарната позиция на производители на знания и ролята на педагози. Педагози, които предоставят много тясно разбиране за миналото и настоящето и които не виждат или не искат да видят неразрешените противоречия между демокрацията и т.нар. свободен пазар. Неолибералната културна среда промотира консумеризма като най-висша ценност на демокрацията (припомням призива на Джордж Буш да продължим да пазаруваме след 9.11.). Въпреки това, парадоксално за ролята им на защитници на точно тази система, авторите на доклада надменно порицават младите хора („поколението на прехода“) за разбирането им за демокрацията като „способността да купуваш всичко“. Обяснението е отново в миналото – компенсиране в следващите поколения на недостига в социализма. Социалистическото минало също така бива обвинено за мнението на младите хора, че „образованието и здравеопазването трябва да бъдат безплатни“. Върху по-младите поколения били прехвърлени „нагласите и вярванията“ на родителите им, които имали нереалистични очаквания към държавата. Тоест примерът на страни като Великобритания и Франция, където се гарантира минимално равнище на социално-икономически права като правото на образование и здравеопазване, е нереалистичен за България. По-скоро на

[*] Поколението на прехода е “бомба с часовников механизъм“ (2018), dnevnik.bg, https://bit.ly/2J1x9bf (извлечено на 23.06.2019 г.)

младите хора се внушава такава представа за миналото, която да ги подготви за желано за някои бъдеще. Просперираши държави като Франция се представят за „заразени от комунизъм“, тъй като предоставят на своите граждани здравеопазване като право, а не привилегия. Очакването към държавата на Луиза Славкова се покрива с представата на неолиберални апологети за ролята на държавата, която изключва гарантиране на социално-икономически права на гражданите – правото на достъпно здравеопазване, правото на качествено образование, правото на адекватна за основни разходи пенсия и социални осигуровки за трудещите се и т.н. Дали, представяйки копнежа по социалната държава като носталгия, Славкова не внушава една възстановителна носталгия по силната държава; носталгия, която политически фигури като Волен Сидеров умеят да употребяват в своята реторика срещу „соросоиди“ и други „врагове“ които „рушат държавата“? Към този въпрос се връщам в последната част на тази статия.

Софийска платформа работи по няколко проекта, които целят да предоставят „подходящо“ образование на младите хора за социалистическото минало. Публикуван е наръчник за ученици и учители с поредица от уроци, озаглавен „Какво се е случило преди 1989: Исторически сборник за комунизма в България?“. Авторите на това ръководство, като Евелина Келбечева, Иван Еленков, Ивайло Знеполски, Александър Кьосев, Момчил Методиев са известни представители на антикомунистическия интелектуален кръг.

Урокът на Иван Еленков е озаглавен *Всекидневен живот като огледало на режима.* На стр. 11 Еленков пише, че периодът на комунизма унищожава „историческата йерархия на обществото или естественото формиране с времето и развитието на обществените позиции и отношенията меж-

ду социалните групи“. Това изисква „изкореняване на елитите – политици, индустриалци, банкери, големи земевладелци...“ Представата за „естествени, формирани с времето елити“ маскира класовите антагонизми в България, особено силни след катастрофалните последствия от Първата световна война; същият период е характерен и с множество убийства на леви интелектуалци, особено в периода 1923-1925 г. Профсъюзите се описват като механизъм за контрол и експлоатация на работника, а социалните ползи, които осигуряват синдикатите, представляват „социална дискриминация“. Сравняването на този разказ със сегашните работни условия в България, където отнемането не само на трудови, но и на основни човешки права е норма, показва едностранчивостта на идеологическия подход на Еленков. В края на урока на учениците е зададен въпрос: да изброят всички дейности в ежедневието, които ще се считат за незаконни по време на „комунистическия режим“.

Къде започва сферата на пропагандата и къде свършва образованието? По същата логика (а дори и по-валидна, защото ще се основава на официална статистика) днес, в капиталистическата система, в училищата следва да се изучава колко български граждани не са в състояние да плащат битовите си сметки.

Реабилитация на фашисти: *Мемориалът на жертвите на комунизма*

Случаят с Мемориала на жертвите на комунизма е особено интересен поради избора на място. Мемориалът е издигнат през 1999 г. по време на президентството на Петър Стоянов и правителството на Иван Костов.

Мемориалът се състои от параклис и черна стена, напо-добяващи военния мемориал Виетнам във Вашингтон. Раз-положен е в близост до Националния дворец на културата – едно от големите постижения на социализма, построен през 1980 г. по настояване на Людмила Живкова и преди 1990 г. но-сещ името Народен дворец на културата „Людмила Живко-ва“. НДК е символ, така че разполагането на Мемориала на жертвите на комунизма точно до него е търсен ефект. Усилията на Живкова в края на 1970-те за насърчаване на мирното културно взаимодействие по света все още имат материално присъствие. Паметникът Камбаните например е създаден през 1979 г., когато под патронажа на ЮНЕСКО се провежда първата Детска асамблея за мир, с мотото „Единство, творчество, красота“. Поради успеха на събити-ето, ООН, ЮНЕСКО, УНИЦЕФ и страните участнички в Асамблеята изразяват желание да подкрепят подобни бъде-щи събития. „Знаме на мира“ се превръща в нова форма на дипломация и сътрудничество в името на мира. До 1989 г. в София се провеждат четири такива прояви и срещи на деца от цял свят с общо 3 900 деца от 138 страни и 14 000 деца от България, участващи в тях.

Зловещият паметник на жертвите на комунизма, върху който са гравирани около 7000 имена, е ярък контраст на всичко, което символизират Асамблеята и НДК. Мемори-алът ни посреща с думите „Поклони се, българино!“, защо-то „В тази стена е вградено страданието на нашия народ“. Параклисът е посветен „На всички българи мъченици“. Но кои всъщност са жертвите на комунистическия терор, на чието страдание да се поклоним? Централни в паметника са имената, осъдени на смърт от Народния съд: членове на правителствата, отговорни за съюза с нацистка Германия и за участието на България във Втората световна война.

Сред имената на жертвите виждаме и това на генерал Христо Луков, лидер на фашисткия Съюз на българските национални легионери. Но най-фрапантен е случаят с Константин Йорданов – офицерът, който през 1943 г. разпорежда да бъдат убити осемнадесет души в село Ястребино, шест от които са деца. Йорданов, един от най-зловещите учители (това е неговата професия) в българската история, сега има статута на жертва на комунистическия терор, което го прави и мъченик на демокрацията. По този начин, в непосредствена близост до сграда, свързана с детска асамблея за мир, е издигнат паметник, провъзгласил детеубиец за мъченик.

Показах как българите са обвинени за провала на демокрацията, поради обременеността си с миналото, също и тъмните краски, с които се рисува минало, лишено от нюанси, както и създаването на паметници, реабилитиращи фигури, свързани с предишни репресивни режими. Тези примери разглеждам като част от доминиращата идеологическа констелация на антикомунизма. Обобщено това са: опитите да се наложи едностранчива гледна точка за близкото минало, без да се рефлектира върху сегашния социално-икономически строй.

Последствията: Патриоти и други морбидни симптоми

Кризата се състои именно в това, че старият ред умира, а новият не може да се роди, в този промеждутък се появява голямо разнообразие от морбидни симптоми.

Антонио Грамши (1971, 276)
превод мой

За учудване на Еленков, възможен е и друг прочит на масовите събрания, манифестации, паради, ритуали на работно място и други от времето на социалистическата държава. Алексей Юрчак (2005) акцентира вместо върху суровите пропагандистки елементи на идеологията, върху моментите на приятелство и дружба в това идеологическо пространство. Юрчак формулира „парадокса на късния социализъм": въпреки че участва в идеологическите ритуали, наложени от Комунистическата партия, съветският гражданин е критичен към нейните постулати. Но в такива практики и пространства често се откриват истински хуманни ценности, приятелства и творчески възможности, независимо дали това е или не е официалната цел на държавата.

През последните години сме свидетели на множество примери за форми на десни популистки мобилизации в България, които могат да бъдат характеризирани като фашизоидни. Вълните на десния екстремизъм наводняват Европа и стават по-силни след финансовата криза през 2008 г. и последвалите неолиберални политики на остеритет в ЕС.*

Тенденцията към нарастващи националистически настроения доведе до формирането на сегашното правителс-

* Гневът на българите от незавидното им социално положение намери за изкупителна жертва ромите. В края на септември 2011 г. избухна насилие в село Катуница, което се разпространи в национални протести в големите градове. Събитията бяха отразени в българските и западните медии като антиромски бунтове и бяха осъдени от ООН. Случаят с Катуница е в контекста на насаждана нетърпимост към ромите и нарастващата популярност на националистически движения. Скорошен пример за поредни репресии срещу ромите е случаят в село Войводиново, където атаките срещу ромската общност биваха насърчавани от самия военен министър, Красимир Каракачанов, който е и лидер на ВМРО, както и от редица военни. Погромът бе последван от събаряне на ромски къщи, под предлог, че са незаконно построени (Драганов, 2019).

тво – коалиция между консервативните, поне на платформа, ГЕРБ и националистическия съюз Обединени патриоти.

АТАКА използва реторика, много близка до тази на българските фашистки движения между двете световни войни. Дори името на тази партия е еквивалентно на вестника на краткотрайната Национална социалистическа българска работническа партия (НСБРП), моделирана по образеца на нацистката партия на Адолф Хитлер (Поппетров, 2008). Характерни за АТАКА са силните антикомунистически и антиромски настроения. Лидерът Волен Сидеров използва антиколониална реторика, смесена с конспиративни разкази и с изразени антисемитски тонове. АТАКА също популяризира теорията за неоосманството, както и различни конспиративни теории (Найденова, 2016). През 2005 г., когато АТАКА се появява на политическата сцена, тя е единствената по-голяма политическа партия, която иска отмяна на приватизационни сделки и на концесии за чуждестранни фирми за добив на ресурси. Въпреки това, щом дойде на власт като част от коалиция, партията забрави за тези си искания.

Още с реформирането си през 1993 г. ВМРО се определя като дясна националистическа партия. По време на бомбардировките на НАТО над Югославия през 1999 г. тя води злостна антисръбска кампания в подкрепа решението на Иван Костов да разреши на НАТО въздушен коридор през България. Както АТАКА, и ВМРО използва силна антикомунистическа и антиромска реторика, НФСБ на Валери Симеонов в политическото си говорене също използва комбинация от расистки, ксенофобски, антиромски, антимюсюлмански и антикомунистически излияния.

Докато Обединени патриоти продължават да се позиционират като работещи за националния интерес, те се превръщат в един от ключовите участници в текущото изпълнение

на неолибералните политики, например запазването на регресивната данъчна система и приватизацията на публични и природни ресурси. Неприязънта на националистите към социални програми, които биха подобрили условията на живот за уязвимите и нуждаещи се граждани, е безспорна. Най-показателен пример за това е публично изказаното от вицепремиера Валери Симеонов презрение към майките на деца с увреждания – той ги нарече „няколко кресливи жени, чиито деца уж са болни“[*]. Ненапразно представителите на едрия български бизнес припознаха в лицето на Симеонов „своя човек“.

Настъпването към властта на националистическите партии (не само в България) показва, че докато се представят като алтернатива на неолиберализма, те всъщност са още по-ожесточени проводници на неолибералната политика. Социолозите Марко Бофо, Алфредо Саад Фильо и Бен Файн (2018) въвеждат термина авторитарен неолиберализъм, като го определят като авторитарна фаза на неолиберализма, за да обяснят процеса на засилено незачитане на „плитки“ и „формални“ практики на либералната демокрация, отнасящи се за неолибералните политики преди финансовата криза от 2008-2009 г. и все по-осезаемите репресивни механизми на контрол (стр. 2-4). Авторитарният неолиберализъм се характеризира с идването на власт на крайно десни формации, които стават проводници на неолиберални политики, съчетани със „селективна“ форма на национализъм, изразена на свой ред в расистки и ксенофобски политики на изключване на различни групи. Авторите заключват, че въпреки фашизоидните си форми, за разлика от фашизма от 1930-те, който възниква в контекста на

[*] *“Кресливи“ жени, а децата им “уж болни“: Колко могат да понесат майките?* (2018), dnes.bg, https://bit.ly/31PLrEn (извлечено на 24.06.2019)

кейнсианския икономически модел на социалната държава като атака срещу силната лява политика, „новата форма на авторитаризъм е типично неолиберална: изразява (координирана) дезорганизираната ярост на „губещите“ от неолиберализма в условията на абдикирала демокрация и държавен апарат, който е загубил легитимност като потенциален носител на икономическо благоденствие и социална кохезия“ (стр.19). Идването на Обединени патриоти на власт в коалиционно правителство с определяща се за дясноцентристка партия на българския бизнес ГЕРБ е пример за настъпването на тази промяна в България.

Засилването на фашизоидния национализъм в България е свързано с дисонанса между либералното послание за консенсус и ежедневното съществуване в държава, която се е превърнала в периферия на световния капиталистически ред. След катастрофалния „преход“ от социализъм към капитализъм България, както други страни в Източна Европа, на практика премина от Втория (социалистически) блок към Третия свят. Това става ясно от структурата на деиндустриализираната българска икономика с нейните тежки последици за мнозинството от работниците.

Както показах с редица примери, тече процес при който част от миналото се демонизира, докато друга част се романтизира. Не е изненадващо, че колкото по-тежка е сегашната социално-икономическа криза, толкова по-интензивно е намирането на виновници в миналото. Кръстоносците на антикомунистическия дискурс са на поход срещу носталгиците по социализма, като в процеса на свой ред насърчават носталгия по монархическото минало. Но докато носталгията по социализма е породена от разочарова-

ние от настоящето, а не желание за връщане в миналото, то носталгията по годините на Борис III, омаловажаваща или премълчаваща ролята на фашизма в българското минало, водят до неговото завръщане в обществото.

Зимата на нашето неравенство*

СТАНИСЛАВ ДОДОВ

През 1961 г. излиза книгата на Джон Стайнбек *Зимата на нашето недоволство.* Недоволството, за което тя говори, е дълбоко лично и насилническо. То е това на загубеното минало на фамилна власт и богатство, на извратената американска мечта като закон на силния. Никоя цена не е твърде висока за съвестта, за да се поправи тази загуба, и протагонистът сключва серия от Фаустови сделки, за да открие накрая, че така щастието е немислимо.

Нещо като градска мъдрост е, че зимата изкарва наяве мръсотиите на общия ни живот. Локви запълват всяка дупка на хоризонта, а боклуци, жълти и кафяви петна изпъкват на белите покривки – където такива са останали неразтопени от кал, газове и още локви. Човек може да се зачуди, къде са тези „зимни приказки“ от коледните песни и декорациите на търговските вериги. Дядо Коледа е винаги на топло, светло и чисто, приканвайки към поредната „изгодна“ покупка, а дръгливите улични псета са сякаш по-нереални от рисуваните елени.

Но решаващ е студът, защото е единственото, което напомня, че сме в един сезон и че животът, както града, е

* Текстът е публикуван за пръв път в *Клин/Клин* на 9 декември 2018 г. Публикуваме го тук с малки редакции и съгласието на колегите.

общ. И въздухът, по същата причина, с миазмите на града, простреля се над всички.

Или поне на теория. Защото едни се движат само между колата, офиса, дома и магазините, без месеци наред да стъпят и в една локва. За тях грозотата е пейзаж, край който минават пътьом. Други са част от грозния пейзаж – на улицата, между локвите или далеч, дълбоко в провинцията. За първите студът е зимна приказка от витрината и по краткия път до следващото топло място, а мръсният въздух – неприятно изключение на деня. За вторите студът е и тук, и там, и вътре, и вън, а мръсният въздух – „естествена“ среда.

Зимата извежда наяве най-гнусната мръсотия на общия ни живот – неравенството.

Всичко от локвите до витрините, от пухкавия сняг до калта, от автомобила до кюмбето, пред и зад екрана, от Факултета, през Лозенец до Радювене – самият студ и самият въздух – е неравно преживявано. Това Жак Рансиер нарича „разпределение на осезаемото“ – осезаемото не само сетивно и естетически, но и изобщо „естественото“, логичното, мислимото, въобразимото. Това е възприетият за нормален ред на нещата, в който едни никога дори не стъпват в локви, докато други живеят на плочките до тях; едни произвеждат мръсотия, но тя остава от ауспуха зад тях, докато други се душат в пушека на едва изкараната топлина.

Зимата извежда наяве грозната истина, която същевременно студът добре скрива в уюта на собственото, че в общия ни живот няма нищо общо; че от малшанса да докоснеш локвата до борбата за оцеляване неравенствата разкъсват всяка идея за общност, всеобщност, общество. И дори когато някой прочете в медиите, че друг някой не само произвежда, но и живее постоянно дълбоко в отровни-

те газове или че просто е умрял от студ, за първия това е толкова немислимо и далечно, че зимната приказка от рекламите и витрините светкавично го заличава в краткия преход до следващото топло място. А секундите значимост на втория се стапят неусетно в локвите и газовете, които е обитавал доскоро.

Така се стопиха двама възрастни самотници* в село Бреница край Кнежа. И двамата живеели при немислими условия. Били изоставени от всички дотолкова, че жената била погребана служебно и без никой да я потърси, а мъжът изгорил дюшемето си, понеже нямал как да се стопли (но това не го спасило). И двамата загинали от студ. От студ загинаха и други двама старци**, възрастна двойка в ловешкото село Радювене. В старите без ток и вода дъщеря им, сама затънала в немислима безизходица, крила мъртвите тела, за да дочака да вземе пенсиите им. От студ загинаха и майка и дъщеря*** в Благоевград преди една година. Никой не бил сигурен дали страдат от психични заболявания, както никой не се зачудил дни наред защо в старите свети непрекъснато и никой не излиза. Преди по-малко от година в „Големия студ“**** загина и младо момче от Ирак, дошло да търси спасение в София. Последният му опит да се спаси завършил на прага на социалните служби, с последния гърч на една лечима болест.

* *Студ и липса на грижа убиха самотни възрастни хора* (2018, 1 декември). btvnovinite.bg. Извлечено от http://bit.ly/2koKCkX (19.09.2019)

** Първанов К. (2016, 22 февруари) *КОЙ уби семейство Дишеви?* pogled.info. Извлечено от http://bit.ly/2lWG6uA (19.09.2019)

*** *Майка и дъщеря открити мъртви в дома им* (2017, 14 януари). dnes.dir.bg. Извлечено от http://bit.ly/2m1ATBO (19.09.2019)

**** „Големия студ“ (2018) е документален филм на БНТ и режисьора Николай Василев за колектива и социалната кухня Храна, не война, в който се разглежда и смъртта на иракското момче.

Това са само известните случаи. Пред смъртта всички сме неравни, но някои са по-неравни от другите и най-много да останат „случаи“. Със сигурност има още много, останали известни единствено сами на себе си, в трагична творба, която никой друг не знае и затова никога няма да напише.

Борис Буден започва своята *Зона на прехода: за края на посткомунизма* с внушителна метафора от истински случай. По време на войната в Босна, през 1993 г., във влак от Белград към черногорското пристанище Бар, пътуват 20 мъже: „[н]ай-младият от тях е на 17 години. Осемнадесет от тях са мюсюлмани, основно граждани на Сърбия и Черна гора, един от тях – хърватин [...]. Националността, възрастта и името на двадесетия човек са неизвестни и до днес.“ По нареждане от сръбската столица паравоенна група напада влака, смъква пътниците, изтезава ги, убива ги и ги хвърля в река. Труповете на всички са открити, идентифицирани, потърсени и намерени от близки и роднини и изпратени в отвъдното със съответните религиозни и административни процедури. На всички, освен на един – „двайсетия човек“.

> *Защо никой не се е поинтересувал от съдбата на този човек, дори и съдия-следователят? Сякаш на никого не е липсвал. Само абстрактно можем да си представим, че може би някъде е имал семейство, на което е липсвал. [...] На него му е отказан дори статусът на жертва.*

Буден използва случая, за да онагледи това, което определя като феномен на „хората без общество“, присъщ на посткомунистическата ситуация. 30 години след идеологията на Тачър, че няма такова нещо като общество, а само ин-

дивиди, жестоко убеждава в своята правота. Когато няма общност, всеобщност, общество, защо някой да те търси? В локвите, газовете и студа, в класовата война на българската зима с всяка следваща година все повече хора са не само непотърсени, но и гонени от улици, къщи и квартали дълго преди да умрат, та какво ли остава за след това.

След зимата на нашите раздори[*]
настана над страната пищно лято

От тези първи редове и първи думи на Ричард III в едноименната пиеса на Шекспир Стайнбек взима заглавието на своя роман. С развитието на действието и в двете творби протагонистът се превръща в антагонист, докато публиката осъзнава, че зад очарованието му стои отблъскваща жестокост в стремежа към възстановяване на миналото величие и богатство.

След социализма и дори след прехода във въображението на българските елити настана пищно лято. В новия ред те виждат и безсрамно величаят историята на богати аристократични фамилии, царе и славни битки. Днес те са някои от тези зад витрините и в екраните, за които не е разпределена нито една локва, а смъртта от студ е толкова далеч от осезаемото, че дори да се случи пред очите им, не биха разбрали. Не само знаем имената им, но и биографиите им са същи романи, пиеси за падение и възход за възхита на всички, очарователна история за успялото недоволство.

[*] В оригинал първият ред е „Now is the winter of our discontent". „Разминаването" между употребата на израза в заглавието на Стайнбек и превода на Ричард III на български – „нашето недоволство" и „нашите раздори" – е особено ценно за случая на този текст. – Бел. авт.

Нищо чудно, че такива издават наредба*, забраняваща просенето по улиците на София. След като са напът да обновят града из основи – по един или друг начин, – остава да забележат обитателите на грозните пейзажи или пък загрозяващите новите хубави пейзажи и да ги отстранят. Че това става тъкмо през зимата, в големия студ, или че преди това не е помислено за подслон за никого – Ричард III не се занимава с това. Не влиза в неговата работа, че обрича на смърт неясно колко хора. Той живее в лятото.

В пищното лято на нашите Ричардовци всичко, което те правят, истински изглежда като благо, като развитие и стабилност по пътя към принадлежащата им по право власт, възвърната след падението на социализма – и грамадните строежи в полите на планината, които спират въздуха от там да се спуска надолу и да пречиства миазмите на градската зима; и съоръженията за изгаряне на отпадъци; и градът за колите, претендиращ, че е за хората. И лъжат, и лъжат, и лъжат какво предприемат в името на всички.

Някой може би си мисли, че поне въздухът, ако не студът, ще подсети Ричардовците и техните обожатели за общото. Но това ще е само ако не се сеща, че те живеят в полите на планината, където е по-чисто; че те самите и техните приятели и придворни се движат само с коли; че докато те разрешават строежи в полите на планината, разрушават къщи в гетата; че докато позволяват съоръжения за горене на отпадъци от бизнеса, санкционират горенето на отпадъци по домовете. От техния свят на витрини и вечно лято всичко изглежда като нормалния ред на нещата, който те контролират по право.

В пиесата на привидно общия живот всички гледат Ри-

* Караньотова К. (2018, 1 декември) *Просията по улиците на София е забранена от днес*. news.bnt.bg. Извлечено от http://bit.ly/2mih3Cb (19.09.2019)

чард в София, а не онези без име от Бреница, Радювене и Ирак. Докато съпреживяват недоволството му от все недостатъчната власт и богатства, все недостигнато минало, зяпнали от възхита по екраните на какво е способен той – корупция и убийства без никакви скрупули, – забравят за зимата на неравенството, в която всъщност живеят.

Може би по-лесно щяха да осъзнаят, че Ричард – това е антагонистът, ако истински виждаха зимата на неравенството, а не на недоволството; ако повече признаваха, че никой не живее на мръсно и студено, защото така му е доволно, а защото така му е разпределено; ако се говореше повече, че никой не гори парцали, защото така му е доволно, а защото така му е разпределено; ако повече осъзнаваха, че новите ремонти на София са грозни не само защото са зле замислени и изпълнени, а и защото отблъскват и убиват – с колчетата и пейките, на които не се сяда и ляга и с бездомниците, официално прокудени на смърт.

Такова недоволство е дълбоко лично и насилническо. Неравенството е назоваване на най-гнусната мръсотия на общия ни живот, което пък е лост да го направим наистина общ и по-добър. Дано следващият протест, критичен образ, статия или друго направи тази разлика. Защото зимата е последният сезон, в който природата умира, за да се роди отново. Дали същото може да се каже за всеобщността на хората така и никой не знае още със сигурност. Този роман все още чака да бъде написан.

Тоталитаризмът в България – реалността, каквато е или каквато бихме искали да бъде?

МИЛЕНА СТАТЕВА

Сами по себе си Weltanschauungen[*] и идеологиите от деветнайсети век не са тоталитарни и макар расизмът и комунизмът да се превръщат в най-значимите идеологии на двайсети век, те принципно не са по-тоталитарни от останалите. А популярността им се дължи на факта, че съставките на натрупания исторически опит, върху който те първоначално възникват – междурасова борба за световно господство и класова борба за политическа власт в съответните страни – от политическа гледна точка се оказват по-значими от базисните елементи на другите идеологии. От друга страна, всички идеологии съдържат елементи на тоталитаризъм, които обаче се развиват напълно само от тоталитарните движения, и така се поражда измамното впечатление, че всъщност тоталитаристични са само расизмът и комунизмът. Истината е, че същинският характер на всички идеологии се разкрива единствено от мястото на съответната идеология в апарата на тоталитарното господство.

Хана Аренд (1993:227)

През последните трийсет години станахме свидетели на тотален провал да се концептуализира режимът в Бълга-

[*] От немски, светогледи. – Бел. ред.

рия между 1944 и 1989 г. Едно от най-често използваните определения за него от неолибералната пропаганда е „тоталитаризъм“. Тази статия използва анализа на Хана Аренд на тоталитарните режими в нацистка Германия и в сталинистския Съветски съюз, за да покаже защо тоталитаризъм в България не е имало. Още повече, че след смъртта на Сталин през 1958 г., Аренд говори за процеси на „детоталитализация“ и в Съветския съюз, и в сателитната му система (1993:xxxiv). В синхрон с теорията на Арендт, тази статия се стреми да очертае начините, по които описваните от нея феномени, отличаващи тоталитаризма от тоталитарните тенденции на всички идеологии, са качествените различия на тези елементи, а не тяхното наличие като социални феномени сами по себе си. В този смисъл не наличието на тоталитарни феномени, а качествата им на банално зло, следва да се разглеждат като индикатори за наличието на тоталитаризъм в дадено общество.

Радикално и банално зло

Едно от основните открития на Аренд при изследването на феномена на тоталитаризма е осъзнаването, че явленията, които могат да се разбират като радикално зло в модерността, са придобили нови качества, а именно че вече може да се говори за баналност на злото като по-драстична форма на зло. Тази ескалация на понятието е добре описана от Сторолоу, който обяснява, че „радикално зло“ е понятие, изковано от Кант, за да обозначи „една универсална човешка склонност да се подминава моралния закон и да се възприемат максими на злото, основани на любов към

себе си", в който процес „Кант настоява, че има свобода у човешките същества да избират да се съпротивляват на тази склонност". По-нататък в същия преглед на работата по темата на Бърнщайн Сторлоу подчертава, че въвеждайки понятието „банално зло", Аренд установява, че:

> *„тоталитарната доминация кулминира в абсолютно зло, което повече не може да бъде извлечено логически от мотиви, подлежащи на човешко разбиране. Съживявайки фразата на Кант, но придавайки ѝ много различно значение, тя прави препратка към такова абсолютно зло чрез понятието за радикално зло. Радикалното зло включва много повече от действия на базата на познатите ни „греховни мотиви". То включва превръщането на човешки същества като човешки същества в „излишни" и такива, без които може да се мине – чрез нулифицирането на това, което прави човешкия живот отличително човешки, чрез ликвидирането на човешката свобода, спонтанност, индивидуалност и моралност. Ползвайки примера на нацистки „убийци от бюрото" като Айхман, Аренд описва как радикалното зло придобива качества на „баналност", чрез която чудовищни, мощни престъпления срещу човечеството са били извършени като че ли това е „стандартно поведение" – рутинни, нормални дейности от ежедневния живот".*[*]

Баналното зло като феномен на бюрократизацията и ежедневното немислене като механизми за осъществяване на престъпления срещу човечеството изместват це-

[*] Storolow, R. (2010) *Radical evil*, huffpost.com. Извлечено от https://bit.ly/2ZeEDxA (18.08.2019)

ленасоченото, умишлено зло на Инквизицията, например, или просто злото на смъртното наказание, войната и пр. конвенционални злини, съпътстващи човечеството въпреки прогресивните идеи за граждански права и мирно съвместно съществуване. Така Аренд продължава една линия на използване на понятието за зло за целите на разбиране на онова, което не бива да се случва.

„Всеки път, когато отсъждаме*, че нещо не е бивало да се случва", казва Найман (2002:5), „ние стъпваме на пътека, която води директно към проблема за злото". Има неща** в историята на човечеството, които не можем да наречем нито зверство, нито просто *фатална грешка*. Строго формално погледнато всички характеристики на тоталитарната държава присъстват и във всяка модерна държава. Но същевременно формалното наличие на лагери, тайна полиция, следене, патологично лидерство и прочие се използват пропагандно, за да се характеризират режимите на държавен социализъм като тоталитарни. Не се отчита чудовищността на нацизма, която в специализираната литература се използва, за да подчертае, че сред събитията, представляващи зло, Холокостът е може би (или надеждата е да е) повратната точка, кулминацията на историята досега. Следвайки Аренд, за Найман (2002) злото се появява в публичната сфера всеки път, когато човечеството се сблъска със събития, които са едновременно и колективно преживяни като заплаха за индивидуалното съществуване, и застрашаващи колективното ни съществуване като хора. Алтернативната история на философията, която Найман

* В исторически, социален и политически контекст.

** „Неща" във феноменологията се разглеждат като конкретни феномени на реалността, които се различават като неща-в-себе-си, които са достъпни до нас само като опосредствани от съзнанието.

разработва, описва как в дискурса на човечността злото е означаващо за онези събития, които разрушават целия смисъл на живота и историята.

Във философията обаче се оказва, че понятието за зло се превръща в начин за отвеждане към прогресивно хуманизиране и еманципация. В този контекст Найман сравнява два феномена. От една страна поставя земетресението в Лисабон през 1755 г., което предизвиква философски дебати за силата на човека срещу силата на Бог и става повод за новата парадигма, тази на модерността. От друга страна е „земетръсът“ на Аушвиц като събирателно понятие за концентрационните лагери на 20 век, породили новата парадигма на критична мисъл като алтернатива на конвенционалните концептуални рамки на модерността. Така земетресението от 1755 г., което не може да бъде обяснено като божие наказание за греховете на лисабонците, и концентрационните лагери, които не могат да бъдат обяснени с радикалното зло в човешкия характер, се превръщат в двете разтърсващи събития, дали мощен тласък на разбирането на понятието за зло като именно „вход“ към ново смислообразуване. Разликата между двете земетресения е очевидна – Аушвиц, според много изследователи, е земетресение толкова катастрофално, че „разрушава не само животи, сгради и обекти, но и инструментите, използвани за измерването на земетресения директно и индиректно“ (Fine 2001:13). Същевременно, така както земетресението в Лисабон предизвиква дискусии за природата на злото като неотносима до Бог, така и земетресението на Аушвиц предизвиква дискусия за природата на злото като надхвърляща и индивидуалното човешко. Земетресението в Лисабон е катализатор на дебати и дискусии, в които вероятно най-неглижираната – и същевременно най-значимата –

е тази, която в работата на Кант, Лайбниц и Хегел секуларизира Злото като свръхестествена сила и го превръща в зло като характеристика на чисто човешките разрушителни тенденции, които могат да бъдат овладяни от просветения човек. За Аренд разтърсванията и осъзнаванията от Аушвиц водят до откритието, че не радикалното зло, формулирано от модерните автори, а баналността на злото е заплахата за културираните общества на 20 век. Баналното, неосъзнато, немислещо, а отреагиращо човешко същество се оказва в основата на веригата Айхмановци*, които водят до осъществяването на оркестрираната смърт в концентрационните лагери.

За разликата между „концентрационни“ и „трудови“ лагери

Една от основните характеристики на злото при тоталитаризма, които Аренд разглежда, са концентрационните лагери. Трудовите лагери в България и в частност този в Белене се спрягат от десните като „концентрационни лагери“, които определят тоталитарността на социалистическа България. Важно е да се разграничат тези понятия, доколкото става въпрос за по-скоро радикално зло, характерно за модерността.

Трудовите лагери са реално съществувал исторически

* Адолф Айхман е нацистки лидер, осъден през 1961 г. в Израел за престъпленията, извършени от него по време на хитлеристкия режим. В защитата си Айхман твърди, че е невинен, тъй като само е следвал заповеди, което е отразено от Арендт в книгата ѝ „Айхман в Йерусалим“ и е ползвано от нея, за да изкове и илюстрира понятието за банално зло.

феномен във всички държави, не само в Източна Европа и Западния свят, но и в Азия и в Африка. Те се коренят в практиките на *каторгата* и с времето функциите им да обслужват криминалния кодекс постепенно се ограничават до ползването им за военнопрестъпници и политически затворници. Например 14 трудови лагера функционират в Швеция по време на Втората световна война, като болшинството от затворниците са не само комунисти, но и социалдемократи, синдикалисти, анархисти, антифашисти и други „съмнителни елементи“ от шведското общество, както и германски дисиденти и дезертьори от Вермахта. Това са все хора, вкарани в лагерите безсрочно, без съд и присъда и без да са били информирани какви са обвиненията срещу тях, дори и след като са освободени след войната (Berglund & Sennerteg 2008). Практиката е толкова установена по света, че през 1945 г. по време на Конференцията в Ялта част от приетите репарации включват употребата на принудителен труд от страна на германци. Той се ползва в трудови лагери не само в Съветския съюз: повече от 1 000 000 германци са принудени да работят във френски мини и в британската аграрна промишленост, а 500 000 – в Звената за трудова служба (Labor Service Units) на САЩ в окупираната от тях част от Германия (Dietrich 2002).

Трудовите лагери са отхвърлени от международното право с Конвенция 105 на Международната организация на труда към ООН едва на 27 юни 1957 г. Приемането ѝ не означава, че държавите незабавно ратифицират конвенцията, нито че практиките незабавно биват отхвърлени. Системата на трудовите лагери е критикувана през 2009 г. от ООН като „спешна тревога за човешките права“, а през 2013 г. *Human Rights Watch* докладва, че все още има около 160 000 души в трудови лагери на различни места по света.

Принудителен труд от трудови лагери се експлоатира от „демократичните“ общества и до ден-днешен – например компании като *Victoria's Secret* се възползват от принудителен труд на затворници в Ангола; 13-ата поправка на Конституцията на САЩ забранява робството и недоброволните услуги, „освен като наказание за престъпление, за което лицето е било надлежно осъдено“.* Затворническият труд в САЩ все още е норма, като затворниците работят за частни фирми във всякакви производства (от телемаркетинг до производството на схеми, мебели и дрехи), макар и понякога да получават надница (от 25 цента на час до минималната заплата) (Berglund & Sennerteg 2008).

Практиката на трудовите лагери в България замира около 1956 г., като остава само лагерът в Белене (Todorov 1999:38-42). Конвенция 105 е в сила в България едва от 23 март 1999 г., в Русия – от 1998 г., а в САЩ – от 1991 г.** Тъй че разликата в изоставането в сравнение с повечето други демократични държави, които почти незабавно въвеждат в изпълнение Конвенцията, не е голяма. Франция също изоставя, като ратифицира Конвенцията едва през 1969 г., Испания – през 1967 г., Италия и Нова Зеландия – през 1968 г. В Япония Конвенцията все още не е ратифицирана.

Разликата между трудовите лагери и концентрационните лагери е, че докато трудовите лагери са форма на затвор, т.е. наказателна и дори поправителна мярка (неслучайно съвременните затвори са съхранили много от нечовешките условия на каторгите, които по-късно и със сравнително

* Benns, W. (2015). *American Slavery, Reinvented.* theatlantic.com. Извлечено от https://bit.ly/2lcDDaO (31.07.2019)

** Вж. International Labour Organization (ilo.org), Ratifications of C105 – Abolition of Forced Labour Convention, 1957 (No. 105). Извлечено на 31.07.2019.

по-добри условия се превръщат в трудови лагери), концентрационните лагери са посветени изцяло на масовото производство на смърт. Аренд отнася ГУЛаг при сталинизма към практиките на тоталитаризма, тъй като е бил използван за усмъртяването на елитни противници на властта, и посочва, че като край на тоталитаризма в СССР може да се разглежда 1956 г. с края на ГУЛаг. Практиката на концентрационните лагери се припокрива с трудовите лагери, доколкото много от концентрационните лагери включват и принудителен труд и исторически израстват от трудовите лагери. Степените на опредметяване на затворниците и механичното им усмъртяване са обаче коренно различни. Концентрационните лагери ужасяват както с тоталната дехуманизация на затворниците (дори и в начина на усмъртяване), така и с профила на затворниците, които рядко са криминални или политически опоненти, а обикновено са хора, подбрани по идентичностен принцип, т.е. заради това, което са в същността си и което не биха могли да променят.

Триадата „националната държава, расизъм и империализъм“

Когато описва тоталитаризма, Аренд разглежда концентрационните лагери като свързани с три други елемента: националната държава, расизма (и „чистотата на нацията“) и империализма. Затворниците в концентрационните лагери са всички, които дори само със съществуването си заплашват тези три елемента. Ето защо поправителният труд не е тяхната цел, а тоталното унищожение на затворниците като човешки същества в същността им,

не просто тяхното умъртвяване като тела. Трудовите лагери в България, дори и в късния пик на Белене през 1980-те, когато затворници са предимно българи от турски произход, противопоставящи се на „Възродителния процес“, не са мотивирани нито от стремеж за съхраняване на националната държава, нито от омраза и непоносимост към българите от турски произход, нито от империалистически намерения, които се появиха в България едва през 21 век. „Възродителният процес“, макар и радикално зло, е пропагандна акция срещу страховете от превземане на територии от Турция. Затворници са държани само по политически и криминални обвинения, т.е. за нарушаване на закона или при подозрения за нарушаване на закона (добър или лош), а не за да бъдат унищожени като човешки същества поради същността им, нито за прочистване на държавата или за постигане на империалистически амбиции за завладяване на света. Смъртността и нечовешките условия в българските и други трудови лагери, както и в днешните затвори навсякъде по света, могат да се обяснят далеч по-успешно с други концептуални рамки. Подходяща обяснителна рамка за тези феномени на зло е дехуманизацията, водеща до неглижиране и тормоз в т.нар. тотални институции, които включват и училища и болници например, със съвременния паноптикум като рамка на управление, описана от Фуко, и като недоразвити (макар и не за времето си) рамки за спазване на човешките права в такива институции. Автори като Жак Дерида показват, че тези феномени са породени от изначалната йерархизирана природа на западната цивилизация като насилие само по себе си и чрез рамките си на мислене, които пораждат и поддържат ежедневните прояви на насилие. По-категорично Макс Вебер подчертава причинно-следствените връзки

между насилието на историята и капитализма, а Валтер Бенямин разглежда цялата западна история като форма на насилие, която може да бъде преодоляна само чрез справедливото насилие на потиснатите над потисниците, които определят хода на историята.

Националната държава, в пресечните точки с расизма и империализма, е другата характеристика на тоталитаризма, на която Аренд обръща внимание. Ако се позовем на разликата, която изследователи на развитието на концепцията за толерантност като елемент на изграждането на социална кохезия подчертават, при създадените през 19 и 20 век държави известна степен на национализъм, изразена във фокус върху изграждането на национална идентичност, трябва да се отчита при разглеждането и дори нормализирането на различни степени на национализма (Heyd 1996). Има разлики между национализма, прегърнат в първите десетилетия от създаването на Третата българска държава, и феномена, в който България се промотира днес от крайнодесни партии и движения като древна империя, издигаща се над останалите нации. Националната държава по време на социалистическия режим е премерено представена в историческите изследвания, макар и очертана около опозицията спрямо Турция и до известна степен спрямо Гърция, доколкото се подчертава разлика, но не и превъзходство на българските царства като отделни от Византийската и Римската империи. „Възродителният процес“ се явява именно характеристика на стремежа за изграждане на национална идентичност у една наскоро създадена държава в контекста на фантазирани или реални заплахи за тази новоконструирана национална идентичност, а не опит за унищожаване и изличаване на други етноси и „раси“. Разбира се, между феномена на изграждане на „нова“ национална

идентичност и настоящите ексцесии има континуитет. Мотивацията в първия случай е общоприет исторически инструмент за времето си (и дори в по-наши дни) за консолидиране на нации в новосъздадени държави. Във втория случай лозунги като „България на три морета“ се използват да мотивират преживявания на расово/национално превъзходство. Расизмът, който в последните години добива масови форми, включително с погромите над ромската общност в Габрово и Войводиново от последната година, за пръв път се измерва детайлно през 2005 г.*

Според Аренд дори сами по себе си горните характеристики не определят тоталитаризма, ако не е налице масова подкрепа за тях, засилена от специфични особености на лидерството и на пропагандата. Масовата подкрепа, която продължава да расте в момента в България, за расистки, националистки и империалистически реторики, е безпрецедентна за страната ни. Корените на такава масова подкрепа могат да се търсят в тежките социални и икономически проблеми, експлоатирани от популистки политици за насаждането на омраза. Това определя и спецификата на лидерството и пропагандата при тоталитарните режими – параноидни тенденции, нетърпимост към различното мнение и другостта и най-вече от целенасочена експлоатация на огорчения по отношение на малцинствата, на които се вменява вина за несгодите на страната, и емоции, свързани с гордостта от величието на нацията и „расата“ (като старо понятие за „етнос“, използван по-често в България днес). Публично параноидни лидери като Джамбазки, рекламиращи се с утвърждаване на „българските интереси в Европа“ и

* Коен, Е. (2005). *Обществото ни е болно от расизъм.* sega.bg. Извлечено от https://bit.ly/33MyagH (31.07.2019)

противодействие на „безобразията на малцинствата“, намират масова подкрепа не толкова заради лидерските си качества, а поради способността да изградят връзка с масите през омразата към един непрестанно конструиран вътрешен враг, подобно на Хитлер и Сталин, които изграждат на такава основа култа към личността си.

Тоталитарното ядро у всяка модерна идеология

Аренд прави разлика между еднопартиен режим, диктатура и тоталитаризъм. Въпреки че едното може да прелива в другото, еднопартийният режим не прераства непременно в диктатура, а диктатурата не съвпада непременно с тоталитаризъм.

Зигмунд Бауман и Примо Леви, а преди това Макс Вебер, разглеждат по-подробно как политическата система при капитализма и индустриализацията е просмукана и обусловена от бюрокрацията, от рационалното мислене и производството, които кулминират в създаването на гладко работеща машина за масово производство на смърт. Бюрократизацията и западния рационализъм (за разлика от това, което Макс Вебер нарича „ценностна рационалност“) водят до не просто опредметяване на живите същества, а и до механизирана и безстрастна омраза, която пък води до хладнокръвно и систематично унищожаване не просто на хора, но и на техните съдби, достойнство и същност. И докато горните автори показват как тези процеси са преплетени в целия проект на модерността, Аренд също отбелязва как ключова роля играят по-нови

феномени като желанието за покоряване на един глобализиращ се свят, употребата на тайната полиция за монопол върху разпространяващата се информация и степента, в която те са характеристики на модерността изобщо, а не непременно и само на тоталитаризма в частност.

Пишейки в самото начало на Студената война, Аренд все още няма достъп до реалността на горните белези на иначе описваните като демократични общества. Особено показателен е маккартизмът в САЩ, който в наши дни се ползва като синоним на практиката да се отправят обвинения за диверсия или предателство, без да се обръща внимание на доказателствата. Параноидно мотивирана, политиката на преследване на комунизма с всички средства продължава през 1940-те и 1950-те и е свързана с репресии, тотално следене, често на значими фигури от културата. Политиката започва още при Труман, като за целия период броят на пратените в затвора се измерва в стотици, а станалите жертви по друг начин се оценява между 10 000 и 12 000 (Schrecker 1998:xiii). Маккартизмът е тясно свързан с историята на създаването на ЦРУ и редица практики на агенцията, които са повече от съмнителни, но оправдавани с това, че Съветският съюз се е разглеждал като опасен враг. „Опасният враг на режима“ е метафора, характерна за тоталитаризма, която сигнализира незабавно задействане на репресивния апарат за отстраняването на „опасния елемент“ и език, който се мобилизира от лидерите, за да се пропагандира политическо разделение и демонизиране на инакомислещите.

Макар желанията за покоряване на света и монополът на тайната полиция върху средствата за масова информация да са характеристики и на Източния, и на Западния блок по време на Студената война, не може да се каже, че те

са достигали до качествата на тоталитарната държава, която, както Аренд подчертава, се характеризира с комбинацията от драстични средства за тотална доминация, общество на концентрационните лагери и терор като същност на управлението и то не като принцип на действие, а като ход (*motion*) на историята*. Изразът „драстични средства за тотална доминация" обозначава именно това, че средствата, използвани за доминация, надхвърлят и не са присъщи на нито една по друг начин известна политическа система. Под „общество на концентрационните лагери" се разбира възможността *абсолютно всеки* да бъде изпратен в концентрационен лагер, а не останалите извън закона и политическите опоненти, които са наясно с възможността да бъдат вкарани в затвор под една или друга форма.

Темата за управлението чрез терор е може би най-важна, тъй като безогледното прилагане на понятието за тоталитаризъм е опасно дотолкова, доколкото, от една страна, лишава апарата на историята от възможността да изгражда и поддържа колективната памет за събития, безчовечието и ужасът зад които дори прилагателното „жестоки" не е достатъчно да опише. От друга страна, предвид разпространеността на някои от характеристи-

* „Ход на историята" за Арендт и други теоретици, изследващи феномените на модерността и капитализма, е начин да се подчертае, че оставена сама на себе си, историята, като израз и механизъм на доминация и насилие, неизбежно води до чудовищните феномени на тоталитаризма и авторитаризма. За разлика от хода на историята, действието предполага умишлена интервенция от страна на потиснатите или тези, които говорят и действат от тяхно име да променят този естествен ход на „разплитане" на човешкото/хуманно състояние (*unchaining the human condition*) до степен на рутинна дехуманизация. В есето си „Критика на насилието", Валтер Бенямин нарича тази интервенция „божествено насилие" (*divine violence*). Вж. Бенямин, В. (2014). Кайрос. София: Критика и хуманизъм. – Бел. авт.

ките, макар и с други качества, съществува опасност от нормализиране на такива тенденции, които са характерни за всички идеологии на модерността. Неслучайно в последните години ставаме свидетели на все по-отчетлива реабилитация на нацисткия режим и отричане на Холокоста.

Аренд описва три тоталитарни характеристики на всички идеологии: 1) тотална обяснителна рамка; 2) подмяна на реалността, откъсване на публичния дискурс от преживяванията на ежедневието; и 3) консистентност в пропагандирания начин на мислене, която не съществува никъде в реалността. Аренд, както и Франкфуртската школа, разглеждат авторитаризма и тоталитаризма като характеристики на начина на мислене. Корените на това мислене могат да бъдат открити в телеологичното измерение на модерните идеологии. Те могат да бъдат разглеждани като предшественици на трансхуманистките течения – тенденцията целта на политическо развитие да бъде поставяна като усъвършенстване на човека до степен той или тя да надхвърли човешката си природа било като усъвършенстване на физическите си характеристики, било като надскачане на личностовите си характеристики, в това число и етични (Fuller 2018). За разлика от фашизма, при революционния комунизъм, дори в сталинската му форма, „новият“ човек е колективно усилие, освобождаване на исторически потиснатия човек от оковите на историята като олицетворение на йерархизираното общество, в което потенциалът му не може да се разгърне. При фашизма целта да се създаде „истинският, чист човек“ е индивидуализирано, биологизаторско усилие, в което еманацията е саможертвата и живеенето за героична смърт като основен белег на фашисткото въображение и телеология. В този смисъл комунизмът, включително и сталинизмът е продължение на просвещенския проект,

докато фашизмът и нацизмът са реакционерски идеи. От тази гледна точка дори понятието на Аренд за тоталитаризъм търпи по-нататъшно раздробяване и диференциране.

Съвременните земетръси

Кой е нашият земетръс, земетръсът на нашето поколение, който да провокира мобилизацията на понятието за зло през нова призма, за ново смислообразуване? Възможно ли е да преживяваме или вече да сме преживели неусетно нов „земетръс“? Или може би послетрусове от Аушвиц? Земетръс, в който дори тези, които измерват земетресенията, са загубили себе си и способността да отчитат „разрушаването на животи, сгради и обекти”?

Може би е полезно да се разгледат други два подвъпроса, сякаш оставени на заден план. Първият от тях е: възможно ли е самото начало на 21 век, белязващо вече твърде късния капитализъм, да е земетресение само по себе си, преломната линия, след която няма повече преломни линии, а само „мъртви линии“ за изпълнение на задачи; безвремие, в което няма друго време, освен настоящето? Векът на патологичната свръхзаетост,* на политически индуцирания нарцисизъм, на сървайвълизма като другата страна на капитализма и на това, което Бауман нарича „течна модерност“, с „течна етика“ и „течна любов“ (Bauman 2003). Вторият въпрос би бил: възможно ли е цялата поредица от събития, съпътстващи ни от началото на века, да са всъщност една вълна: от 11 септември и последвалото разделение на света на „оси на злото“ (повлякло нови разделения на културното и политическото), през икономичес-

* *Pathological busy-ness* като кулминация на *business*-а.

като криза на 2008 г., до войната в Сирия; и още по-скоро – в резултат на кризата от 2008 г., нарастващото тотално разцепление и отчуждаване между огромни слоеве в глобален и локален мащаб.

През 2002 г. е създаден американският лагер за задържане в залива Гуантанамо, който съвсем умишлено – предвид, че нарушава конституцията на САЩ и международни спогодби – се намира на територията на Куба. Лагерът е предназначен за „военни врагове" на САЩ и се отличава с безкрайно задържане без съд и присъда и с рутинната употреба на изтезания срещу затворниците. Открит е от администрацията на Джордж Буш като част от „войната срещу терора", Обама обещава да го закрие като най-срамното петно върху демократичните аспирации на САЩ, а през 2018 г. Тръмп установява лагера като затвор, който ще остане открит безкрайно. Доклад на Института по медицина като професия (IMAP) от 2013 г. заключава, че здравни професионалисти, работещи на територията му, работят с военните и разузнаването, за да „формулират и участват в жестоки, нечовешки и унизителни практики и изтезания над затворниците." Част от нарушенията на човешките права включват унизителни към религията практики, които изглеждат като да са силно мотивирани от омраза към расата и религията на затворниците.[*]

[*] Вж: Bowser, B. (2005). *Amnesty International Alleges Detainee Abuse at Guantanamo Prisons*. pbs.org. Извлечено от https://to.pbs.org/33GdDdH (19.08.2019) ; BBC (2005). *'Religious abuse' at Guantanamo.* http://news.bbc.co.uk. Извлечено от https://bbc.in/33NTt1J (19.08.2019) ; BBC (2005). *US Guantanamo guard kicked Koran*. http://news.bbc.co.uk. Извлечено от https://bbc.in/2KG5KNS (19.08.2019) ; Eggen, D., White, J. (2005). *Inmates Alleged Koran Abuse*. washingtonpost.com. Извлечено от https://wapo.st/2Nm5xkZ (19.08.2019) ; Eggen, D. (2007). *FBI Reports Duct-Taping, 'Baptizing' at Guantanamo*. washingtonpost.com. Извлечено от https://wapo.st/2P4Hd9J (19.08.2019).

Вследствие на вътрешни и външни протести голяма част от затворниците са разпределени в други затвори, като остават само 40 от над 770. Въпреки това има слухове за практика затворници да се отвеждат за изтезания и екзекуции с чартърни полети на територии, където не са ратифицирани международни конвенции или механизмите за контрол са по-слаби.

Въпросът дали Гуантанамо е концентрационен лагер поражда въпроса дали той не е един от първите симптоми на надигащия се през 21 век тоталитаризъм. Интересите на националната държава, институционализираният, включително и на най-високи нива, расизъм, и империалистките тенденции на САЩ, маскирани като разпространение на демокрацията навсякъде по света, стават все по-публични и безсрамни в последните години. Лагерът в Гуантанамо прокарва пътя за безкритичното приемане от широката общественост на съвременните лагери за задържане на търсещите международна закрила не само в САЩ, но и навсякъде в иначе наричания „демократичен свят". Тежки условия на живот, задържане за неопределен период без обвинения, съд и присъда, на базата на идентичност, а не на извършено прекрачване на закона, разделяне на родители и деца и едни членове на семейството от други, употреба на полицейско насилие над задържаните, сексуално насилие и тормоз от страна на персонала, които подсказват за по-широко разпространен проблем – това са само част от тревожните характеристики на лагерите за мигранти. Чрез сливането на функции агенцията на САЩ за имиграция и граничен контрол (Immigration and Customs Enforcement, ICE*)* изпълнява мисията си чрез „вкарването в сила на повече от 400 федерални устава и се фокусира върху [умното/ефикасното] контролиране на имиграция, предотвратяване на тероризма и нелегалното движение на хора и

търговията“.* С други думи, поначало няма нищо социално или хуманитарно в тези структури.

Оставяйки настрана слуховете за чартърни полети за изтезания у нас от началото на века, които, дори и верни, трудно биха формирали основата на обвинение в тоталитаризъм извън цялостната политическа рамка на времето си, виси въпросът дали сме изправени пред нов тоталитаризъм в България или поне пред изявени тоталитарни характеристики на политическия дискурс у нас в края на второто десетилетие на 21 век. Кампанията на Джамбазки за европейските избори през 2019 г. открито прокламираше налагане на българските национални интереси в Европейския съюз и противопоставяне на „безобразията“ на малцинствата. Прокарваната от Каракачанов политика срещу малцинствата като част от официалния политически дискурс (което дори не поражда възмущение извън маргинализираните правозащитни слоеве) също е червен флаг, дори и без факта, че крайнодесни формирования от Европа основаха нова коалиция именно в България.** Погромите срещу роми от Войводиново и Габрово свидетелстват за масова, в това число и институционална подкрепа за расизма чрез липса на санкции и последващо ревиктимизиране на пострадалите роми – поголовни проверки, разрушаване на жилищни постройки, отнемане на деца от социалните служби и пр. Социалните медии бълват писания за великия български народ, който предшества като цивилизация Древен Египет, съпътствайки и маркирайки културната рекламна стратегия на Вежди Рашидов, представяща българската култура в наивистично-империалистични краски.

* Вж. ice.gov/overview

** Попов М. (2019). Новата софийска крепост на фюрера. duma.bg. Извлечено от https://bit.ly/2KWP3wR (19.08.2019)

Повсеместната употреба на специални разузнавателни средства и най-вече употребата на специалните служби за назидателната акция над Иванчева и Петрова,[*] както и случаите на политическо насилие с убийството на Виктория Маринова, за което сочат публикации на разследващите журналисти от Биволъ[**] и включването на убийството в списъка с убийства на журналисти на ЮНЕСКО, ареста на Димитър Стоянов от Биволъ,[***] и отвличането на Христо Гешов,[****] както и първоначалната наказателната акция над младия автор на графити срещу Льо Пен,[*****] са само част от предупредителните знаци, които не бива да пренебрегваме. Състоянието на българските затвори и други наказателни институции, включително лагерите за търсещи-

[*] Вж. например: Ваксберг, Т. (2019). Иванчева и Петрова ли? Смачкани са напълно. dw.com/bg. Извлечено от https://bit.ly/2ZiHUzQ (19.08.2019)

[**] Въпреки че никъде в публикациите си експлицитно Биволъ не определя убийството на журналистката като атака срещу изданието, във *Facebook* пост от 12.10.2018 г.,описват връзките си с нея и заявяват, че ще продължат да работят, въпреки убийството. Вж *Facebook* страницата на Биволъ, пост от тази дата. Извлечено от https://bit.ly/2Nfvrqd (19.08.2019), както и Екип на OCCRP (2018) Скандал, убийство и мистерия в България. Биволъ. Извлечено от https://bit.ly/346kzB3 (28.08.2019)

[***] Вж. например Биволъ (2018). Наш разследващ екип задържан, докато спасява от унищожение доказателства по #ДжиПиГейт. Биволъ. Извлечено от https://bit.ly/2ZAqATg (28.08.2019). Биволъ (2019). ДжиПиГейт: ВАС окончателно обяви арестът на Димитър Стоянов за незаконен. Биволъ. Извлечено от https://bit.ly/2ZqpPAP (28.08.2019)

[****] Вж. например Actualno.com (2019). Журналист твърди, че е бил отвлечен и пуснат чак след като негов материал е свален. Actualno.com. Извлечено от https://bit.ly/3252nGi (28.08.2019). Факти (2019) Отвличаният журналист Христо Гешов: Адвокат на Пеевски е зад кметицата на Троян. Факти.бг. Извлечено от https://bit.ly/30MNtnO (28.08.2019)

[*****] Вж например Шапкаджиева Л. и Веселин Николов (2018). Държавата преследва авторите на графити само при особени случаи. dnevnik.bg. Извлечено от https://bit.ly/2KEQ0uG (19.08.2019)

те убежище, както и третирането на Джок Полфрийман (антифашист, движещ Българското затворническо сдружение),[*] поставят отново на дневен ред въпроса за границите между концентрационните лагери и други институции за принудително задържане, особено в държави, разкъсвани от икономическа и политическа нищета.

В заключение

Разглеждайки основните елементи на тоталитаризма, статията предоставя някои примери за това как наличието им в българската история, за жалост, само отразява хода на историята като властова динамика. Целта е не да се оправдае наличието им и в историята, и в съвремието. По-скоро стремежът е да се припомнят измеренията на жестокост и безчовечие, които могат да се достигнат именно когато се породят тоталитарни режими – макар и ядрото на баналното зло да е заложено във всички идеологии. Радикалното зло в практиките и в ежедневието ни налага борба с тях, но механизмите на тази борба са различни от съпротивата, която трябва да се появи с появата на един тоталитарен режим.

На едно място в работата си Аренд описва модерните държави като глави лук с техните слоеве. В тази метафора характерно за тоталитарните държави е, че и на външен вид, и при разрез, те изглеждат като „здрави“ дър-

[*] Ангелов, К. (2019). Когато несправедливостта е закон, съпротивата е дълг: гладната стачка на Джок Полфрийман. terminal3.bg. Извлечено от https://bit.ly/2HcnvCm (19.08.2019). Вж. също статията на Българска затворническа асоциация (2018) Търсиш си правата, получаваш още повече репресии. bpra.info. Извлечено от https://bit.ly/33KrqzW (19.08.2019)

жави, тъй като единствено (но решаващо) люспите, които свързват отделните слоеве, са покварени.

Изключително важно е понятието за тоталитаризъм да не се използва безразборно. Както и при всяка диагностика, лечението на състоянието изисква методология и интервенция, които да отговарят именно на съответното състояние. Ако реформата на трудовите лагери, затворите, пропагандната машина, тайните служби и прочее тотални институции, които напомнят за елементите на тоталитаризма, би могла да сработи при определени обстоятелства (например наличие на ресурси или изграден дискурс на човешките права със съответните политики), същите елементи при тоталитаризма са ирационални до такава степен, че те не просто не могат да бъдат реформирани, а налагат съпротива, в това число и въоръжена съпротива.

Колективната памет за тоталитаризма е важна, защото предоставя възможност за осмисляне и предотвратяване на степените на обезчовечаване в името на политически цели, които са възможни, ако оставим европейската история на хода ѝ. Това, както подчертава и Валтер Бенямин в есето си „Критика на насилието“, е ход, в който са заложени потисничеството, експлоатацията и насилието, а знанието за този опит е депозирано у потиснатите и унизените, чийто единствен глас остава възможността за насилие от тяхна страна. Прилагайки понятието „тоталитаризъм“ към потиснически елементи на модерната държава, които присъстват навсякъде малко или повече явно, без да изследваме и поддържаме жива паметта за същностите на тези елементи и чудовищните измерения при тоталитаризма, постигнати чрез рационализъм, бюрократизация и стремеж към ефикасност, води до неизбежно тривиализиране и легитимира въпроси като например:

с какво хитлеризма и сталинизма са били по-различни от маккартизма, как съвременните затвори и затворнически труд се различават от концентрационните лагери и пр. Което е по-лошо, прилагането към широко разпространени феномени на модерността на понятия от едно изолирано явление (макар и кулминация на модерността) превръща аргументите в празно етикитиране и в инструмент на идеологическите и хибридни войни, а не на историческия, социален и политически анализ.

Стената 30 години след падането на Стената*

КАЛИНА ДРЕНСКА И СТАНИСЛАВ ДОДОВ

*Поне от тръбите на Йерихон насам телосът** на стената е тя да бъде разрушена. Разрушението е едновременно нейният провал и незаявената ѝ цел да ускори пътя си към развалината. Да държи апокалипсиса навън, както и да го пусне вътре.*

Чайна Миевил,
Бележки върху стени

През декември 2015 г. избухна скандал за това, че работници, ангажирани с обновяването на парка пред НДК, са боядисали поставеното в него парче от Берлинската стена.*** Впоследствие стана ясно, че са го направили на своя глава и един вид, от прекалено старение, за което бяха публично смъмрени и глобени от общината. По повода *bTV* припомниха изказване на тогавашния кмет Бойко Борисов от откриването на паметника през 2006 г.: „Затова съм бил винаги против да се пипат паметниците на историята,

* Статията е преработена версия на фотоесе, публикувано от авторите на сайта на dВЕРСИЯ, озаглавено *30 снимки за стената 30 години след падането на Стената*.

** от гр. τέλος – крайна цел, предназначение.

*** Парчето от Берлинската стена до НДК замазано със сива боя (2015, 3 декември). mediapool.bg. Извлечено от https://bit.ly/2Mgm75W (14.08.2019)

защото младото поколение трябва да знае какво е било, и за да се пази да не стане същото.“[*]

Действително Берлинската стена е особен случай във въображението на съвременния човек. „Падането“ ѝ се счита за повратен момент, довел до т.нар. край на историята – края на Студената война и на СССР – и до началото на абсолютното господство на Запада и пазарната демокрация. За страните от Източния блок тези събития имат специално значение, тъй като още в онези бурни години изглеждат като сигнал, че бунтът срещу социалистическия ред е справедлив и на прав път.

У нас тази стена е впрягана многократно в политическия и културен живот като метафора за желаното, но все недостатъчно прехождане към капиталистическия ред. Например в началото на протестите *#ДАНСwithme* през 2013 г., като жест на благодарност към позицията на германското посолство в подкрепа на гражданското недоволство, беше изпълнен пърформанс с издигане и събаряне на стена от кашони.[**] През януари тази година пък Пловдив беше първият град домакин на изложбата *Art Liberty, от Берлинската стена до уличното изкуство*, посветена на трийсетгодишнината от падането на стената и представяща сегменти от съоръжението.[***] Цветан Цветанов, по това време все още заместник-председател на ГЕРБ, посети изложбата заедно с други висши функционери на партията и

[*] Работници замазаха с боя исторически паметник - сегмент от Берлинската стена (2015, 3 декември), btvnovinite.bg.Извлечено от https://bit.ly/2Z1p14j (14.08.2019)

[**] Попов, Б. (2013, 16 юли). *33-ият #ДАНСwithme бутна „Берлинската стена“ в София*. investor.bg. Извлечено от https://bit.ly/31EI2Y5 (14.08.2019)

[***] Пътуващата колекция с фрагменти от Берлинската стена се настанява в Пловдив (снимки) (2019, 9 януари). mediapool.bg. Извлечено от https://bit.ly/31ChRBb (14.08.2019)

каза: „Никога повече стени, никога повече разделение. Всеки, който зове към омраза, да знае, че това не е бъдещето.“*

Подобни декларации звучат най-малкото лицемерно, като се имат предвид конкретните политики на правителството и коалиционните партньори на ГЕРБ от Обединени патриоти. Тяхната реторика (а и не само тяхната) от най-високите трибуни на властта срещу всякакви малцинствени групи не може да се определи като друго, освен като призоваване към омраза. Например граничната стена, издигната между България и Турция именно през мандатите на правителствата на ГЕРБ от 2013 г. насам, ярко противоречи на заявките за не-разделение и не-омраза. Но речите, тематизиращи разделението и демокрацията през символа на Берлинската стена, са любими на политическите елити из целия западен свят поне от „Господин Горбачов, разрушете тази стена!“ на Рейгън насам. По време на церемонията по отбелязването на 50-ата годишнина от издигането на стената на 13 август 2011 г. в компанията на канцлера Меркел и президента Улф кметът на Берлин Клаус Воверайт каза: „Наша споделена отговорност е да пазим спомена жив и да го предаваме на идните поколения като напомняне те да пазят свободата и демокрацията и да гарантират, че подобна несправедливост не ще се случи никога отново.“**

Но в навечерието на 30-ата годишнина от падането на Берлинската стена и началото на българския преход през ноември тази година развитията в градската среда на Бер-

* Паунов, Р. (2019, 12 януари). Трънки побиха Цветанов пред Берлинската стена в Пловдив (Снимки). 168chasa.bg. Извлечено от https://bit.ly/2MhE0Bo (14.08.2019)

** *Germany Marks Construction of the Berlin Wall* (2011, August 13). foxnews.com. Извлечено от https://fxn.ws/2TzRiKq (14.08.2019)

лин разкриват много по-сложна и противоречива реалност. В нея виждаме как тази стена-паметник е необходима не само за да напомня за собственото си минало, но и за да обяснява стените изобщо – както техния градеж, така и тяхното предназначение да бъдат рушени, и отношенията, стоящи за това.

Тук и не-тук

За някои могъщият символ на стената кара въображението да конструира съоръжението като много по-голямо, отколкото то в действителност е (било). Разбира се, ефективността ѝ да възпира бегълците се е дължала на серия различни мерки и средства, а не просто на височината. Независимо от това често посетителите се стъписват, че тя всъщност е по-ниска от два пъти средния човешки бой.

Но съществената е, че разликата в мащабите на миналото и на настоящето на Берлинската стена оголва двуизмерното триумфалистко мислене на западната история – повече напред и нагоре и по-малко назад и надолу. Например в централни райони, през които стената е минавала, какъвто е площадът „Потсдамер плац“, западната модерност остава вярна на себе си – по-голямо, по-високо, по-широко, по-лъскаво. Едва ли е случайност, че през 1990-те именно „Потсдамер плац“ се превръща в пространството с най-интензивно строителство в цяла Европа.[*] Изгризаните от времето и нашарени с дъвки и графити бетонни фрагменти от стената, оставени като паметник близо до гарата

[*] Potsdamer Platz: Geschichte (без дата). potsdamerplatz.de. Извлечено от https://potsdamerplatz.de/en/history/ (16.08.2019)

на площада, изглеждат като незначителни закачки, запазени едва ли не от благоприличие, когато бъдат сравнени със съседните капиталистически мастодонти като централата на немските железници Дойче бан (*DB, Deutsche Bahn*) или подобното на цирк здание на *Sony Center* (само́ по себе си ограждащо оазис на капитализма, изпълнен с киносалони, заведения и магазини).

А сред разлистените дървета на една от близките съседни улици – глуха отсечка, свършваща в строителен обект, заграден със стена с бодлива тел и придружен от камери за видеонаблюдение – е скрита последната запазена вишка, част от някогашните гранични съоръжения на стената. Смята се, че от нея е можело да се виждат бегълците чак до отстоящата на около километър Бранденбургска врата. Днес малка табелка в основата ѝ казва, че тя си търси служител, който да посреща туристи от близо и далеч между 11:00 и 17:00 часа.

Друг подобен спомен, скрит в ъгъла, е ансамбъл от парче от стената (представляващо четвъртото поколение, вече серийно произвеждани бетонни елементи), белязан с герба на ГДР граничен кол и голяма червена петолъчка с неизяснен за нас произход. Подобно на детски игрален кът композицията е сбутана откъм улицата в малко кьоше на частния музей при Чекпойнт Чарли* (*Das Mauermuseum – Museum Haus am Checkpoint Charlie*). Така и върху табелата

* Контролно-пропускателен пункт „Чарли“, *Checkpoint Charlie*. Именуван е така от Съюзниците по третата буква във фонетичната азбука на НАТО (тъй като е трети КПП по границата с Източна Германия след Хелмщед (Alpha) и Драйлинден (Bravo)) и наричано от руснаците просто КПП Фридрихштрассе. Мястото е вход на западните военни лица, дипломати и посетители към Изтока, но и спасение за някои бегълци чак до обединението на Германия през октомври 1990 г.

на разположен наблизо магазин за сувенири са изобразени националните флагове на всички Съюзници, спечелили Втората световна война, освен този на СССР.

Социалистическата памет присъства, но знаменателно смалена и скрита зад широките плещи на победителите в края на Студената война. И това съвсем не се отнася само за останки от времето на т.нар. „реално съществувал социализъм“. Встрани от голямото кръстовище и лъскавите небостъргачи на „Потсдамер плац“, на ъгъла пред едноименната метростанция, стои постамент без паметник. Табелата към него разказва, че е открит през 1951 г. в памет на немския комунистически интелектуалец Карл Либкнехт по повод годишнината от антивоенната демонстрация против Първата световна война на 1 май 1916 г., организирана от него. След построяването на стената постаментът остава в ничия земя, а след падането ѝ се озовава в частен имот, откъдето е премахнат през 1995 г. През 2003 г. е върнат и е добавена табелата с историята на постамента без паметник. История на левия комунизъм, несмогнал на глобалните геополитически пренія, но останал, редом с другите социалистически отломки, едновременно тук и не-тук.

Господин Инвеститор, разрушете тази стена (за да построим друга)!

Най-мащабната съхранена отсечка от Берлинската стена е т.нар. Галерия на източната страна (*East Side Gallery, Ийст сайд галери*). Дълга 1,3 км, галерията се простира в югоизточната част на града между брега на река Шпрее и

„Мюленщрасе“ (Mühlenstraße). Преди 1989 г. пространството е пустош с вишки и патрулиращи войници с кучета и със заповеди да се стреля на месо. След падането на стената районът се превръща в обществен парк по крайбрежието на реката.

През 1990 г. блоковете на стената са изрисувани с улично изкуство от 118 артисти от 21 различни страни, а галерията придобива статут на защитен културен паметник. Творбите, които са оригинална част от галерията, коментират промените през 1989-1990 г. и оставят послания за свобода, мир и демокрация, в това число и за събаряне на всички стени по света. Но тази мечта на авторите им отпреди 30 години се сблъсква челно с реалността днес. Между 1990 и 2018 г. само в рамките на ЕС са изградени близо 1000 км стени – дължината на шест Берлински стени, – предимно по периферията и външните граници на Съюза, най-вече с цел да спират търсещите спасение в Европа (TNI, 2018).

Всъщност роенето на стените по света е огромно предизвикателство към наративите на Запада, идващи от Студената война и все още използвани като демонстрация на превъзходство. Част от тези наративи са неразривно свързани с фигурата на Роналд Рейгън. Често политическите елити спрягат името му като символ на свободата и демокрацията и по-конкретно – на спечелването на Студената война „без нито един куршум“ (по думите на Тачър). Така например през пролетта на 2017 г. в Южния парк в София бе открит негов паметник,* а година по-рано Община Варна се сдоби с предложение неин централен

* В София вече има паметник на Роналд Рейгън (2017, 10 май). mediapool.bg. Извлечено от https://bit.ly/33иКаби (14.08.2019)

площад също да бъде кръстен на името на американския президент.[*] Въпреки много по-сложния и значим исторически контекст, мнозина твърдят, че тъкмо Рейгън едва ли не самостоятелно е изиграл ключова роля в падането на Берлинската стена, при това със само една вече прословута фраза: „Господин Горбачов, разрушете тази стена!“ Тя е произнесена по време на неговата реч пред Бранденбургската врата през 1987 г. в рамките на тържествата по отбелязването на 750-ата годишнина от основаването на Берлин. По-малко известно е, че визитата на американския президент е съпроводена с многохилядeн протест в Западен Берлин срещу политиките на САЩ (между 24 и 100 хил. демонстранти според различните източници).[**]

Като се имат предвид развитията в последните 30 години в района на някогашната стена и настоящ културен паметник и галерия, днес един друг призив звучи далеч по-подходящо: „Господин Инвеститор, разрушете тази стена!“ Пътеводителите към Галерията я описват като автентично място, на което посетителите могат да усетят как стената е разделяла Берлин. Но наместо непробиваема бетонна граница, стената в този район днес е по-скоро пунктирана линия. Берлинската стена продължава да бъде събаряна, но вече не от хора, борещи се за обединение и свобода, а от инвеститорски интереси за апетитните площи по крайбрежието на реката.

За пръв път целостта на културния паметник е нарушена през 2006 г. Тогава 45 м от блоковете на стената са

[*] Как Варна можеше да има площад „Роналд Рейгън“ (2016, 5 април). dariknews.bg. Извлечено от https://bit.ly/2ZZnZ6c (14.08.2019)

** Tagliabue, J. (1982, June 12). *Thousands of Anti-Reagan protesters clash with the police in West Berlin*. nytimes.com. Извлечено от https://nyti.ms/2Z1YFzq (14.08.2019)

изместени, за да имат гостите на новопостроената гигантска зала за събития *O2 Arena* (струваща 165 млн. евро) директен достъп до реката. Правата върху името на арената по-късно преминават в Мерцедес-Бенц и днес залата и прясно изграденият пред нея площад са кръстени на големия немски автомобилен концерн. Арената е само едно от „децата“ на огромния инвеститорски проект *Mediaspree,* целящ изграждането на хотели и бизнес сгради по крайбрежието на Шпрее. Районът около Галерията е особено засегнат от масовото строителство в рамките на проекта. Местоположението на галерията на брега на реката и туристическият наплив към нея създават идеалните предпоставки за „облагородяване и модернизиране“ на околността, т.е. за процъфтяването на нови и нови мегаломански строежи до степен, в която днес на множество места районът наподобява военна зона със заграждения и изкопи.

През 2013 г. обаче нова граница е прекрачена – започва безпрецедентен строеж на многоетажна луксозна жилищна сграда в зоната между реката и стената, доскоро оставена непокътната от строителния бум наоколо и изпълняваща ролята на обществен парк. За целта са премахнати още няколко блока от Галерията, без да се поиска за това разрешение от авторите на картините по тях. Струва си да се отбележи, че преди 1989 г. страната на стената, гледаща към западната част и брега, е била боядисана в бяло, за да виждат източногерманските войници по-лесно нарушителите. След построяването на сградата вътрешната част на няколко блока от стената-културен паметник в непосредствена близост до входа на луксозното здание отново са боядисани в бяло, предполагаемо, за да е по-приветливо за обитателите на сградата. Обратно към случая с българските работници край НДК: едно и също действие,

движено от може би еднакви мотиви – да стане културният паметник чист и спретнат за околните – предизвиква буря от негодувание и глоби в един контекст, докато в друг е нормализирано и дори регламентирано.

Днес в съседство с построената през 2013 г. жилищна сграда по протежението на стената – отново в частта между стената и реката, където се намира публичният парк – е изкопан нов огромен ров за построяването на хотел, за който се очаква още блокове от Галерията да бъдат премахнати. Заради строежа над 100 м по протежението ѝ са обградени във временен тунел, който предпазва творбите и посетителите от строителната площадка. Върху тунела пък са разположени временни постройки, подслоняващи работниците на строежа. Съоръжението едновременно нарушава целостта на Берлинската стена отпреди 1989 г., но и я надгражда със своя собствена, капиталистическа стена. Нещо повече: тунелът предефинира и преоформя Галерията и я прави да изглежда много по-импровизирана и временна. Но на изложение в нея са се озовали някои образи, които я поставят под въпрос чрез ирония, по-силна дори и от френетичното строене „навън“. Особено силно впечатление прави картина, свита при единия вход на новата галерия и директно изобразяваща кадри от филма *Стената* на Алън Паркър от 1982 г. Лентата е своеобразен дългометражен видеоклип на едноименния албум на Пинк Флойд. Макар и двете творби да нямат предвид конкретно Берлинската стена, универсалното им послание бързо застига берлинчани*. Ансамбълът от картина на ру-

* През юли 1990 г. британската група изнася исторически концерт върху доскорошната ничия земя между „Потсдамер плац“ и Бранденбургската врата, който събира 450 000 посетители.

шаща се стена, скрита в тунел-стена, издигнат при стена, разрушавана тихо и полека въпреки историческото си значение, по още един начин поставя под въпрос измеренията на стената като просто физически обект и ни кара да мислим за отношенията, които я събарят и издигат.

Отношения отвъд стената

Вече е общоприета истина, че трябва да поставяме под въпрос различни установени антиподи: вън/вътре, герой/злодей, човек/чудовище, които така или иначе няма да останат стабилни. Но това преповтаряно предписание неумишлено почита бинарните двойки, които отрича. Съществуват и по-свободни интерпретации, които да бъдат изследвани, вместо тези с Другия – включително и онова, което държи Другия отвън.

Чайна Миевил
Бележки върху стени

В спокойния ден на западноевропейския град остатъците от стената би трябвало да внушават, че тя наистина вече няма значение или има дотолкова, доколкото разделението вече не съществува. Берлинската стена падна като епохален знак, който трябваше да означава премахването на преградите между хората и заживяване заедно, на равни начала. Но се превърна в друго – в сигнал, че тези от Изток са добре дошли при тези на Запад, с ясно зададена посока на движение и „интеграция“. Хуманистките жестове и политически декларации трябваше да прикрият не просто факта, че обратният процес никога не е имал смисъл, но и

че не става дума за гостоприемство. Става дума за извличане на стойност. И колкото по-физическа е стената пред идващите, толкова по-принудени са преминалите през нея да отдават труда и телата си срещу почти нищо. Защото има нови стени – по-далеч, по-високи, по-малко смущаващи европейския град, но все така смъртоносни.

За нас като източноевропейци и предполагаемо идващи от по-близо, остава другата, невидима граница – тази на квалификациите, езика и хилядите „меки" начини за оразличаване на това кой колко може да даде. Накрая, подобно на другите останки от социализма, се озоваваме едновременно тук и не-тук.

Но в поне едно отношение ние безспорно сме тук. През 2006 г. по повод изместването на блокове от Галерията заради залата за събития; през 2013 г. по повод строежа на луксозната сграда; както и през 2018-2019 г. при строежа на хотела се провеждат граждански инициативи и многочислени протести за съхраняването на Галерията като културен паметник и обществено място за отдих. Берлинчани, които преди 30 години се борят за обединение и разрушаване на омразната разделяща стена, сега се борят за опазването ѝ. Берлинската стена, която някога е разделяла тези на Изток от тези на Запад, днес, само привидно парадоксално, ни обединява в борбата да съхраним остатъците ѝ. Остатъци, които ни карат – чрез противоречията, които подчертават – да мислим за отношения, а не за обекти и за „кухата" история на победителите.

Защото стените никога не са причина. И при издигането, и при разрушаването им те са преди всичко следствие от социални и политически отношения на противоборство. За правителството на ГДР Берлинската стената била „защи-

тен антифашистки вал“; за някои хора някоя друга стена може да е давала усещане за сигурност, а за други да е раздиране на социалната тъкан, докато за трети – смърт; за капитала и придворната му власт тя е само инструмент и най-много – условност и лесно преодолимо препятствие. Дори когато бетонът бъде пръснат на хиляди малки парченца, отношенията могат да продължат. Ето защо да се разбира целият контекст на Берлинската стена е да се разбират отношенията, които издигат и събарят стени изобщо. Тези отношения днес са капиталистически, и при това такива, които се фашизират все по-осезаемо.

Радикални политики в Пустинята на прехода

ИГОР ЩИКС И СРЕЧКО ХОРВАТ

Текст е увод на авторите към съставения от тях сборник Welcome to the Desert of Post-socialism. Radical politics after Yugoslavia (2015), Verso[*].

През последните няколко години редовно сме свидетели на масови протести и надигания в постсоциалистическите Балкани. Добре познатите мобилизации, борби и улично насилие в южната част на полуострова – в Гърция, а наскоро и в Турция – отекват постоянно и същевременно недостатъчно силно из другите държави в региона. Те имат различна историческа траектория: след изчезването на държавните социалистически режими във всички тези страни и най-драстично в бивша Югославия, периодът на войни, конфликти, обща нестабилност и икономическа нищета беше последван от сякаш безкраен преход към либерална демокрация и неолиберална икономика. В рамките на този процес някои страни се присъединиха към Европейския съюз (Словения, Румъния, България и Хърватия), допълнително маргинализирайки по-бавните и „закъснели“[**] в дългия процес на „Европейска интегра-

[*] Части от този увод са взаимствани от статията ни *Welcome to the Desert of Transition! Post-Socialism, the European Union, and a New Left in the Balkans*, Monthly Review, vol. 63 (10), 2012, 38–48. – Бел. авт.

[**] англ., *laggards* и *late-comers* – Бел. прев.

ция“ (Босна и Херцеговина, Черна гора, Сърбия, Косово, Македония и Албания). Последните сега са обградени от границите на Съюза.

Обичаният разказ за постсоциалистическите Балкани се върти предимно около следните тропи: колебание между либерализация и авторитаризъм; сложна връзка между държавата, организираната престъпност и икономиката; корупция; постиженията и слабостите на Международния трибунал за бивша Югославия; регионално сътрудничество и прения; успехи и провали в процеса на присъединяване към ЕС.

Този разказ е непрестанно преповтарян не само от местните и международни медии, но също и в научните среди. Доскоро рядко чувахме за унищожителните последици от „прехода“ към капитализъм, каквито са общото обедняване, огромната публична и частна задлъжнялост, улеснявана от приток на чужди кредити, масова деиндустриализация, социална деградация, обезлюдяване чрез намаляваща продължителност на живота и емиграция, и всеобща безработица (вариращa между 20 и 30% и дори достигаща 50% в страни като Босна и Косово, особено сред по-младите поколения). Не беше изненадващо, че започнаха да избухват протести, да се формират движения и различни групи и хора започнаха открито да поставят под въпрос постсоциалистическия преход, довел до брутален капитализъм и чезнеща демокрация. В усилията си да защитят останките от социалистическата държава (главно в образованието и здравето), природните и социални ресурси (вода, електричество, интернет) и работните си места (в оставащите индустрии и публичния сектор), те също така започнаха да формулират и една дълбоко антикапиталистическа и радикално демократич-

на визия за своите общества. Така радикалната политика беше преродена на бунтовния полуостров.

[...][*]

В Пустинята на прехода

Нито една от тези промени, събития и политически субекти не може да бъде напълно схваната, без първо да се изследва двайсет и пет годишният експеримент в политическо, социално и икономическо инженерство, познат като „преход". Никъде последиците му не са така болезнено очевидни, както на Балканите. Състоянието на този регион, обхващащ почти 60 милиона души, ни позволява да поставяме под въпрос целия телеологичен наратив на постсоциалистическия преход и стоящата зад него политическа и икономическа идеология. В тази огромна трансформация със също толкова колосални социални и икономически последици, водещата роля бе запазена за Европейския съюз; той днес е в дълбока криза не само като институция, но и на Балканите. За да бъдат разбрани тези кризи и възможните им разклонения, трябва да се отчете широкият спектър от механизми, използвани от ЕС за умиротворяване, стабилизация и инкорпориране (без непременна интеграция) на Балканите. Никъде другаде ЕС не е експериментирал така пространно със своята „трансформираща сила", често произвеждайки множество нежелани резултати.

[*] Не превеждаме следващите три параграфа, както и спестяваме три препратки под линия с разрешението на авторите, тъй като всички те се касаят до сборника, увод към който е настоящият текст.

Въпреки демократическите обещания на 1989 г. и окончателното настъпване на „края на историята“, в огромната си част постсоциалистическите граждани днес се чувстват изключени от процесите на взимане на решения: повечето избори се оказаха нищо повече от преразбъркване на все същата олигархия, без значими разлики в политическите програми и реторика. Много загубиха работните си места (по време на приватизационните кампании) или претърпяха влошаване на условията на труд и изпаряване на пенсиите си; повечето от преди гарантираните социални придобивки (като безплатно образование и здравеопазване) постепенно изчезнаха. В допълнение, гражданите са тежко задлъжнели към чуждестранни банки, процъфтели на Балканите до степен да контролират целия финансов сектор. След серията от унищожителни войни в бивша Югославия, отнели живота на над 130 000 души, „демократическото обещание“ не беше спазено за втори път след края на авторитарните управления на Слободан Милошевич и Франьо Туджман през 1999-2000 г. Последното десетилетие донесе нова вълна от обедняване, този път управлявана от „евросъвместими“* елити, готови да приложат още повече неолиберални реформи, представяни като необходима част от процеса на европейската интеграция.

След 1989 г. разрушаването на остатъците от социалистическата държава беше легитимирано чрез изискванията за бързо свиване на всепроникващия държавен апарат. Този процес обикновено водеше до разрушаването на съществуващите системи за социална защита, както и до приватизация (която най-често се оказваше разграбване на социални и държавни богатства) или до пълната корупция

* *euro-compatable* – Бел. прев

на останалото от държавния апарат. ЕС, редом с няколко други международни организации като Световната търговска организация и Международния валутен фонд, поддържаха неолибералната парадигма на приватизация, дерегулация и свободен пазар в рамките на минимална държава. Тези международни институции на свой ред послужиха за външен източник на легитимация на местните политически елити, включени в хищническия проект за изсмукване на съществуващите държавни ресурси – или в общи линии, за плячкосване на богатството на гражданите. Когато преходът тръгна ръка за ръка с войната, това извличане на богатство срещна слаба съпротива. Дискурсът на национализма помогна на местните елити да канализират до неотдавна социализираните или притежавани от държавата капитали в частни ръце – техните собствени или тези на други членове на мрежите им, – предоставяйки си по този начин огромно икономическо, социално и политическо преимущество в края на военните действия. Когато прахът най-накрая се уталожи, обикновените граждани се озоваха не само в една унищожена страна, но също и с празни джобове и без старата мрежа за социална сигурност.

Чрез поставянето под въпрос на тоталността на институционалното комунистическо наследство, „националният въпрос“ се отвори наново по опасен начин, както се видя от примера на бивша Югославия и някои части на бившия Съветски съюз. Практически това означаваше институционализираните етнонационални групи да бъдат превърнати в конкуренти, чиито хищнически елити с удоволствие грабят и контролират възможно повече ресурси с цел да си подсигурят по-добро позициониране в играта на преход. Тепърва предстои да се напише историята на „етническия конфликт“, започнат от включването на Из-

точна Европа в доминираната от запад капиталистическа икономика, активирало на свой ред федералните етнотериториални институционални наместванията и насърчило заграбването на земя като вид примитивно натрупване за етнонационалистическите елити. Досега предимно сме слушали за последиците, без да поставяме под въпрос как местните политически предприемачи виждат връзката между техните етнически групи, територията и икономическата експлоатация от и в обмен със Запада. Ако етнополитиката стана единственият валиден източник на политически възможности и единственият възможен начин за запазване и сграбчване на власт, не е изненадващо, че в мултиетническата среда на бившата социалистическа федерация, т.нар. „междуетнически сблъсък", управляван от самите политически елити, бе неизбежното следствие.

Процесът на превръщане на бившите социалистически държави в либерални демокрации и икономики на свободния пазар (явно неделими братя в новата епоха) беше всеизвестно наречен „преход", въвеждайки в публичния и политически дискурс почти библейски конотации за присъединяване към „земята на изобилието" след четирийсет години на „робство". Макар либералнодемократичните практики да бяха въведени веднага след 1989 г. и политиките на свободния пазар да започнаха да се появяват в началото на 1990-те, преходът се превърна в един безкраен процес. Неговите „вариации" създадоха огромен обем от интелектуални трудове: от журналистически до планини от академични продукти, включително стотици докторски тези, новосъздадени факултети и председатели, като всички те се стремяха да наблюдават тази колосална трансформация. Дори днес, повече от двайсет години по-късно, продължаваме да слушаме как преходът не е завършил. Лутането из пустинята изглежда безкрайно.

Въпреки реториката на незавършеност (близка до реториката за незавършената модернизация на Третия свят), можем да наблюдаваме властването на свободния пазар; постсоциалистическа Източна Европа, с нейната полупериферна роля, е напълно интегрирана в капиталистическия свят. На практика това означава наличност на евтина и високообразована работна ръка в близост до капиталистическото ядро, почти пълна икономическа зависимост от това ядро и неговите мултинационални банки и корпорации, и накрая – натрупване на дълг. От политическа гледна точка процедурите на либералната демокрация формално са си на мястото. И въпреки това, схващането за незавършения преход продължава да доминира медиите и академичния дискурс, докато политическите елити го използват, за да оправдаят поредната вълна на приватизация. Сякаш никой не смее да каже, че преходът като такъв отдавна е приключил. Вече няма към какво да се „прехожда“. Според нас има два основни фактора, присъщи на реториката за незавършения преход: избягване на пълното изправяне пред последиците от прехода и съхраняване на дискурса и отношенията на подчинение по отношение на бившите социалистически страни. Едно от основните допускания на вечния преход е съответно „нуждата“ от опекунство и наблюдение.

Наблюдателите често посочват друг феномен на прехода: появата на „носталгия по комунизма“. Пламенните либерали може би биха посочили, че това е като историята с египетските котли с месо[*]: „робите“ са винаги носталгич-

[*] Авторите визират Изход 16:3 (втора книга на Моисей от Стария завет на Библията): като синовете на Израил им казваха: *„Да бяхме умрели от ръката на Йехова в Египет, където седяхме край котлите с месо и ядяхме хляб до насита, но вие ни доведохте в тази пустиня, за да умре от глад целият този сбор.“* – Бел. прев.

ни спрямо техните тирани, вместо да са щастливи, че са „свободни“, макар и, както сега, да са съвсем близо до „Обетованата земя“. Да се чете „носталгията“ като израз на „желание“ за магическо завръщане към режима на социалистическата държава – сякаш някой предлага подобна алтернатива – означава да се избягват въпросите, стоящи зад тези чувства. Защо днес хората се чувстват политически обезвластени, икономически ограбени и поробени? Защо и кога либералната демокрация и капиталистическият свободен пазар се объркаха? Имаше ли друга възможност? И защо не става по-добре? Тъй като „носталгията по комунизма“ не произвежда никакво политическо движение или програма, отговорът трябва да бъде намерен в широко разпространеното чувство, че нещо в новата система не работи и че то трябва да бъде променено според идеалите, стоящи в основата на щедрите социални политики на бившите социалистически страни. Тези, които не могат или отказват да признаят тези чувства, са слепи за нарастващото недоволство и социалните искания, поставящи прехода под въпрос – както като процес на реформи, така и като телеологично-идеологически конструкт на подчинение.

Европейският съюз и Балканите

Европейският съюз е главното действащо лице на източноевропейския преход. Според политиката, очертана в Копенхаген през 1993 г.*, Съюзът трябва да образова, дисциплинира и наказва, предлагайки членството като награда в края на

* Става въпрос за т.нар. Копенхагенски критерии, определени за допустимост на дадена страна за членство в съюза. – Бел. прев.

неравния път на прехода (според разказа, там ни чака демократическата и икономическа отплата). Но реалността разби приказката: дори когато целта най-накрая беше постигната, обещанието не беше напълно спазено: всички, освен три страни от „стара“ Европа, веднага наложиха трудови рестрикции върху свободното движение за граждани на „новата“ Европа, нарушавайки обещанието за равнопоставено европейско гражданство. Нещо повече – появи се нужда от „мониторинг“ на „Източнобалканските“ страни.

ЕС е политически и икономически най-могъщият агент на постсоциалистическите Балкани, чийто пейзаж е същевременно по-разнороден от всяко друго място в Европа. Никъде другаде, колкото на този полуостров, *mission civilisatrice*[*] на ЕС не е толкова видима. Макар напълно да интегрира Словения през 2004 г., той „мониторира“ Румъния и България, които са обект на тежки критики и санкции (особено България, загубила милиони европейски фондове) за това, че не успяват „да наваксат“, откакто са се присъединили през 2007 г. Четири години след интеграцията си тези страни бяха сериозно ударени от икономическата криза. Новодошла в клуба е Хърватия, която се присъедини през юли 2013 г. и беше незабавно обявена за третата най-бедна членка на ЕС, с проблемна икономическа история и огромен дълг.[**] Съюзът не само че наблюдава „Западнобалканските“ кандидати (където „преговори“ е евфемизъм за едностранна комуникация, изчерпваща се с малко повече от „преведи-постави“[***] действия, извършвани в процеса на адап-

[*] От фр., цивилизационната мисия – Бел. прев.

[**] Виж Horvat S. and I. Štiks, *Croatia has Become the Latest Member of the EU Periphery*, The Guardian, 1 July 2013

[***] От англ., *translate-paste* – Бел. прев.

тиране на *acquis communautaire*[*]), докато в действителност поддържа два полупротектората (Босна и Косово). ЕС разработи различни подходи: дисциплиниране и наказание за някои членки (Румъния, България и Хърватия), двустранно договаряне на членство чрез наказания и награди (Черна гора, Сърбия, Албания), менажиране (Босна), фактическо управление (Косово) и накрая, пренебрежение (Македония, блокирана от спора за името с Гърция[**]).

Социален мрак тегне днес над т.нар. „Западни Балкани", геополитическото понятие, изковано в Брюксел и състоящо се от бившите югославски републики, които все още не са се присъединили, „плюс Албания". Те са напълно обградени от членки на ЕС като един вид „гето", около което обръчът на Шенген бавно се разгръща, и със Словения, Унгария и Гърция, патрулиращи около крепостта (роля, за която Румъния, България и Хърватия също се упражняват). Разширяването на Шенген – вместо разширяването на ЕС – може да бъде видяно като продължение на политиките на въздържание от 1990-те, когато основна цел беше превенцията на това войната в бивша Югославия да се разлее по бившите си международни граници. В това отношение – освен заради подхода на „Западните Балкани", прикриващ факта, че Словения и Хърватия са все още дълбоко обвързани с техните южни братя и че Албания е най-близко до свой род в Косово – „Югославия", или както Тим Джуда се изразява, „Югосферата", не е изчезнала от геополитическото пространство.

[*] От фр., обемът от европейско законодателство, което страните трябва да преведат и адаптират на своя език в хода на кандидатстването си за членство в ЕС. – Бел. прев.

[**] Вече неактуално, тъй като в края на 2018 г. спорът беше разрешен в полза на името Северна Македония. – Бел. прев.

ЕС предприе преки действия на Балканите. Той ефективно движи Косово чрез своята мисия EULEX, макар и пет страни членки все още да отказват да признаят новата държава, докато същевременно участват в мисията. Това разкрива провала на водената от САЩ и подкрепяна най- вече от ЕС стратегия за независимост на Косово, защото оставя страната и нейното население в предверието на частичното признание, предотвратяващо членството ѝ в международни организации. Освен Босна и Косово, европейските сили, водени от Италия, се намесиха в Албания през 1997 г.; силите на ЕС са били и в Македония, а много членки на ЕС бяха замесени в бомбардировките на НАТО над Федерална република Югославия. Следователно ЕС на Балканите не е само клуб, тестващ кандидатите си. Той е активен участник в трансформациите на региона – политически, социални и икономически.

По този начин „стабилизацията“ на региона става приоритет, докато икономическата интеграция чрез неолиберално преструктуриране е или ще бъде постигната, без непременно от това да следва – и със сигурност не със същата скорост – пълна политическа интеграция. Нещо повече: ЕС настоява на продължаващи неолиберални реформи – а от известно време и на мерки на остеритет, – които се очаква да бъдат предприети от същите тези „демократично избрани“ и изключително корумпирани, дълбоко недемократични елити, които ще бъдат единствените печеливши. Проблемът е тъкмо в това, че неолибералните реформи отварят допълнителни възможности за корупция и хищническо поведение от страна на местните елити, както ярко показва

хърватският случай. Приватизационните процеси засегнаха инфраструктури като телекомуникациите, засегнаха големите индустрии, природните ресурси като водата и енергията, медиите и публичните услуги; въведоха чуждестранни банкови инвестиции и опустошителни кредитни линии като само някои от „възможностите", възникващи от неолибералното преструктуриране като първа фаза от включването в ЕС-сферата. Случаят с бившия хърватски министър-председател Иво Сандер, някога възхваляван от ЕС, а сега излежаващ дълга присъда в затвора за корупция в особено големи размери, включваща много европейски партньори, е красноречив пример как местните елити могат да печелят от процесите на „преструктуриране".

Крайният резултат е взаимна делегитимация на ЕС и на политическите елити на кандидатстващите страни, както и на скорошни членки. Подкрепяните от ЕС политически елити делегитимират ЕС като цяло, въвеждайки непопулярни неолиберални реформи, докато ЕС, с натиска си тези реформи да продължат, на свой ред делегитимира политическите елити, които се оказват очевидни ползватели на тези реформи, заедно с цялата политическа структура, която ги държи на власт. Резултатът е скорошният възход на евроскептицизма като цяло. Това изненада много наблюдатели, политически елити и ЕС-функционери, тъй като за повече от две десетилетия членството в ЕС бе най-високата цел за почти всички политически сили на Балканите. Този евроскептицизъм не е, както може да се очаква, просто дясна националистическа реакция към наднационалните процеси на интеграция, нито просто радикално лява критика на това как тези

процеси са водени и какъв механизъм е ЕС като цяло. Той трябва да бъде разбран и като отказ от телеологичния наратив на прехода, с ЕС като неговия свещен край, но също и като опекун на този „разказ на съзряването“*.

Новите бунтовници: картографиране на новите движения

Като се има предвид многоизмерната ситуация, описана дотук, не е изненадващо, че протестните движения са разнолики в техните борби, идеологически ориентации и типове действия. Преди всичко те реагират на влошаващата се социално-икономическа ситуация и многобройните злоупотреби с власт на политическите елити. Но те често служат и като центрове за нови идеи и повече проактивни проекти, предлагащи прогресивни визии за техните общества. Тук скицираме типология на тези движения и действия, като ги разделяме на пет основни блока: протести срещу режима, мобилизации за общите блага, студентски движения, различни работнически движения и накрая, но не по важност, хегемонни културни и интелектуални усилия.

Протести срещу режима избухват редовно на Балканите. В Хърватия през пролетта на 2011 г. близо 10 000 души шестваха из Загреб всяка вечер в продължение на цял месец, осъждайки политическата система и всички политически партии. В Словения през 2012 и 2013 г. всеобщи „надигания“

* Тук авторите реферират към текст на Борис Буден в техния сборник, който разглежда проблема за политическото съзряване на посткомунистическите общества през една културна критика на феномена. Ние също предлагаме на вниманието на читателите откъс от неговата книга „Зона на преход“ в настоящия том, фокусиран върху същата проблематика. – Бел. ред.

мобилизираха цялата страна, допринасяйки за падането на дясното правителство и на множество корумпирани представители. В България през пролетта на 2013 г. огромни протести бяха провокирани от нарастващите цени на електричеството; хиляди се изляха по улиците, за да бъдат последвани след парламентарните избори от още по-големи протести през лятото. В продължение на седмици масите протестираха срещу корумпираните политически елити и техните връзки с могъщи фигури на медиите и мафията. В Румъния протести избухват спорадично от 2010 г. в отговор на непоносими социални условия и продължаващи мерки на остеритет. През юни 2013 г. дори разделената Босна-Херцеговина стана свидетел на протести, започнали като начин за натиск върху политиците за разрешаване на проблема с гражданските номера (използвани, както много други неща в тази страна, от националистическите политици), преди да прераснат във всеобщи протести срещу елита сред всички общности и части на държавата. Подобни протести, с различна интензивност, се наблюдаваха и в Сърбия, Македония, Черна гора и Албания.

Всички тези примери показват, че за пръв път имаме повече от антиправителствена реторика като такава. Вместо това налице е едно истински антирежимно отношение. Не само държавата, но целият апарат, върху който се крепи настоящата олигархия, се поставя под въпрос от страна на самоорганизирани граждани (макар и хаотично). Не е нужен цвят, за да бъде отбелязан този тип революция, който очевидно не може да се надява на никаква външна помощ и който рядко бива отразяван от международните медии. Появата и естеството на тези протести ни приканват да преосмислим категориите, използвани за обяснение на социалната, политическа и икономическа ситуация

на Балканите, а и където и да е в постсоциалистическа Източна Европа. Те също така ни подтикват да разберем естеството не само на държавните институции с техните слабости или провали, но и онова на постсоциалистическия режим – (почти) бетониран в последните две десетилетия, но склонен към пропуквания под тежестта на собствените си противоречия и последици като например всеобхватната бедност. Бунтуването срещу тези режими е толкова по-трудно и поради това, че те често нямат едно лице, няма диктатор, няма управляващи фамилии и не се характеризират с открита репресия и цензура. Тези спорадични изблици на гняв действително представляват зародиши на нови политически и социални динамики. Но те се характеризират и с непостоянство и с подпалване от произволни поводи, и обикновено биват последвани от объркващи и често противоречиви политически послания.

Сред най-развитите борби са тези, засягащи общите блага, каквито са публичните пространства (често паркове), природа (води, гори, хълмове, местности), градски пространства и инфраструктурата на публични услуги (електричество, жп мрежа и др.). Примерите са в изобилие: Движението за „правото на град“ през 2009-2010 г. в Хърватия мобилизира хиляди в защита на централен площад в Загреб; в Дубровник гражданите се организираха, за да защитят близък хълм от това да бъде превърнат в голф игрище; във втория по-големина град на Босна, Баня лука, граждани опитаха да защитят един от малкото публични паркове; в Белград по-малки мобилизации бяха задвижени от рязането на стари дървета на една от главните улуци, така че да се усвои повече място за паркиране, и от унищожението на близък парк; в България през 2012 г. имаше демонстрации срещу приватизацията на горите, и в Румъния през 2012 г. срещу приватизацията на

спешните служби, и др. Тези движения, насочени към конкретни проблеми, макар рядко да са успешни, доказват, че могат да бъдат канали за всеобщо недоволство; те се радват на подкрепа от огромното мнозинство от граждани, за които приватизацията на общите блага и пренебрегването на обществения интерес са недопустими практики.

Към всичко това трябва да добавим и силните студентски движения, развили се от 2009 г. насам в Словения, Хърватия, Сърбия и до известна степен в Босна-Херцеговина и Черна гора. Причината е комерсиализацията на общественото образование, което мнозина считат за основното общо и социално благо. Докато студентите в Босна-Херцеговина и Черна гора протестират предимно по класически начини (чрез шествия и петиции), в Словения, Сърбия и особено в Хърватия студентските движения експериментират с окупации и пряка демокрация.

Струва си да се обърне специално внимание на хърватския случай, където независимо студентско движение артикулира силна съпротива срещу приватизацията и комерсиализацията на висшето образование. Техният протест срещу неолибералните реформи в полето на образованието се превърна във вероятно първата силна политическа опозиция не само на правителството, но и на общия политически и социален режим. През трийсет и петте дни на пролетта и двете седмици на есента на 2009 г. повече от двайсет университета в цяла Хърватия бяха окупирани, като студентите практически ги управляваха*. Някой би

* Писали сме много върху студентските и граждански въстания, включващи окупации на университети и публични пространства в Загреб в нашата книга Pravo na pobunu – Uvod u anatomiju građanskog otpora (Правото на бунт – Въведение в анатомията на гражданската съпротива), Zagreb: Fraktura, 2010.

могъл да каже, че само по себе си това не беше нищо ново, но начинът, по който те окупираха и движеха университетите, заслужава внимание поради своята оригиналност в един много по-голям контекст от този на Балканите или Източна Европа. Студентите организираха граждански пленарни асамблеи – наричани „пленум“, – в които не само студентите, но всички граждани бяха поканени да дебатират проблеми с обществена значимост, какъвто е образованието, и в добавка към това – да решават за хода на бунтовните действия.* Най-активният пленум на Факултета по хуманитаристика и социални науки в Загреб събираше до 1000 души всяка вечер, за да обсъждат ходовете на действие. Това събитие даде началото на движение за пряка демокрация, което се виждаше като необходим коректив на електоралната демокрация и „партокрация“, и вероятно като истинска алтернатива на тях. Новото хърватско ляво, чиито идеи бързо се разпространиха в постюгославското пространство, не вижда пряката демокрация като ограничена до референдумни практики, а по-скоро като начин за политическа организация на гражданите от местни комуни до национално ниво. Този хоризонтален модел беше използван от тогава насетне в рамките на множество колективни действия из постюгославското пространство (от окупационни движения до улични шествия, работнически стачки и земеделски протести).

Скорошният период също беше белязан от съживени работнически борби. Те не са еднотипни и варират от класически стачки, работническо влияние над компании с преобладаващо държавно участие и защитата им от до-

* За подробен преглед на студентските действия в Хърватия, виж *The Occupation Cookbook, or the Model of the Occupation of the Faculty of Humanities and Social Sciences in Zagreb*, New York: Minorcompositions, 2011.

пълнителна приватизация (например в завода *Petrokemija* в Хърватия), примери за успешни и неуспешни работнически завземния (като *Jadrankamen* и *TDZ* в Хърватия), и модели на колективна собственост (най-известен от които е *Jugoremedija* в Сърбия). Свидетели сме също така на нови сътрудничества между различни социални движения, например между студенти и работници, в изграждането на общи антикапиталистически стратегии.

И накрая, има още един тип борби, заслужаващи внимание: тези на хегемонните културни и интелектуални усилия, чиято цел е да се променя общият публичен климат, да се предизвикват доминиращите медийни дискурси и да се въвеждат отново прогресивните идеи в широката общественост. Основната им цел е да подриват (нео)либералната хегемония, която от 1989 г. насам успешно делегитимира левите традиции, промотира многопартийната избирателна демокрация (макар често свършваща в автокрация) и свободния пазар като единствената възможна игра. В постюгославски контекст тази всеобща постсоциалистическа ориентация беше съчетана, макар и невинаги хармонично, с националистическо-консервативно, дясноекстремистко и антикомунистическо господство. Тя обаче се сблъска с либералните опити за „демократизация" на тези общества, които се фокусират основно върху институционални реформи и интеграция в ЕС и проблематизират престъпните приватизации и практики, но не и общата неолиберална ориентация.

Да се въвежда прогресивна програма и радикална мисъл в доминиращия дискурс доскоро беше почти немислима задача. Икономическите и финансови шокове от 2008 г., последвани от кризата на ЕС, отвориха пространство за дотогава маргинални движения да артикулират своята критика в

настоящия политически и икономически режим. Тези опити варират от публични събирания, форуми и фестивали (като училището за Първи май в Любляна, фестивала *Subversive* в Загреб и *Antifest* в Сараево), летни училища, активистки и академични семинари и конференции, до вестници, ревюта и онлайн списания (от *Zarez* и *Le Monde diplomatique* в Хърватия до *CriticAttac* в Румъния и *Mladina* в Любляна).

Действително тези по грамшиански хегемонни борби се доказаха като толкова необходими, колкото и конкретните мобилизации. Те постилат пътя за нови бунтовници и им позволяват да артикулират по-ясна политическа програма. Техните политически стратегии обаче остават ограничени до спорадични протести и окупации – често белязани от отхвърлянето на представителната демокрация в името на хоризонталността – петиции и дори инициативи за референдум. Макар моделът, предложен от Сириза, за коалиция от движения, готова да се впусне в парламентарната политика, да е широко признат, засега не можем да забележим сериозни опити тези борби да бъдат отнесени към институционалната политика*.

Заключение

Показахме, че самата концепция за прехода като идеологически конструкт, основан на наратива за интеграцията на бившите социалистически европейски страни в западното ядро, всъщност прикрива монументална неоколониална

* Може би единственото изключение, заслужаващо да бъде споменато досега, сред голям брой малки партии с ляв уклон, е политическа партия в Словения – Инициативата за демократичен социализъм – която се появи директно от уличните протести.

трансформация на този регион в зависима полупериферия. Придатъчните концепции за „слаба“ или „провалена държава“ например скриват факта, че това не са аномалии на прехода, а един от основните му продукти. Известният проблем с корупцията изправя наблюдателите и изследователите пред неразрешим пъзел, водещ мнозина до заключението, че, поради неоспорваността на либералната система като такава, всепроникващата корупция трябва да се дължи на културата или на траекторията на поведение, характерна за „Изтока“, или каквото и да е това, което в добрата ориенталистка традиция се разбира под понятието „Балканите“.

Но всъщност изглежда, че корупцията е директно следствие от неолибералните боричкания след 1989 г. в Източна Европа и нещо повече – поведение, ендемично из самия ЕС. За да разберем вечната посткомунистическа затрудненост на прехода и особено настоящата политическа и икономическа ситуация на Балканите, предлагаме да се отиде отвъд анализа на държавата, нейните провали и слабости, и да се пристъпи към изследване на концепцията за режим. Постсоциалистическият режим е конгломерат от политически елити, свързани бизнеси и техните западни партньори, медийни корпорации, НПО, проповядващи свещеното единствено между електорална демокрация и неолиберална икономика, организирана престъпност (сама по себе си интимно свързана с политическите и икономически елити), хищнически чуждестранни банки и в крайна сметка, корумпирана съдебна власт и опитомени синдикати. Други идеологически апарати на режима също имат своето място тук, тъй като също помагат за укрепването на резултатите от голямата неолиберална трансформация.

Но както този сборник показва, трансформацията вече бива открито овъпросявана от надигането на нови социални движения и от завръщането на радикалната политика в постюгославското и широкото балканско пространство. Ново поколение влиза в политиката чрез прякодемократични действия и чрез улицата, а не чрез политическите канали на избирателната демокрация и класическата партийна политика. Новото ляво, което виждаме в тези движения, е разкачено както от миналото на държавния социализъм, така и от традиционните социалдемократически партии. Понякога на неочаквани места, каквото е постсоциалистическото и постконфликтно пространство на Балканите, можем да видим внезапни експлозии на оригинален радикализъм, от който много подобни движения по света биха могли да се поучат за това как да се справят с формите и методите на подривни и бунтовни политики в двайсет и първия век.

Превод от английски: Станислав Додов

ЧАСТ
III

Времето е наше.

ОТ РЕДАКТОРИТЕ

Следващите кратки текстове са обединени и споени в едно по три начина. На първо място те дойдоха при нас след изрична покана. Потърсихме хора от различни поприща и с различни убеждения, включително наши познати и другари, и за наша радост немалко се отзоваха. Помолихме ги да споделят как виждат бъдещето, желаното бъдеще – по-справедливо, по-солидарно, по-добро от познатото настояще. Получихме истинска палитра от мнения, перспективи за това в какво най-вече трябва да се състои то.

После, всички текстове са малко или повече прагматични. Ако етосът им е търсенето и описването на едно желано бъдеще, то патосът, струящ от думите, е отговор на вечния въпрос, „Какво да се прави?“ Сякаш интуитивно повечето автори са положили усилие в иначе доста ограничения от нас обем да поместят своята визия през конкретни цели, задачи, условия. Всъщност не се съмняваме, че на базата на тези текстове могат да се изготвят политически документи, правещи партийните ни програми, платформи и манифестите ни, все по-убедителни и потенциално по-успешни.

Накрая, повечето текстове – експлицитно или не толкова – тематизират утопията. И сигурно това не е случайно – както Чайна Миевил се изразява в свое есе по повод 500 години от излизането на фундаменталната *Утопия* на Томас Мор: „Не можем без *Утопия*.“

Но защо? Защо, ако не от Томас Мор, то със сигурност от Робърт Оуен насам лявомислещите хора често се опират на утопии като част от понятието за бъдеще, което се стреми да унищожи условията на неравното настояще. Защо се налага и до ден-днешен да се борим с пейоративния смисъл на понятието, и въпреки него да продължаваме упорито да мислим през утопии? Както и авторите показват, мисленето в рамките на утопията е инструмент, с който измерваме несправедливостите на настоящето, но и такъв, който насочва политическите ни проекти към бъдеще, което отрича нередностите на това настояще. За много от авторите утопията е отправна точка на борбата в настоящето за едно по-добро бъдеще.

В следващите текстове сякаш едно нещо изкача като изключително важно. А именно допускането и дори убеждението, че времето е наше. Вярата, че световното движение на историята е в ръцете на тези, които най-много загубиха от прехода: работничките, мигриращите бедни, затворените, заради криминализирането на бедността, учителите, медицинските работници. Няма „природни сили“, няма стабилни очевидности, които да ги накарат да сведат глава, били те естественият отбор или превъзходството на мъжа, на белия, на царя или на капиталиста.

Както се видя и в предните текстове, преходът, като всяка значима трансформация в историята навсякъде по света, започна от именно такава вяра. Той не може да свърши или (което е същото) не достига воля за по-добро бъдеще точно защото тя е загубена. Във всичко което правим, както и в следващите текстове, представяме възможни начини тъкмо за нейното възстановяване.

Всичко касае всеки един от нас!*

Хора, които нито знам как се казват, нито нищо, намират начин да ме потърсят било за инжекции, за конци, за температури, за проблеми. А когато аз тръгна да събирам хора за протеста, всеки в този момент не може.

Абе, хора! Вие колко пъти ме попитахте аз спя ли след нощни? Но съм намерила време, и сме тръгнали вашите права да защитаваме, правата на пациентите! Защото е жалко, когато отидеш и видиш един човек, че не си е пил хапчето, защото няма пари и живее в пълна мизерия. Ти не можеш да му изискваш да иде да си купи за 70-80 лева лекарства. Това е жалко. Това е човек, който също е работил 40-50 години.

„Наведена глава сабя не я сече." Не! Колкото по-високо ти е изправена главата, толкова по-малко ще ти се качат отгоре. Поне това успях да разбера. Докато си мълчим, няма да има промяна. Този народ трябва да си търси правата! Ние имаме права. По конституция ни е гарантиран достъп до лечение. От там насетне всичките тия „Ако не си платиш, няма да те лекувам" или „Ако не си избереш екип, няма..." Ама какво значи това? Това, което са постигнали развитите страни, е само така: протести,

* Част от интервю с Димитрия Димитрова. Виж цялото интервю на dversia.net.

стачки, искания, неспиране, просто неспиране. Няма друг начин! Апелирам да се събуди този народ! Всеки трябва да си потърси правата! Пенсионерът, здравният работник, санитарят, шофьорът, всеки!

И нещо друго. Когато протестират, нека да ги подкрепяме. Сега протестират за свините: „Ама аз нямам пране, мен какво ме интересува.“ Не. Всичко касае всеки. Защото, ако аз не работя в здравната система, да, но всички сме пациенти. Всички се раждаме в болница. Ако не ни касае образованието, касае ги децата ни, внуците ни. Ако не ни касаят пресетата, касае го комшията или приятеля, или брата. Разбирате ли, всичко касае всеки един от нас.

Димитрия Димитрова работи като медицинска сестра в ЦСМП Пазарджик, където е една от най-активно протестиращите и организиращите стачни действия в рамките на протестите на здравните работници за по-достойно заплащане и условия на труд, които текат от началото на 2019 г. в цялата страна. Димитрова има дългогодишен стаж в здравния сектор, включително в частни клиники в България.

Мартин е преходът

На първо място преходът е травма. Той е още много неща, но отличителната му характеристика е тази. Преходът няма крайна точка и никога няма да свърши, ако бъде оставен на собствен ход. Преходът е преход към варварство, а там няма дъно.

Емблематичен случай за травмата на прехода е този с Мартин Трифонов, който изнасили и уби седемгодишно момиченце в сливенското село Сотиря. Беден, почти неграмотен, безработен човек, отхвърлен от обществото, редуциран до животински инстинкти още преди 21-ва си годишнина. Кажи-речи всичко от прехода е събрано в този случай – дисфункцията на образователната, здравната и правораздавателната система, дисфункцията на икономиката, на целия преход. Проблемът е системен – Мартин не е сам, има много като него, навсякъде. Всички сме жертви, всички сме с травма. Просто на най-декласираните като Мартин повече им личи.

Преходът беше и е децивилизация. 30 години ни обясняват, че основата на човешкото съществуване – солидарността и общността – са комунистическа репресия. Че капитализмът ще ни направи свободни. Да, свободни сме. Освободихме се от себе си, освободихме се от другите. И остана нищета – икономическа, морална, цивилизационна.

Нищото на прехода роди и ражда хора като Мартин. По дефиниция, не по стечение на обстоятелствата. Ще го осъдят. Ще чуете от много места, че Мартин е изверг, урод и всички други обичайни за такива случаи епитети, но той не е болен в клиничния смисъл на думата. Не е девиация. Само възпроизвежда системното насилие, което е било упражнено върху него. Но Мартин няма властта и инструментите да реагира със същата сила. Властта му стига само за едно седемгодишно дете. Преходът е и обезвластяване. Преходът е неравенство.

Така преходът е и антидемокрация. Пеевски е господар на живота ни. Пеевски създава правилата, по които живеем. Но той е само аватар на същата тази система, на нейното насилие, на нейната несправедливост. Противно на десните мантри, премахването на Пеевски няма да върне прехода в правия път.

Ерго, преходът е лъжа. Едновременно задънена улица и пътуване без край. Дори обетована земя няма, когато си хамстер във въртележка. На 30-ата година можем спокойно да кажем, че краят няма да дойде на 40-ата. Въпреки че ни го обещаха, въпреки че нови и нови Мойсеи искат да ни водят към него.

Но без Изход краят на света ще настъпи преди края на прехода. Изход, не Преход. Не напред, а встрани. Извън капиталистическата въртележка. Към общността, към Другия. Социализъм или варварство.

Георги Христов е журналист и преводач по професия, психолог по образование. Понякога активист и винаги утопист.

Малки или големи мечти?

Струва ми се, че никога не съм бил голям мечтател. Като дете мечтаех да бъда футболист и да се хвърля в трибуните след важен гол. Днес дори не гледам мачовете на любимия си отбор, отвратен от мутренските схеми, изобилието от мръсни пари и платените с тях квартални престъпници, които овладяха онази агитка, която си представях да ме носи на ръце.

Едва ли между рухването на тази детска мечта и оформянето на начина, по който цялостно гледам на света днес, има пряка връзка, но едно е сигурно – отдавна мечтая доста по-внимателно. Ето защо, мислейки за бъдещето и за онова, което искам то да представлява, не изпадам в твърде голям унес. Или пък може би онези простички неща, които си представям, са всъщност най-смелият възможен блян?

Да живея добре. Да живея спокойно. Да живеем добре и спокойно. С човека до себе си, с близките, с всички около нас. С близките на всички, около всички, навсякъде. Някои смятат, че „добър живот“ е твърде субективно понятие – за едни това може да значи малко, за други – много повече. Но аз не мисля, че мнозинството от нас иска чак толкова много.

Много ли е да поискаш да работиш спокойно, без да жертваш личен живот и време за развлечения, за да изкарваш

толкова, колкото да се чувстваш свободен и независим? Да пътуваш, когато и където пожелаеш? Много ли е да искаш да разполагаш със спокойствието, че ще посрещнеш без притеснения, извънредни нужди или болест? Че по този начин ще живеят и всички твои близки. И изобщо всички.

Представям си още: свят, в който „законите на джунглата“ са заменени от законите на солидарността. В който няма нужда да изяждаш по-слабия, когато можеш просто да му помогнеш. В който „невидимата ръка“, раздаваща сурова справедливост в полза на по-силния, е съвсем видима – твоята към другия, чуждата към теб, независимо кой от двама ви е по-слаб. Представям си свят, в който здравето, образованието и още куп безумно опазарени в днешната реалност нужди, не са „стока“ и „продукт“, а полагащи се и достъпни се всекиму блага. Представям си свят, в който „първични белези“ като цвета на кожата или кътчето от общата ни планета, където си се родил, нямат значение за онова, което ще представлява животът ти.

Може би само само се заблуждавам, че това не са големи мечти. Може би тези простички представи за желаното бъдеще са всъщност още по-утопичен блян. Или пък наистина са „прости“, точно защото са възможни?

Николай Драганов е по образование социолог, а по стечение на обстоятелствата – журналист. Част от авторския екип на Барикада и член на Солидарна България.

Бъдещето е общо

„Не знаеш какво искаш“, „Кажи ми конкретно как изглежда промяната, стъпка по стъпка, трябва да имаш точен план“, „Това е идеализъм, утопия, никога няма да проработи в истинския свят“. Непрекъснато се сблъсквам с тези мнения и критики, когато обявя, че отричам и съм недоволна от сегашния ред, че ни трябват други обществени отношения, защото сегашните са дълбоко несправедливи за мнозинството от хората. Далеч не съм единствената, която бива конфронтирана със сходни аргументи и фрази – повечето социални протести по света и у нас непрекъснато биват делегитимирани по сходен модел. Спомнете си само как медийни, политически и бизнес елити се скъсаха да обясняват как протестиращите в рамките на Окупирай Уолстрийт не знаят какво искат. Или как исканията на протестиращите медицински сестри в България за справедливи заплати и промяна във финансовия модел на болниците биват обявявани за нереалистични. Как непрекъснато някакви анализатори се упражняват да обясняват как пари нямало и не работел така пазарът, да наливат в главата на „простия“ пролетариат колко е неграмотен, как не ги разбира тия големи политико-икономически процеси, как е по-добре да остави на експертите да се занимават и да си трае в това време.

Само че борбата срещу несправедливостите на една система не е задължително да има план-график за пет години напред, за да е легитимна. Няма нищо нелегитимно в това да знаеш какво не искаш и да се бориш срещу това, което не искаш, без да имаш разписан перфектен модел за това как би изглеждало по-справедливото бъдеще. Както казва Ръсел Бранд – ако имаш гигантско чудовище на главата си, което изсмуква всичките ти живителни сили и те унищожава, на първо място ще мислиш как трябва да махнеш това чудовище от главата си, а няма да се чудиш каква шапка ще си туриш после. Настоящите системи на икономическа експлоатация, расизъм и сексизъм, създаващи обществени йерархии и гигантски неравенства, са това чудовище, което изсмуква живителните сили на планетата и на огромната маса от хора. При това положение борбата срещу тези системи и искането за превъзмогването им е легитимна, спешна и необходима. В този контекст да обявиш, че знаеш какво не искаш, е обоснована политическа позиция.

Също така въпросът за бъдещето е общ въпрос. Политиката, поне мислена демократично, не е отделена експертна сфера, а още от Древна Гърция насам се практикува заедно и навън, по улици и площади. Не просто не е моя индивидуална отговорност да имам всички готови отговори и да знам необходимите стъпки към реализирането на бъдещия проект – обратното, ако ги имах, щях да съм поредният месия с идея как да оправи България и света за 800, 1000 или там колкото дни. Аз – подобно на всеки един политически мислещ и действащ човек – имам някои идеи и мечти, знам, че искам бъдещ свят, който не е изпълнен с жестоки неравенства и в който хората живеят солидарно заедно, наместо да се конкурират, експлоатират и избиват едни други. Но как това бъдеще ще се случи, какви

конкретни форми и практики ще има в него – мисленето и търсенето на отговорите на тези въпроси е колективна задача и отговорност.

Идеите и мечтите, които имам за бъдещето, действително са вдъхновени от социални утопии – социалистически, комунистически, анархистки, феминистки такива. Политическите практики и мисъл винаги лягат на някакви утопични представи за това какъв виждаме идеалния свят. Тези утопии едва ли ще могат да се изпълнят изцяло – това е смисълът на утопията, да е недостижима, но желана. Нейната основна роля е да вдъхновява политическото въображение, да е пътеводна звезда и крайна цел, да ни зарежда с идеи, които да ни служат за основа за политики и действия. Утопията е мислене, което надскача възможното в света такъв, какъвто го познаваме. В този смисъл изказването, че една утопия няма да проработи в „реалния свят", е безсмислено – утопията не цели да се „интегрира" в реално съществуващите към момента отношения и ред, а радикално да ги промени и надмогне.

Затова и бъдещето, което си представям, има посока – прогресивна и лява такава, – но не и точно предписание и платформа; изглежда понякога недостижимо, но можем да го доближим. Единствено с общи усилия.

Калина Дренска е активист и медиен изследовател. Между 9 и 17 ч. (а често и 18-19-20 ч.) се занимава с теми за гражданско включване и демокрация онлайн. Член е на колективите на прогресивното списание dВЕРСИЯ и неформалната лява феминистка група ЛевФем.

Път към утопията

В последно време все повече литература се занимава с конкретната утопична визия на автора за бъдещето, което предстои след сегашния период на криза. Въпреки това въпросните работи правят една основна грешка, като представят критика на настоящето и директно прескачат към бъдещата утопия. По този начин те пропускат това, че един от източниците на разочарование от настоящето е липсата на представа за това как ще изглежда периодът между края на стария ред и пристигането на новия. Ето защо за много хора промените или не са се случили изобщо, или не по начин, който те са очаквали, защото разликата между живяното минало, очакваното бъдеще и реалното настояще е толкова драстична. В този смисъл според мен е важно да помислим не за дългосрочната утопия на бъдещето, която би представила един идеален свят, а за онзи период на неперфектност, където желаното бъдеще и отмиращото настояще се смесват.

Основен проблем на настоящето е наличието на прогресивни елементи в него, но подчинени на статуквото, срещу което хората се съпротивляват по един или друг начин. Имаме глобализация, която пресъздава неравенствата, вместо да разшири възможностите за солидарност. Наблюдаваме устойчивостта на идеите за общностност и колективизъм, но подчинени на визиите на доминиращи-

те мнозинства, вместо преформатирането им от една плуралистична гледна точка, в която всяка част от обществото открива и поддържа своя градивен мотив за принадлежност. Дори в ежедневните взаимоотношения прояви на солидарност и взаимопомощ са често продукт на инстинкта за оцеляване на хората, вместо да бъдат въпрос не просто на лично право и отговорност, но и на личен интерес. Именно наличието на тези прогресивни елементи са повод за оптимизъм, че утопиите, към които се стремим, са възможни.

За да бъдат постигнати, в средносрочен план е важно тези прогресивни елементи да бъдат пренасочени към оригиналните им цели. Въпросното пренасочване няма как да се случи рязко и радикално, ако искаме то да бъде дълбоко вкоренено в основите на бъдещето; това може би е един от важните уроци от промените, които се случват през последния век. Ето защо дългият път изисква не толкова пряк сблъсък с доминиращото статукво, колкото последователни прояви на постепенна ерозия на неговите устои. В този смисъл подсилването на настоящите доминиращи нагласи към индивидуализъм, конкуренция и силови взаимоотношения през последните десетилетия посочват конкретен начин за постигането на такава ерозия: прокарване на прогресивните идеи с помощта на съществуващия обществен консенсус. Така, както идеята за свободния пазар, предразполагащ към растящо социално неравенство, беше внедрена през призмата на демократичността, така е напълно възможно идеите за солидарност и взаимопомощ да бъдат преоткрити за голяма част от обществата по подобен начин. В този смисъл са важни не просто ежедневният личен пример и търсене на пътища за преоткриването на тези идеи, не само свърз-

ването с хора и групи, които преследват подобни цели, но и обвързването на все повече хора с тях.

Петър Банков е докторант по политология в Университета на Глазгоу (Великобритания) и магистър по изследвания на Централна и Източна Европа от Ягелонския университет в Краков (Полша). Изследователските му интереси са насочени към политическите партии, партийните организации и европейската левица.

Когато дойде революцията

„И тогава дойде Революцията!“ – триумфално, макар и на шега, казва един мил другар. Следва невярващ, но ведър и одобрителен колективен смях. Контекстът – „Да периферializираме Европа“: лятна школа на леви активисти от европейските южни и източни периферии в Каунас (Литва), 2015 г. Участниците са заснети в сцена в полудокументалния филм на Мануела Цехнер „Спомен за Европа“ (*Remembering Europe*). Режисьорката интервюира актьорите-дилетанти, които, импровизирайки, „си спомнят“ Европа от позицията на бъдещето – 2040 г.: какво се е случило междувременно, как сме преживели кризата от 2008 г., как сме постигнали (или не?) обществена промяна? За хората от Изтока кризата не започва през 2008 г., а през 1989 г., че и по-рано... Но всички си мечтаем, явно, че някъде по пътя ще се случи революцията.

Моята реакция – тогава мигновено, наум, и сега предвид въпроса за бъдещето: Да „дойде революцията“ е по-лесната част. Не защото е лесно да се организира масова мобилизация, напротив. Но има нещо в това понятие, което ме тревожи. Не насилието. По-скоро споменът за „ненасилствените революции“ и прехода. Оттогава в съзнанието ни на политически субекти е програмирано едно западно и доста стерилно виждане за това какво е революцията и как протича тя. Започва с организиране на активно ядро,

създаване на рамка, убеждаване на множество хора за масова мобилизация – най-често срещу представителството на държавния апарат в градските центрове с искане за демократизация и социална справедливост. Следва сблъсък с органите на реда, малко кръв и репресия. Резултатът: отслабване на захватката на властта, демократизация, влизане на героите във властта, социална справедливост... Напред и все напред.

Аз имам и други спомени за ненасилствена революция. Идват от опита ми в Латинска Америка, особено Венецуела, където живях 2008-2011 г., по времето на Уго Чавес.

Няколко мисли оттам, за бъдещето на левия проект, революционен или не:

Първо, в периферни, постколониални контексти извън западната капиталистическа демокрация векторът най-често се заменя с (порочен) кръг. Започва с масова мобилизация, често на разнородни и случайно сплотени в обща битка социални групи. Следва масова дългосрочна репресия след намесата на местни и имперски елити и кръвожадния им репресивен апарат. Често балансът на силите довежда на власт авторитарни режими, които разграждат движението и връщат крехките прогресивни реформи с десетилетия назад. Не неминуемо, но това живее и от векове, че и в момента Латинска Америка с новата крайнодясна вълна, добре подплатена от северноамерикански и други имперски субсидии и оръжия. В тази тиха сянка живеем от векове и ние в Източна Европа: от 1989 г. под мотото „Демокрация и евроатлантическа интеграция“. Просто имаме – поне в България, поне засега – по-малко наглед и личен опит в настоящите поколения за това как точно може да бъде смазано неудобно на Запада движение в опит за истинска, а не водена на имперски конци демокрация.

Второ, когато все пак напорът за подобна социална трансформация надделее, демокрацията – властта на народа, а не просто на либералните демократизаторски елити, използващи публичния сектор като лост към контрол над държавата за частния си интерес – е ужасяващо мътен и муден процес с много подводни и воденични камъни. Това не е процес на вкарани в ефектни реформи прецизни теоретически позиции на възвисените образовани умове на мъже-философи (макар че последните нерядко достигат до властта). Най-често революцията се кове от жени-работнички, не-особено-определени от връзките си с мъже, но особено определени от ролята си в социалното възпроизводство на семейството и общността. На тях се пада отговорността да се справят с множеството ежедневни кризи и в напредналия капитализъм, и в противните на него социални строеве. В революционна ситуация тези жени прекарват повечето от времето си и последна за деня „смяна“ в често неплатена и невинаги успешна – заради трудностите и умората – политическа активност. Това е революционен процес, красив и достоен, но труден за припознаване и (със) действие: няма го предписан в класическите леви текстове.

Трето, ако социалната революция дойде отляво – защото често идва отдясно и по страшен човеконенавистен, женомразки, хомофобски, расистки начин, както виждаме с надигането на неоконсервативната вълна в Източна Европа и Латинска Америка – тя често се опитва да намери или произведе своя идеален субект; често, въпреки историческите условия. И до днес това е най-често взетият от Маркс фабричен работник: бял, хетеросексуален, физически и психически здрав мъж, възпроизвел се като баща. Понякога, в по-новата автономистка левица, той е заменен от студента и когнитивния работник в съпротива срещу гъв-

кавия капитал. В подобна политическа операция, въпреки възгледите за равенство и включване, „отпадат“ големи сектори от обществото – нека си спомним селяните в Източна Европа или – както учи Фанон в *Извергнатите от земята* – в арабските държави, загърбени от градската работническа класа.

И по-нататък, дори да оставим революционния субект настрана: къде се поставя чертата в революция, в която не сме само сред тези, които харесваме и припознаваме като „наши“? Как да убедим „другите“ нереволюционни субекти в ценността на трансформацията? Дали и как да убедим „своите“, че трябва да приютим сред нас тела и умове, които не просто не са предписания исторически субект, но и са (ни) противни – в двата смисъла на думата?

Мисли. За когато „дойде революцията“.

Мария Иванчева е социолог и антрополог, преподавател в Университета на Ливърпул. Изследва неравенствата във висшето образование и на трудовия пазар. Член не колектива на лявата феминистка група ЛевФем.

Как си представям едно прогресивно бъдеще?

Лозунгът „социализъм или варварство“, популяризиран от Роза Люксембург в началото на миналия век, днес като че звучи още по-спешно – варварството отново чука на вратите ни, но този път е оборудвано с техниката на бъдещето, описана в научно-фантастичните романи от миналото. На фона на множащите се кризи става все по-наложително да си върнем въображението, отнето ни от „капиталистическия реализъм“,* като първа стъпка към вярата, че „един друг свят е възможен“. Социализмът (или комунизмът, ако си говорим за утопии) днес обаче неминуемо (следва да) изглежда по-различно от този на миналия век. Индустриализацията и организацията на обществените отношения по неин образ и подобие са в процес на трансформация. Климатичните промени и кризите, които те вече произвеждат, изискват съществено преосмисляне на принципите на производство и консумация, присъщи на капитализма от 20 век. Намаляването на енергийните нужди на производството – неизбежно налагащо намаляване на свръхпроизводството и свръхексплоатацията на ре-

* „Капиталистическият реализъм“ за Марк Фипър е „широко-разпространеното усещане, че не само капитализмът е единствената възможна политическа и икономическа система, но също и че вече е невъзможно дори и да си представим кохерентна алтернатива на него.“ (Fisher, M. (2010). Capitalist Realism: Is There No Alternative? Zero Books: UK, p. 2.).

сурсите, и скъсване с досегашния принцип на „икономически растеж“ – става все по-наложително не просто като път към утопия, ами като крачка (или бяг) назад от задаващата се дистопия. Същевременно по-голямата част от трудовото население в развитите държави вече е наето не в заводите, ами в обслужващите сектори, често по един или друг прекариатен начин. Докато всичко това налага преосмислянето на конфликта труд-капитал и последващата (ре)организация на производството в една бъдеща утопия, то не означава загърбване на основните постулати на свободното общество, така както марксизмът го разбира, а именно: свобода от експлоатация и алиенация.

Развитието на технологиите и автоматизацията теоретично биха могли да бъдат впрегнати в името на тази утопична кауза – освобождаването на човека от подчинението му на парите и капитала. Аарън Бастани провокативно описва утопичното „отвъдтрудово“ общество на технически осигурено „изобилие“ като „напълно автоматизиран луксозен комунизъм“.[*] Според тази визия при наличието на политическа воля голяма част от (въз)производителния труд още днес би могъл да се автоматизира, без това да доведе до намаляване на продуктивността. Това би освободило голяма част от населението от необходимостта да работи (днес често някакъв вид „bullshit job“)[**] по осем часа, пет дни в седмицата (в добрия случай) и би дало възможност на хората да се отдадат на дейности, които осмислят и обогатяват живота им. Същевременно въвеждането на безусловен базов доход би осигурил минимума сигурност и би дал основата за деалиенация на тру-

[*] Bastani, A. (2019). Fully Automated Luxury Communism. Verso Books: UK
[**] Graeber, D. (2018). Bullshit Jobs: A Theory. Penguin Books Limited: UK

да и преосмислянето му като креативност, (обществена) полезност, грижа и т.н. Това, разбира се, трябва да върви с утвърждаването на определени сектори – здравеопазване, образование, жилищен фонд и тн. – като жизнено важни обществени блага, на които всеки има безусловно право, а не с приватизацията/монетизацията им.

Според Питър Фрейз безусловният базов доход в последствие би довел до елиминирането на труда срещу заплащане, тъй като би направил автоматизацията на нежеланите видове работа неминуема ,заради способността на работниците да откажват да ги вършат (или да изискват високо заплащане, за да ги вършат).[*] Утопичната комунистическа визия за „равенство и изобилие“ на Фрейз обаче не предполага наивно, че елиминирането на труда срещу заплащане ще доведе до елиминирането на всички обществени конфликти и йерархии. Те просто няма вече да бъдат подчинени на логиката на капитала. Съревнованието за обществен статут в такъв случай би могло да приеме различни и независими едно от друго измерения. С други думи, обезсилването на капитала като основна формираща дълбоки структурни неравенства сила би довело до релативност на йерархиите (вместо до тяхната консолидация, както в момента) и съответно до подкопаването на тяхната устойчивост.

За да се случи всичко или част от това, разбира се, е необходима смяна на режима на собственост – новите технологии следва да преминат в ръцете на обществото и да бъдат управлявани демократично в негова полза, а не в името на частния интерес на корпорациите, и по-скоро на принципа на интернационализма и солидарността, а не

[*] Frase, P. (2016). Four Futures: Life after Capitalism. Verso Books: UK

изключително в рамките на националните държави. Тук 21 век с развитите си комуникационни и мрежови технологии има предимство пред началото на 20 век, що се отнася до потенциала за децентрализация и демократизация на управлението. Ясно е обаче че технологиите сами по себе си не са достатъчни – те са просто инструмент, и посоката на развитието и употребата им зависи от ценностите и колективните цели, които си поставим като общество.

Нели Константинова е докторант в Университета в Лийдс, специалност Медии и комуникации. Изследва връзката между дигиталните и мрежови технологии, гражданските мобилизации и демокрацията в постсоциалистически условия.

Към демократични и екологични градове

Визията за демократични и екологични градове предполага обществена организация отвъд капитализма и държавата, основана на пряка демокрация и социална екология. Основите на този проект се коренят в колективното създаване на хоризонтални институции за вземане на решения, чрез които гражданите да могат пряко да оформят законите и рамките на техния споделен хабитат. Тези демократични институции (общностни асамблеи, общински съвети и избори чрез жребий) нямат нищо общо с бюрократичните такива, които днес правят властта недостъпна за по-голямата част от обществото, но също така отиват отвъд нихилистичните схващания, според които институциите като такива са пречка пред социалната еманципация. Една институционална структура, основана на пряко гражданско участие, ще позволява на жителите на даден град да самоограничават своята дейност. Както Русо пише, *поривът на голия апетит е робство, докато подчинението на самопредписан закон е свобода*.*

Един такъв демократичен и екологичен проект се стреми да свързва градове по начини, които радикално се различават от инструментите на националната държава.

* Rousseau, Jean-Jacques: The Social Contract (Ware: Wordsworth Editions, 1998): p20

Вместо това ги свързва в конфедерации, в рамките на които всеки автономен град запазва своя суверенитет. Мъри Букчин твърди, *че този тип демократични конфедерации трябва да бъдат разглеждани като обвързващо споразумение, което не може да бъде отменено заради фриволни „волунтаристки" прищевки. Дадена община би могла да се оттегли от конфедерация само ако всеки от конфедералните граждани е имал възможността да изследва в дълбочина общинските оплаквания и да се реши от мнозинството тя да напусне, без това да подкопае конфедералните основи*.[*]

В едно демократично и екологично бъдеще на свободни градове, в което градският живот не означава природно унищожение, земеделието бива интегрирано до известна степен в градската тъкан, докато извънградските селскостопански райони, които ще продължат да играят ключова роля за изхранването на гражданството, също биват интегрирани в демократичните конфедерации, редом със самоуправляващите се градове. Това означава радикално децентрализиране на селското стопанство в кооперативи и аграрни асамблеи. Икономиката в една такава обстановка отива отвъд държавното и частното, ставайки общинска и позволявайки по този начин всяка общност пряко да определя своите потребности.

Енергетиката на един такъв проект предполага радикалното преосмисляне на мащаби, природоустойчивост и пряко участие. Демократичните и екологични градове се стремят към задоволяване на своите енергийни нужди по колкото се може по децентрализиран начин, позволявайки на своите обитатели пряк контрол върху енергоизточни-

[*] Bookchin, Murray (1999), *Thoughts on Libertarian Municipalism*. Accessible at respublica.gr. Extracted from https://bit.ly/2HehXYe (17.08.2019)

ците. Това означава преминаването отвъд ядрена енергия и други подобни методи, чиито мащаби изискват механизми, наподобяващи държавните.

Това са щрихите на един политически проект, отиващ отвъд държавата и капитализма и стремящ се към създаването на симбиотично съжителство между хора и природа. Днес кюрдите в Северна Сирия/Рожава са положили основите на един експеримент в тази насока, основан на местни комуни и конфедерални кантони.

Явор Тарински е независим изследовател и активист в социални движения. Участва в политическия журнал Babylonia.gr, води библиография към сайта AgoraInternational.org, и е член на административния борд на TRISE (Transnational Institute of Social Ecology).

Революцията на споделеното използване

Капиталистическата икономика е изцяло зависима от съществуването на частната собственост и то не само върху средствата за производство, но и върху всеки друг продукт. Частната собственост погрешно се възприема от повечето хора като гаранция за правото им да използват дадено благо. Всъщност е точно обратното – тя е гаранция за правото им да не го използват. Нещо повече, частната собственост дава право на собственика да прави каквото си поиска с вещите, включително да ги повреди и дори унищожи. И всеки път, когато го направи, независимо дали по негова воля или не, производителите на въпросните вещи с удоволствие му продават нови такива, извличайки печалба и увеличавайки първоначалния си капитал.

Тръгвайки от даденото уточнение за същността на частната собственост, лесно можем да видим, че няма как да се измъкнем от проблемите с изчерпването на природните ресурси, създаването на отпадъци и причинените от човека климатични промени, ако се стремим към премахването на частната собственост единствено върху средствата за производство. В този смисъл идеите за организация на производството във форми, лишени от експлоатация, като кооперативи и самонаети лица, са чудесни, но крайно недостатъчни за гарантиране на

бъдещето на човечеството. Разбира се, експлоатацията в производствения процес е социален проблем, с който можем и задължително трябва да се справим. Но дори и да премахнем експлоатацията, ако не разрешим проблема с частната собственост върху продуктите, ще продължим да унищожаваме ресурси за тяхното производство, докато те остават недостатъчно използвани. При наличието на частна собственост всяко кооперативно предприятие ще продължава да се стреми да произвежда и продава повече от своите конкуренти, дори ако те също са кооперативи. Пазарът пак би бил водещият принцип на разпределение в икономиката, подчинявайки освободените от експлоатация предприятия на своите безпощадни правила.

Ето защо, за да избегнем клопките на пазара, е необходимо изцяло да се освободим от логиката на частната собственост. Вместо да защитаваме правото на неизползване на продуктите, трябва да се ориентираме към правото на достъп и използване. Основният икономически принцип в бъдещото общество би трябвало да бъде *максимизацията на използване*. За всеки продукт трябва да се създадат предпоставки за лесното му споделяне от възможно повече хора, като времето на неизползване се сведе до минимум. В бъдеще, вместо да произвеждаме излишна продукция, ще поддържаме вече съществуващата. Това означава основният принцип в производството да стане качеството, а в разпределението – достъпът и максимизацията на използването. Премахването на експлоатацията и споделянето на продуктите би трябвало да бъдат двете основни цели на бъдещата революция.

И ако ние не се постараем да планираме навреме и мъдро преходa към една *икономика на използването*, то

природата ще ни принуди да го направим бързо, болезнено и хаотично. Защото колкото и силно да си затваряме очите, няма как да избягаме от простичкия факт, че ресурсите на планетата са ограничени.

Даниела Пенкова е бивш предприемач, настоящ икономист и един от двигателите на сайта за документални филми dokumentalni.com.

Да отвоюваме площада от диктатурата на брандовете

Площад „Княз Александър I“ в София е символна арена на различни преходи в най-новата ни история:

- от капитализъм към социализъм и от монархия към република (мавзолеят на Георги Димитров беше издигнат по диагонал срещу бившия царски дворец);
- от авторитарен социализъм към демокрация, пропита от носталгия по „стария“ капитализъм (дворецът остана, мавзолеят беше разрушен);
- от демокрация към неолиберален капитализъм.

Макар че 30 години са кратък период, споменът за митингите от първите години на промяната, прогонили казионните манифестации от площада, постепенно избледнява. На тяхно място се настаняват образите на световни брандове, които все по-често владеят „Княз Александър I“ чрез поп концерти и други *entertainment* мероприятия. *Coca-cola The Voice Happy Energy Tour*, „грандиозен концерт на Мтел за старта на Vodafone Live!“ и др. подобни станаха обичайни за жълтите павета. Брандирането на публичните пространства, което е анализирано така майсторски от Наоми Клайн в *Без лого*, е хранителна среда за консумизма – най-стабилният темел на съвременния турбокапитализъм.

Навсякъде по света брандовете захапват, обезличават и опошляват площадите и улиците. В България, където пазарният фундаментализъм беше издигнат в култ, този процес протича много по-агресивно. Застанете пред сградата на Софийската областна управа на бул. „Витоша“ например и се опитайте да отгатнете къде се намирате. Възможно е никога да не разберете, защото табелата на държавната институция се е сляла визуално и стилистично с логото на скандинавския моден бранд *H&M*, дори е погълната от него.

Трябва да си върнем публичните пространства като място не само за разходки, срещи и губене на време, но и за дискусии, спорове и бунтове дори. Защото дебатите и протестът, а не логото и рекламата на „любимата“ марка променят към по-добро живота на общността и на цялото общество.

Няма как обаче нечия невидима ръка да набута брандовете и духа на консумизма обратно в бутилката. Декомерсиализирането на гражданските арени може да стане чрез налагане на конкурентен дневен ред, чрез преливане на кипящата в социалните мрежи гражданска енергия офлайн: на площада, на улицата, в парка дори. Инициираните от шведската тийнейджърка Грета Тунберг перманентни ученически протести *Fridays for Future* са най-актуалният пример как може да стане това (макар че тъкмо екологичните протести не са силата на прогресивното ляво в България).

Независимо каква ще бъде каузата – нови протести срещу CETA,[*] срещу „модерното робство“, за стръмен про-

[*] CETA, или Comprehensive Economic and Trade Agreement, е търговско споразумение между ЕС и Канада. Срещу него, по подобие на TTIP преди време, в продължение на няколко години се организират граждански протестни действия и на двата континента. Към днешна дата - август 2019 г. - парламентът обсъжда неговото ратифициране.

агресивен данък или др., тя трябва да бъде отстоявана сред и заедно с хората.

Дори тези усилия да не доведат до създаване на антисистемна формация като „Подемос“ и СИРИЗА, чиито първоначални успехи се дължаха на енергията на протеста, радикалната левица в България трябва да овладее площада. А не да го оставя на сладникавите хепънинги в стил „Пиано и гола гръд“ на градската десница.

Иво Инджов е доцент по журналистика във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, експерт по политически комуникации.

Библиография

Икономическите кризи на прехода

1. Беров, Л., *Стопанството на България и бившите социалистически страни – десетилетие по – късно (1989 – 1999)*, Планета-3 ООД, 1999
2. Добрев, П., *Фалшивите новини на Борисов... Каква индустриална държава е била България преди 1944?*, e-vesnik.bg, Извлечено от http://bit.ly/2k0PBs0 (3.09.2019)
3. Минасян, Г., *Финансово програмиране*, трето издание, Класика и стил, С., 2008
4. Ненова, М., *Сеньораж и инфлация, Паричната политика в условията на преход,* С., 1996
5. Неновски, Н., Контролируемо ли е паричното предлагане в България?, сп. *Икономическа мисъл*, бр. 1, 1998, стр. 27-42
6. Петков, В. и колектив, *Анатомия на икономическата криза в България,* Университетско издателство „Стопанство“, 1991
7. Пиперков, П. (2018). *Икономикс за вменяеми. Част 4.* Dversia.net. Извлечено от http://bit.ly/2lBmwDH (03.09.2019)
8. Ралева, Ст., *Инфлация и икономически растеж*, Издателски комплекс – УНСС, С. 2013
9. Статев, Ст. *Финансови развитие и икономически растеж. Пътят на България* 1991-2006, УИ Стопанство, С., 2009
10. Харви, Д., *Кризите на капитализма,* конференцията на Кралската общност за насърчаване на изкуството, производството и търговията (RSA) в Лондон, Великобритания, 2010, Извлечено от http://bit.ly/2lsvmDT (03.09.2019)
11. Христов, К., Михайлов, М., *Кредитна активност на търговските банки и рационално на кредитния пазар в България,* Дискусионни материали, DP/23/2002, БНБ, юни 2002 г.
12. Avramov, R., *The Bulgarian Economy: Transition in the Transition,* East European Studies, Occasional Paper N.45, May 1996, The Woodrow Wilson Center, Washington D.C., 1996
13. Balyozov, Z., *The Bulgarian Financial Crisis of 1996-1997,* BNB Discussion Paper DP/7/99, 1999
14. Berlemann, M., Hristov, K., Nenovsky, N., *Lending of Last Resort, Moral Hazard and Twin Crises: Lessons from the Bulgarian Financial Crisis 1996/1997*, William Davidson Working Paper Number 464, May 2002

15. Chang, R., Velasco, A., Monetary policy in a dollarized economy where balance sheets matter, *Journal of Development Economics, vol. 66,* 2001, pp. 445-464
16. Davidson, P. *Is a Plumber or an Architect Needed to End Global Financial Liquidity Problems,* World Development, June 2000, 28, pp. 1117-1132
17. Dobrinsky, R., The transition crisis in Bulgaria, *C*ambridge *Journal of Economics*, Issue 24, February 2000, pp. 581–602
18. Engels, F., *Socialism*: *Utopian and Scientific* (Chpt. 3), Извлечено от http://bit.ly/2jSTM94 (03.09.2019)
19. Kornai, J., *Transformation Recession: the Main Causes,* Journal of Comparative Economics, 1994, 19, p.39-63
20. Kovatchevska, P., *The Banking and Currency Crises in Bulgaria: 1996-1997,* Working paper 204, Center for Social and Economic Research, 2000
21. Minsky, H.P., *The financial instability hypothesis,* Working paper No. 74, The Jerome Levy Economics Institute of Bard College, New York, 1992. Published in P. Arestis and M. Sawyer, eds., Handbook of Radical Political Economy, Cheltenham: Edward Elgar, 1993
22. Minsky, H. P., *The Modeling of Financial Instability: An introduction. Modeling and Simulation, Proceedings of the Fifth Annual Pittsburgh Conference*, 1974
23. Osiatynski, J., *Collected Works of Michal Kalecki: Volume I. Capitalism: Business Cycles and Full Employment, Clarendon Press,* 1990
24. Resnick, S. & Wolff, R., *Class Theory and History: Capitalism and Communism in the U.S.S.R.,* 2002, London: Routledge
25. Thorne, A., 1993, *Eastern Europe's Experience with Banking Reform: Is There a Role for Banks in the Transition?*, Journal of Banking and Finance, 17, pp. 959-1000
26. Vague, R., *The Next Economic Disaster. Why It's Coming and How to Avoid It,* University of Pennsylvania Press, 2014
27. БНБ, *Годишен отчет,* 1990-1998
28. НСИ, *Основни макроикономически показатели* 1998 - 1999 г.
29. НСИ, *Статистически годишник* 1991 - 1998 г.
30. *Статистический ежегодник стран членов СЭВ, Москва,* 1989 г.
31. *Economic Bulletin for Europe,* vol. 41, New York, 1989
32. *OECD, Economic Survey of Bulgaria,* 1991
33. *IMF, International Financial Statistics*

Когато свободата имаше нужда от деца

Adorno, T. (1970). *Erziehung zur Mündigkeit*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Hamann, J. G. (1955). Briefwechsel, V. W. Ziesemer & A. Henkel (съст.), Wiesbaden.

Hegel, G. W. Friedrich (1970). *Phänomenologie des Geistes,* Frankfurt/ Main, Berlin, Wien, Ullstein.

Kant, I. Beantwortung der Frage: *Was ist Aufklärung?,* ß: *Gesammelte Schriften, Akademie-Ausgabe,* VIII.

Mandelbaum, M. (1996). Introduction, ß: Mandelbaum, Michael (съст.), *Postcommunism. Four Perspectives*, New York, The Council on Foreign Relations.

Mueller, J. (1996). *Democracy, Capitalism, and the End of Transition*, ß: Mandelbaum, Michael (съст.), *Postcommunism. Four Perspectives*, New York, 1996, The Council on Foreign Relations.

Nancy, J.-L. (1994). *Das gemeinsame Erscheinen, Von der Existenz des 'Kommunismus' zur Gemeinschaftlichkeit der 'Existenz",* ß: Vogl, Joseph (съст.), Gemeinschaften. Positionen zu einer Philosophie des Politischen, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

O'Donnell, G.; Whitehead, L.; Schmitter, P. C. (1986). *Transitions from Authoritarian Rule, Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore, The John Hopkins University Press.

Przeworski, A. (1991). *Democracy and the market: political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America*, Cambridge, Cambridge University Press.

Sommer, M. (1988). I*dentität im Übergang:* Kant, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

Spaemann, R.t (1971). *Autonomie, Mündigkeit, Emanzipation. Zur Ideologisierung von Rechtsbegriffen,* ß: Kontexte 7.

Vanhanen, T. (1990). *The Process of Democratization: A comparative Study of 147 States,* 1980-88, New York, Crane Russak.

Преходът като метафора за невъзможния път към капитализъм и демокрация

Edelman, M. (1971). Politics as Symbolic Action. Chicago: Markham Publishing

Harvey, D. (2005). A brief history of neoliberalism. Oxford: Oxford University Press

Lakoff, G., Johnson, M. (1980). Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press

McCloskey. D. (1995). Metaphors Economists Live By. Social Research 62 (2): 215–237

Merkel, W. (2014). Is capitalism compatible with democracy? Zeitschrift für Vergleichende Politik wissenschaft 8 (2): 109–128

Wood, E. (1995). Democracy against Capitalism: Renewing Historical Materialism. Cambridge: Cambridge University Press

Wright, E.O. (2010). Envisioning Real Utopias. London, New York: Verso

Карл Маркс в България

Apostolova, R., Deneva, N. & Hristova, T. 2014, Situating migration in transition: Temporal, Structural, and Conceptual Transformations of Migrations. Sketches from Bulgaria., KOI Books, Sofia.

Appel, H. (2004). Western Financial Institutions, Local Actors, and the Privatization Paradigm. *Problems of Post-Communism,* 51(5), 3–10.

Bohle, D., & Greskovits, B. (2012). *Capitalist diversity on Europe's periphery* / *Dorothee Bohle and Béla Greskovits*. Ithaca: Cornell University Press.

Bonefeld, W. (2001). The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution. *The Commoner, 2*.

Brenner, Neil, Jamie Peck, and Nik Theodore. After neoliberalization? Globalizations 7.3 (2010): 327–345

De Angelis, M. (2001). Marx and Primitive Accumulation: The Continuous Character of Capital's Enclosures. *The Commoner, 22.*

Harvey, D. (2005). The New Imperialism. Oxford ; Oxford University Press,137-184

Harvey, D. (2017). *Marx, capital and the madness of economic reason* / David Harvey. London: Profile Books.

Harvey, D. (2003). The Fetish of Technology: Causes and Consequences. *Macalester International,* 13, 29.

Marcus, I. (2016, May 6). Impressions from Bulgaria: Call Centers in Bulgaria: Favoritism and Bullying on High Heels. Retrieved July 25, 2018, from https://im65blog.blogspot.com/2016/05/call-centers-in-bulgaria-favoritism-and.html

Marinos, M. (2015). Anti-Neoliberal Neoliberalism: Post-Socialism and Bulgaria's "Ataka" *Party. TripleC: Communication*, *Capitalism & Critique*. *Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society*, 13(2), 274–297.

Sassen, S. (2010). A Savage Sorting of Winners and Losers: Contemporary Versions of Primitive Accumulation. *Globalizations*, 7(1/2), 23–50.

Бакалов, И. (2018, July 16). Голямото клане на животни дойде от СДС през 90-те. Сега всичко да изколят, няма да се усети. *e-vestnik.bg*. Retrieved from http://e-vestnik.bg/28266/golyamoto-klane-na-zhivotni-doyde-ot-sds-prez-90-te-sega-vsichko-da-izkolyat-nyama-da-se-useti/

Григорова, В., & Медаров, Г. (2015). *На прицел: Обществеността водоснабдяване*. Колектив за Обществени Интервенции.

Добрев, П. (2018, March 24). Тиквата и феодализмът – из болестите по българското земеделие. *dВЕРСИЯ*. Retrieved from http://dversia.net/3530/tikvi_feodalizam/

Маркс, К. (1948). *Капиталът. Критика на политическата икономия.* София: Партиздат.

Маркс, К. (1978). *Икономически ръкописи 1857-1859 г*. Част втора, в. *Маркс, Карл и Фридрих Енгелс. Съчинения,* 46

Партньори в престъпността. (2004). CSD.

Събев, Д., Йорданов, Р. (2014). Социална икономика на рудодобива в Родопите. Фондация Фридрих Еберт.

Трайков, Б. (2016, November 30). Първоначално натрупване на капитал: Случаят Варна. *dВЕРСИЯ,* 7. Retrieved from http://dversia.net/1846/kapital_varna/

Чалъков, И. (2008). *Мрежите на прехода: какво всъщност се случи в България след 1989 г*. София: Изток-Запад.

Женското тяло и кризите на прехода

Габровска, М. (2016). *Кога яйцеклетките ни са най-красиви?* dversia.net. Извлечено от https://bit.ly/31Ne3NN (20.08.2019)

Дикова, П. (2019). *„Направи го сега!“*: Кампания срещу демографската криза. btvnovinite.bg. Извлечено от https://bit.ly/2ZfxMrN (20.08.2019)

Дневник (2008). *Световната банка: България бързо да се готви за нов преход* - мози път демографски. dnevnikv.bg. Извлечено от https://bit.ly/31NBN4i (20.08.2019)

Иванчовска, М. (2019). *„Направи го сега!“: Кампания срещу демографската криза?* darikradio.bg. Извлечено от https://bit.ly/2Z0tfKq (20.08.2019)

ЛевФем (2019). *Г-н Андрей, нашите тела не са ваши.* fb.com/levfem. Извлечено от https://bit.ly/2MrWdfM (20.08.2019)

Михова, Г. (2018). *Преходът и общественото насилие над жените.* В Мизов, М. (ред.), Преходът, жените и насилието, (стр. 36-70). Център за исторически и политологически изследвания. Фондация Солидарно общество.

Boshankov, H. (2018). *Борбата с демографската криза – ключ към “Краят на прехода”.* millenniumclub.org. Извлечено от https://bit.ly/2Mq4UXP (20.08.2019)

Mitchell, T. (1998). Fixing the economy. *Cultural studies*, 12(1), 82-101.

NewsBg (2018). БАН *констатира демографската криза.* newsbg. Извлечено от https://bit.ly/2Mrmw5t (20.08.2019)

Rajaram, P. (2015). *Beyond crisis: Rethinking the population movements at Europe’s border.* Focaal Blog. Извлечено от https://bit.ly/2P1KeY5 (20.08.2019)

Tomba, M. (2012). M*arx‘s Temporalities.* Brill.

Идеологическите кръстоносци на постсоциализма

Baeva, I and Kabakchieva, P. (2010). Bulgarian Transition and the Memory of the Socialist Past. In Todorova M. (Ed.), *Remembering Communism: Genres of Representation.* New York: Social Research Council.

Boffo, M., Saad-Filho, A., & Fine, B. (2018). Neoliberal Capitalism: The Authoritarian Turn. *A World Turned Upside Down,* 247-271.

Boym, S. (2010) *The future of nostalgia.* New York: Basic Books

Daskalov, R. (2011). *Debating the Past: Modern Bulgarian History: from Stambolov to Zhivkov.* Budapest: Central European University Press.

Falk, B. (2003). *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings.* Budapest: Central European University Press.

Gramsci, A. (1971). *Selections from the Prison notebooks of Antonio Gramsci* (Reprinted). London: Lawrence and Wishart

Todorova, M. (2009). *Dearing to remember Bulgaria, pre-1989.* The Guardian https://bit.ly/2IBtdyH

Tsanov, V., Ivanova, P., Panteleeva, S. and Bogdanov, S. (2013). *GINI Country Report: Growing Inequalities and their Impacts in Bulgaria (GINI Country Reports No. Bulgaria).* AIAS, Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies. Retrieved from https://bit.ly/2KyC7Q0 (04.01.2019).

Yurchak, A. (2006). *Everything was forever, until it was no more: The last Soviet generation.* Princeton University Press.

Аманасов, И. (2018,4). Неравенството в България Достигна Нови Върхове през 2017 г. baricada.org, https://bit.ly/2KxQP9I (05.01.2019).

Баева, И., & Калинова, Е. (2011). *Социализмът в огледалото на Прехода.* София: Изток-Запад.

Григорова, В. (2016). *Бедни срещу Бедни*. София: Колектив за Обществени Интервенции.

Драганов, Н. (2019, 01). *Напомниха на Каракачанов, че войводите не събарят къщи*, baricada.org, https://bit.ly/2RtDAHX (27.02.2019).

Sofia Platform (2017) *Какво се Случи преди '89-та? Исторически Сборник за Комунизма в България: Уроци от Миналото за Ученици и Учители.* Sofiaplatform.org, https://bit.ly/2WY4l8k (02.02.2019).

Лаверн, Д. (2010). *Експертите на Прехода.* София: Изток-Запад.

Найденова, П. (2016). *Проф. Станислав Станилов от АТАКА с нова книга за турската опасност*, vestnikataka.bg

Поппетров, Н. (2008). *Фашизмът в България.* София: Кама.

Радева, М. (2011). *Петър Стоянов - най-популярната личност на прехода*, petarstoyanov.com, https://bit.ly/2L6ZMpU (20.01.2018).

Трайков, Б. (2018). *Карл Маркс в България: щрихи от първоначалното натрупване или как се създаде "свободният" работник,* dversia.net, https://bit.ly/2Y82nn8 (09.01.2019).

Христов, Т. (2013). *Свобода и суверенност в Априлското въстание.* София: Изток-Запад.

Тоталитаризмът в България – реалността, каквато е или каквато бихме искали да бъде?

Bauman, Z. *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds* (2003), *Liquid Life* (2005), *Liquid Fear* (2006),

Liquid Times: Living in an Age of Uncertainty (2006) and *Liquid Evil* (with Leonidas Donskis, 2016).

Berglund, T. & Sennerteg, Niclas (2008). S*venska koncentrationsläger i Tredje rikets skugga.* Stockholm: Natur & Kultur; чрез Labor camp. wiki2.org. Извлечено от https://bit.ly/30hV1ib (31.07.2019).

Dietrich, J. (2002). *The Morgenthau Plan: Soviet Influence on American Postwar Policy.*

Fine, R. (2001). *Understanding evil: Arendt and the final solution*. In Maria Pia Lara (Ed.) Rethinking Evil: Contemporary Perspectives, LA: University of California Press, pp. 131-150.

Fuller, S. (2018). *The Posthuman and the Transhuman as Alternative Mappings of the Space of Political Possibility.* Academia.edu. Извлечено от https://bit.ly/2Z80GWE (31.07.2019).

Heyd, D., ed. (1996). *Toleration: An Elusive Virtue.* Princeton: Princeton University Press.

Neiman, S. (2002). *Evil in Modern Thought: An Alternative History of Philosophy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Schrecker, E. (1998). *Many Are the Crimes:* McCarthyism in America. Little, Brown.

Todorov, T. (1999). *Voices from the Gulag: Life and Death in Communist Bulgaria.* Robert Zaretsky (trans.). University Park, PA: Penn State Press, p38-42.

Аренд, Х. (1993). *Тоталитаризмът*. (И. Васева превод от английски). София: Панорама.

Стената 30 години след падането на Стената

Миевил, Ч. (2017) Бележки върху стени. dversia.net, извлечено от https://bit.ly/2ZWh1Pr (14.08.2019). Преведено по Miéville C. (2017). *Notes on Walls*, Salvage #4, превод от англ. Неда Генова

Building walls. Fear and securitization in the European Union (2018). Barcelona: Transnational Institute (TNI), Centre Delàs d'Estudis per la Pau,

dВЕРСИЯ е платформа за независима лява публицистика – безплатно тримесечно електронно списание за социални, политически и културни анализи, фотография и непопулярни гледни точки.

dВЕРСИЯ има за цел „да отклони“ инертните изказвания и реакции от познатите до болка медийни дискурси. Създава се от колектив от активисти, студенти, обучители, изследователи, журналисти, дизайнери. Това е независима общност, която не разчита на помощ от правителства, фондации и меценати. Всичко, което се случва, е плод на доброволния труд и желанието на авторите да се намесят в проблематиката на различни социални, политически и културни реалности. И да разкажат за маргиналните, изключените, невидимите хора, идентичности и визии за живота заедно.

Можете да се свържете с нас на info@dversia.net.

Цитираните фрази на задната корица са части от текстовете на емблематични за прехода популярни песни, а именно:

45 години стигат – Времето е наше („химн“ на СДС)

Диана Експрес – Утре започва от днес

Сашка Васева – Левовете в марки

Асен Гаргов – Развод ми дай

Тони Дачева и орк. Кристали – Сладка работа

Богдана Карадочева – Молитва за България

Не е ли време?, сборна формация (Георги Минчев, Кирил Маричков, Валди Тотев, Васко Кръпката, Камен Кацата, Вили Кавалджиев и др.)

Нелина – Бял Мерцедес

Подуене блус бенд – Комунизмът си отива

Симпатяги – За милиони няма закони

Валди Тотев – Вдигни очи

Радо Шишарката – Тигре, тигре

Щурците – Аз съм просто човек

Уикеда – А ние с Боби пием кафе

Уикеда – Няма да се дам

Уикеда – Обичам

Времето е наше!
Кръглата маса, мирният преход.
Светът е с нас!
Вдигни очи и знай,
ти имаш шанс.

И мразя всеки, който ми пречи да бъда човек.
Нека бачкат здраво маймуните –
не се става така лесно човек.

До чейндж бюрото изпрати ме мама.
Вземаш, даваш, после го продаваш.
Левовете в марки сменям аз.
Долари няма, но срещнах ерген.
Тигре, тигре, имаш ли пари?
Така е прекрасно и почти без пари.
Нямаш ли пари, бели ти коси.

Аз просто вече нямам време –
остана ми половин живот.
В моя дом, в моя хол, в моя панелен комплекс.
Колко ли сезони ще отминат?

За кокошка няма прошка, за милиони няма закони.
Пак ни излъгаха, пак сме в капана.
Докога все така ще я караме?
Докога, докога, докога.

Но няма да се дам, няма.
Менят се времената.
Това е вече краят на дългата измислица.
Животът днес върви напред, а не назад.
Не е ли време?